

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ ♦ ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

АРХЕОГРАФСКИ
ПРИЛОЗИ

47 ♦ 2025

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ
ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

47

Уређивачки одбор

ДР НИНА ГЛИБЕТИЋ
доцент, Универзитет Јејл, Њу Хејвен

ДР МИРОСЛАВ А. ЛАЗИЋ
научни сарадник, Институт за српски језик САНУ, Београд

ЖАНА ЛЕОНИДОВНА ЛЕВШИНА
руководилац сектора словенско-руске археографије, Руска национална библиотека,
Санкт Петербург

ДР АЛЕКСАНДЕР НАУМОВ
професор емеритус, Универзитет Ка Фоскари, Венеција
Супрасаљска академија, Супрасаљ

ДР ВИКТОР САВИЋ
редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду
научни саветник, Институт за српски језик САНУ, Београд

ДР ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ
редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду

ДР БРАНИСЛАВ ТОДИЋ
редовни професор у пензији, Филозофски факултет Универзитета у Београду

ДР ВЛАДАН ТРИЈИЋ
научни сарадник, Народна библиотека Србије, Београд

АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ
научни саветник, Институт за славистику РАН, Москва
иностранни члан САНУ, Београд

ДР МИЛАНКА УБИПАРИП
научни сарадник, Народна библиотека Србије, Београд

ДР ИРЕНА ШПАДИЈЕР
редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Уредници

ДР ВЛАДАН ТРИЈИЋ
ДР МИРОСЛАВ А. ЛАЗИЋ

Секретар

ДР ЉИЉАНА И. ПУЗОВИЋ
научни сарадник, Народна библиотека Србије, Београд

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

47

Београд 2025

Editorial Board

NINA GLIBETIĆ, PhD

Assistant Professor, Yale Divinity School, Yale University, New Haven

MIROSLAV A. LAZIĆ, PhD

Research Associate, Institute for the Serbian Language of SASA, Belgrade

ZHANNA LEONIDOVNA LEVSHINA

Head of the Sector of Slavic-Russian Archaeography and Source Studies
of the Manuscripts Department, National Library of Russia, Saint Petersburg

ALEXANDER NAUMOW, DR SC.

Prof. em., Ca' Foscari University of Venice, Venice

The Supraśl Academy, Supraśl

VIKTOR SAVIĆ, DR SC.

Full Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

Principal Research Fellow, Institute for the Serbian Language of SASA, Belgrade

IRENA ŠPADIJER, DR SC.

Full Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, DR SC.

Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

BRANISLAV TODIĆ, DR SC.

Retired Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

VLADAN TRIJIĆ, PhD

Research Associate, National Library of Serbia, Belgrade

ANATOLY ARKADYEVICH TURILOV

Principal Research Fellow, Institute of Slavic Studies RAS, Moscow

Foreign Member of SASA, Belgrade

MILANKA UBIPARIP, PhD

Research Associate, National Library of Serbia, Belgrade

Editors

VLADAN TRIJIĆ, PhD

MIROSLAV A. LAZIĆ, PhD

Secretary

LJILJANA I. PUZOVIĆ, PhD

Research Associate, National Library of Serbia, Belgrade

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
INSTITUTE FOR THE SERBIAN LANGUAGE OF SASA

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

47

Belgrade 2025

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ излазе од 1979. године као научни годишњак Археографскога одељења Народне библиотеке Србије. Оснивање часописа било је замишљено у време Владимира Алексејевича Мошина и Димитрија Богдановића. Часопис је покренут када је начелник Одељења постао академик Александар Младеновић, први уредник Археографских прилога (бр. 1–29/30, 1979–2008). Потоњи уредници били су проф. др Томислав Јовановић (бр. 31/32–33, 2009–2011) и проф. др Татјана Суботин-Голубовић (бр. 34–46, 2012–2024). Почев од броја 47, часопис заједнички издају Народна библиотека Србије и Институт за српски језик САНУ.

У Археографским прилозима се објављују резултати археографских и са њима повезаних истраживања споменика српске, односно словенске средњовековне и послесредњовековне писмености, по чему је часопис јединствен у Србији и ширем окружењу. Прихватају се искључиво научни прилози који се објављују први пут, писани уз поштовање научних и етичких начела и правила, на основу двоструке рецензије.

Штампање овога броја Археографских прилога остварено је уз финансијску помоћ Министарства културе Републике Србије

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND STUDIES

ДРАГАНА АБИМОВИЋ / DRAGANA AĆIMOVIĆ

- Илустрација Христовог стишавања буре на Генисаретском језеру
у Мирослављевом јеванђељу..... 13–36
The Illustration of Christ Calming the Storm on the Sea of Gennesaret
in the Miroslav Gospel

МИЛЕНА МАРТИНОВИЋ / MILENA MARTINOVIĆ

- Копорињски (Српски) љетопис: археографски опис с издањем текста 37–58
The Koropinja (Serbian) Chronicle: An Archaeographical Description and a Text Edition

МИЛАНКА УБИПARIП / MILANKA UVIPARIП

ЉИЉАНА И. ПУЗОВИЋ / LJILJANA I. PUZOVIĆ

- Рукописни зборник из Збирке Народне библиотеке Србије (Рс 733)
у светлу најновијих археографских истраживања..... 59–119
The Miscellany from the Manuscript Collection of the National Library
of Serbia (Rs 733) in the light of the latest archaeological analysis

МИРОСЛАВ А. ЛАЗИЋ / MIROSLAV A. LAZIĆ

- Издања Зборника за путнике Божидара Вуковића:
структура, функција и културни контекст 121–149
The Editions of Božidar Vuković's Miscellany for Travellers:
Structure, Function, and Cultural Context

ЂЕРЋ МОР / ĐERĐ MOR

МИРОСЛАВ МАРЧИЋ / MIROSLAV MARČIĆ

- Папир, водени знаци и датовање другог млетачког издања
Октоиха петогласника..... 151–172
Paper, Watermarks, and the Dating of the Second Venetian Edition
of the Octoechos of the fifth tone

ЖАРКО ВОЈНОВИЋ / ŽARKO VOJNOVIĆ

- Рукописни молитвени свитак Историјског музеја Србије..... 173–201
The Manuscript Prayer Scroll of the Historical Museum of Serbia

ПРИЛОЗИ И ИЗВОРИ / CONTRIBUTIONS AND SOURCES

ВЛАДАН ТРИЈИЋ / VLADAN TRIJIĆ

Историјат и записи у сачуваним примерцима Рујанског четворојевањџеља 205–219
History and Inscriptions in the Preserved Copies of the Rujno Tetraevangelion

ПРИКАЗИ И КРИТИКЕ / REVIEWS AND CRITIQUES

НЕБОЈША ЂОРЂЕВИЋ / НЕВОЈША ĐORĐEVIĆ

Западна грана српске књижне културе..... 223–232
The Western Branch of Serbian Literary Culture

ДУШИЦА ГРВИЋ / DUŠICA GRVIĆ

Два издања српских рукописних књига у Мађарској 233–240
Two Editions of Serbian Manuscripts in Hungary

СЕБАЊА И ПОРТРЕТИ / REMEMBRANCES AND PORTRAITS

ВИКТОР САВИЋ / VIKTOR SAVIĆ

Проф. др Хајнц Миклас (Heinz Miklas, Univ. Prof. Dr. Dr. h. c.) 243–256
Prof. Dr Heinz Miklas (Univ. Prof. Dr. Dr. h. c.)

ЈАСМИНА М. НЕДЕЉКОВИЋ / JASMINA M. NEDELJKOVIĆ

Проф. др Гордана Јовановић 257–259
Prof. Dr Gordana Jovanović

ЛН Н СѢІѠ СЛОКЕ
УЛУ ПРАВДАНШ
А НѢ Н ѠМА ГА
НЕ Ѡ НШДА
КК РОДЫМНОТ
Н СЪДОКАОН
ОБРО НЕДУЖНЫЕ
СТКО ЖЕУЫКШЮ

ЧЛАНЦИ
И
РАСПРАВЕ

UDC 75.057:091.31

096.1=163.41"11"

<https://doi.org/10.46793/AP47.013A>

Оригиналан научни рад

Примљено 17. новембра 2025. г.

Прихваћено 28. децембра 2025. г.

ДРАГАНА АБИМОВИЋ

dragana.acimovic@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0008-3014-1580>

ИЛУСТРАЦИЈА ХРИСТОВОГ СТИШАВАЊА БУРЕ НА ГЕНИСАРЕТСКОМ ЈЕЗЕРУ У МИРОСЛАВЉЕВОМ ЈЕВАНЂЕЉУ*

Ко је овај што и вјетровима и води зајовијега, и слушају ња? (Лк 8.25)

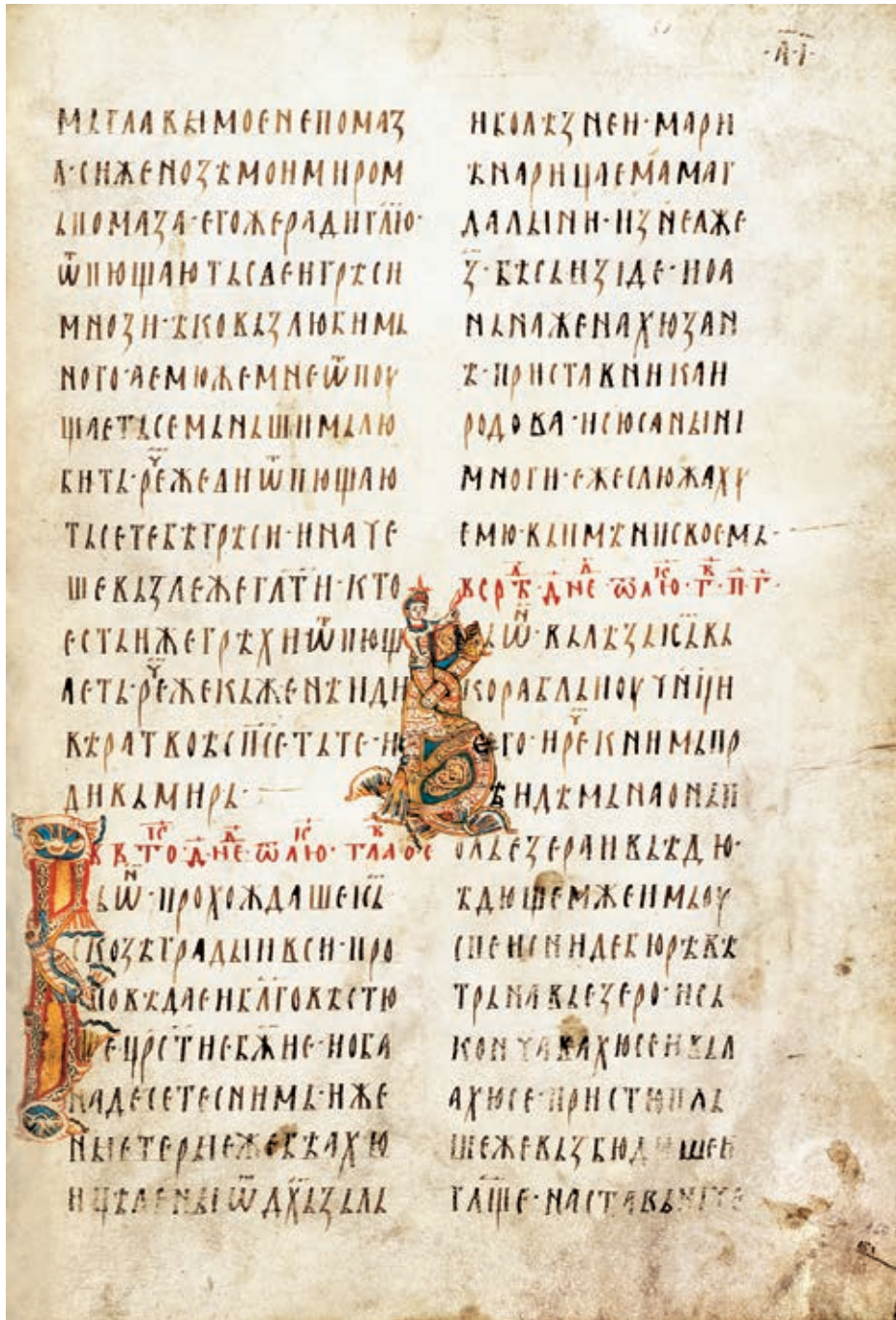
АПСТРАКТ: На л. 81а Мирослављевог јеванђеља, при средини другог ступца, иницијалом В отпочиње зачело за четврту среду по Новом лету, у којем се описује Христово чудо стишавања буре на Генисаретском језеру (Лк 8.22–25). Почетно слово перикопе обликује антропоморфна прилика рибљег репа, са необичним оглављем и шкољком у десној руци. Хибридно створење левицом извлачи дугачак језик из раскрыћених чељусти змије. У ранијим истраживањима тај украс је тумачен у контексту симболичног значења змије у хришћанској уметности – као алузија на првородни грех. Међутим, иконографски детаљи представе и егзегеза Лукине перикопе којом иницијал отпочиње указују на то да се у описаној иконографској целини могу препознати персонификације Мора и Ветра, редовно придруживане композицији Утишавања буре.

Кључне речи: Мирослављево јеванђеље, књижна илуминација, Стишавање буре на Генисаретском језеру, иконографија, персонификације Мора и Ветра, Србија, друга половина XII века

ABSTRACT: On fol. 81r of the Miroslav Gospel, near the middle of the second column, the lection for the fourth Wednesday after the New Year begins with the initial V, introducing a passage that describes Christ's miracle of calming the storm on the Sea of Gennesaret (Luke 8:22–25). The initial letter of the pericope is formed by an anthropomorphic figure with a fish tail, an unusual headdress, and a shell in its right hand. With its left hand, this hybrid creature pulls a long tongue from the gaping jaws of a serpent. This ornament was originally interpreted in the context of the symbolic meaning of the serpent in Christian art – as an allusion to original sin. However, the iconographic details of the image, together with the exegesis of the Lukan pericope, indicate that, within this iconographic ensemble, one may recognise personifications of the Sea and the Wind, figures regularly associated with the composition of the *Calming of the Storm*.

KEYWORDS: Miroslav Gospel, manuscript illumination, *Calming of the Storm on the Sea of Gennesaret*, iconography, personifications of the Sea and the Wind, Serbia, second half of the 12th century

* Основу овог рада чини реферат изложен на Седмој националној конференцији византолога, одржаној 22–25. јуна 2021. године у Београду.

Сл. 1. Мiрослављево јеванђеље, Народни музеј, Београд, инв. бр. 1536, л. 81а (фото: Одељење за археологију НБС)

Године 1884. Фјодор Иванович Буслајев, угледни московски филолог, фолклориста и познавалац средњовековних рукописних књига, написао је да је украс Мирослављевог јеванђеља (Народни музеј, Београд, инв бр. 1536) *немоћућ* за словенске рукописе (Буслаев 1884: 94). Захваљујући напредовању историје уметности и већој доступности споменичке грађе из које се црпу аналогije, век и по касније се чини да су ликовни мотиви који красе српски ћирилички кодекс из седме деценије XII века (датовање према Савић 2019: 174–178, 242) не само *моћући* већ и да су њихови идејни творци ишли у корак са уметничким нахођењима великих културних средишта источног и западног дела хришћанског света. Њихова упућеност у сложена начела хришћанског поимања слике огледа се и у наизглед необичном иконографском решењу иницијала са л. 81а (сл. 1).

На л. 81а, при средини десног ступца, иницијалом В отпочиње перикопа за четврту среду по Новој црквеној години [Родић, Јовановић 1986: 151 (160б)] (сл. 2).¹ У стиховима јеванђелисте Луке (8.22–25) описано је Христово чудо стишавања буре.² Након разних других чудотворења, Христос је позвао ученике да уђу у лађу и пређу на другу страну Генисаретског језера.³ Одмах по укрцавању обузео га је сан, а на води се подигла бура. Заплашени апостоли пробудили су га уз узвике: „Учитељу! учитељу! изгибосмо“ (Лк 8.24). Запретивши ветру и валовима Спаситељ је стишао невреме, прекоривши ученике због маловерности. Зачело се завршава њиховим дошаптавањем: „Ко је овај што и вјетровима и води заповиједа, и слушају га?“ (Лк 8.25).

Почетно слово перикопе обликују две преплетене фигуре, од којих се за једну са сигурношћу може рећи да представља змију,⁴ док је друга формирана спајањем бисте

Сл. 2. Иницијал на л. 81а Мирослављевог јеванђеља, Народни музеј Србије, Београд, инв. бр. 1536 (Одељење за археографију НБС)

1 О времену читања зачала в. Родић, Јовановић 1986: 297. Према типичу Велике цариградске цркве то зачело је било намењено за 26. октобар (уп. Матеос 1962: 81).

2 За текст оригинала в. Родић, Јовановић 1986: 151–152 (160б–161а).

3 Јеванђелисти Матеј (8.24) и Марко (4.39), који су такође забележили то Христово чудо, Генисаретско језеро поистоветили су са морем.

4 Уп. л. 5а, 23б, 39б, 52б, 93а, 98а, 125б Мирослављевог јеванђеља.

човеколиког бића и дугачког репа прекривеног крљуштима. Главу антропоморфне прилике краси необична, црвена капа, на врху украшена спиралним шиљком, од којег са обе стране полазе два крака. Спољашњи обриси оглавља оивичени су зеленом траком која се спушта дуж лица хибридног створења и прелази у широки оковратник, делимично му покривајући обнажено попрсје. Створење левом руком извлачи дугачак, палацави језик из раскриљених чељусту змије, чиме обликује горњу округлину словне фигуре. Од његове десне шаке уочавају се три прста, којима оно у висини појаса обухвата предмет неправилног облика.⁵ Доњу округлину слова творе изувијани репови тих двају бића; будући да они при средини иницијала обликују сложени преплет, а да су њихове површине обрађене на истоветан начин – подражавајући крљушт, није могуће прецизно одредити обрисне границе ниједне од приказаних фигура.

До сада није било озбиљнијих покушаја да се испитају иконографско порекло и могуће значење мотива са л. 81а Мирослављевог јеванђеља.⁶ Њиме се једини укратко позабавио Лазар Мирковић у монографској студији посвећеној овоме кодексу хумског кнеза (1950: 36). Према опису угледног иконографа и литургичара, склоп иницијала чине две уплетене змије, од којих једна наместо горње половине тела има попрсје жене, чију главу краси круница (Исто). Не упуштајући се у разматрање везе представе и текста, Мирковић је нагласио да је мотив змије са људским ликом био заступљен још од првих векова хришћанске уметности, те да се њиме упућивало на првородни грех, а да је током XII stoleћа његово приказивање нарочито заживело (Исто).

Судећи на основу великог броја иницијала који у својој структури садрже фигуралну представу, смело би се помислити да су идејни творци украса Мирослављевог јеванђеља оправдавали избор мотива фабулом припадајућег зачала или његовом духовном поуком.⁷ Под разумљивом претпоставком да су се приликом опредељивања за мотиве који су циљали на духовну поуку текста морали водити званичним

5 Доњи делови обеју фигура прекривени су крљуштима, дочараним наизменичним, валовитим окерним, црвеним и црним линијама. Једино су мрке контуре око леве шаке антропоморфног створења подвучене плавичастом сенком, док је површина унутар тог простора остала у боји пергаментна, делимично заклањајући линије којима је изведен појас у виду два окерно-бела обруча.

6 У краткој брошури посвећеној Мирослављевом јеванђељу, Божићар Николајевић је описао мотив са 81. листа као *дечака са њајацком, шиљастом кайом*, сматрајући да се порекло свих украса тог рукописа може тражити у фолклорној уметности (1906: 9).

7 Примера ради, свети Јован Претеча (л. 36б) приказан је уз текст у којем је он главни учесник догађаја (уп. Мирковић 1950: 31–32; Максимовић 1970: 3–11). Листове 43б и 81б красе представе цара Ирода, који се спомиње као учесник описаних догађаја (уп. Мирковић 1950: 32, 36; Максимовић 1983: 20). На л. 53б Христово крштење илустровано је уз текст у којем се описује тај догађај (Мирковић 1950: 33). Чудо Исцељења слепорођеног на л. 65б приказано је готово дословно (Жовачевић 1949–1950: 95–96). Сатник из Капернаума (л. 83б) и јеврејски цариник Закхеј (104а) такође су илустровани уз приче чији су они главни учесници (уп.

егзегетским тумачењима јеванђеља, вредело би узети у обзир чињеницу да се међу разноврсним коментарима црквених ауторитета на стихове о стишавању буре не може пронаћи ниједан који би то Спаситељево чудо довео у непосредну везу са темом прародитељског греха. Примера ради, још су приликом одржавања Трећег васељенског сабора у Ефесу (471) коментари егзегета на причу о чудесном умиривању непогоде послужили као један од доказа двострукости природе Оваплоћеног Слова (MANSI 1692–1769 V: cols. 104C, 173B–C, 429A).⁸ Наиме, чињеница да су јеванђелисти који су забележили споменуто чудо нагласили да је Христос по уласку у барку утонуо у сан (уп. Мт 8.23–27; Мк 4.35–41; Лк 8.22–25), ранохришћанским тумачима попут светих Епифанија Кипарског (IV век), Јована Златоустог (IV век) или Ђирила Александријског (V век) била је јасан показатељ његове људске природе и, последично, његових људских потреба.⁹ Неколико векова касније, иконофилски настројени настављачи таквога учења, предвођени светим Јованом Дамаскином (VIII век), Теодором Студитом (IX век) и патријархом цариградским Фотијем (IX век), исти су аргумент употребили залажући се за поштовање икона.¹⁰ Штавише, новозаветна епизода о обуздавању водене стихије истодобно им је послужила као доказ Христовог божанског порекла. Према њиховим речима, чудесна Спаситељева моћ да управља природним феноменима – ветром и валовима, била је непосредна потврда његовога происхођења од Бога Оца (PGXCLVI: col. 805A; PGCIV: cols. 1325B, 1417C). Поред тога, у духу новозаветних поређења временских непогода и бродолома са страдањем душа маловерника, богохулника и јеретика (Еф 4.14; Јак 1.6),¹¹ стихови о бури на језеру протумачени су и као поука о избављењу покајањем, прихватањем Христовог учења и ступањем у Цркву – *Лађу сјасења*.¹² У наредним столећима приписивана су им додатна значења, те је свети Теофилакт Охридски (XI век), коментаришући Матејеву забелешку истог чуда (8.23–27), рекао да је Христос изложио апостоле невремену са циљем да их подучи снази вере. Страхљивост пред искушењем, нагласио је охридски архиепископ, сама по себи је представљала опасност, те је стога Христос „прво стишао немир у срцима апостола, а потом буру на језеру“ (PGCXXIII: 223AB). Јевтимије Зигабен (XII век) придодao је и то да је Христос, суочавајући апостоле са бродоломом, оснажио њихову веру и припремио их да буду предводници цркве као установе (PGCXXIX: 295C).

Мирковић 1950: 37; Максимовић 1983: 20). На л. 120а насликан је старозаветни праведник Ноје, на којега се односе почетни стихови зачела (Аџимовић 2019: 75–88).

8 Опширније о тој теми, уз обимну библиографску грађу, в. у EVANGELATOU 2002: 124–134.

9 Црквени оци су истицали да се већ то што се, упркос својој божанској природи, Христос превозио лађом преко водене препреке, може узети као доказ његове људске природе (уп. PG XLII: col. 668A; PG L: col. 818; PG LXXVII: cols. 236AB, 1156A).

10 О тумачењу тог чуда током иконоборачке кризе уп. MANSI 1692–1769 XI: cols. 377AB, 405AB, 484E; PGXS: col. 1427A; PGXCV: col. 734D; PGXCIX: 334A; PGXCIX: cols. 446B, 453B; PGLI: cols. 37–38.

11 Детаљније о томе у: EVANGELATOU 2002: 127, п. 421.

12 PGC: cols. 210BC, 218B; PGXCIX: cols. 170B, 310C; PGXCIX: col. 453C; PGL: cols. 817–818.

Сматрајући да је земљотрес који је погодио престоницу Византије 740. године био последица сагрешења иконоборачког цара Лава III Исавријанца (717–741), састављачи цариградских типика су од IX века Лукине стихове о чуду на језеру прикључили литургији за 26. октобар, када се подсећало на ту природну непогоду (МАТЕОС 1962: 80–81; СOTSONIS 1989: 11–13; ROOSIEN 2018: 36, 47, 228–229, т. 2.1).¹³ У стиху „алилуја“ који се појао пред читање зачала [Пс 59 (60).1–3] Господњи гнев метафорично је упоређен са земљотресом (МАТЕОС 1962: 80–81). Истога дана на богослужењу се читало и пригодна поглавље из Посланице Јеврејима (12.6–10) (МАТЕОС 1962: 80–81), кроз које се, поред евоцирања Христовог божанског порекла, подсећало на то да Господ грешнике прекоревала зарад њиховог добра, што је такође у складу са патристичким тумачењима јеванђељског текста. У Мирослављевом и потоњим српским изборним јеванђељима из XIII века, зачело о Утишавању буре добило је место двадесет прве среде по Педесетници, односно четврте по Новом лету.¹⁴ Судаћи према месецослову Мирослављевог јеванђелистара, 26. октобра није се прослављала успомена на цариградски земљотрес, али се, по узору на престонички типик, уз стихове другог јеванђелисте, празновао свети Димитрије, традиционални заштитник од те природне катастрофе.¹⁵

Као што се види из приложених тумачења, мотив антропоморфизоване еденске змије би тек на посредан начин алудирао на посрнуло човечанства пред искушењима, која су црквени ауторитети у случају Стишавања буре чешће објашњавали маловерношћу и богохуљењем него прародитељским сагрешењем. Да је Мирковићево тумачење иницијала подложно критици, говори и чињеница да ни уз перикопе чији су садржај и литургијски контекст јасно истицали тему искушења или антитезу између посрнулости прародитељског пара и спирања њиховог греха путем Христове крсне жртве није приказан мотив кушача у облику змије са људским ликом. У хришћанској уметности он најчешће јесте био придруживан сцени Искушавања Адама и Еве, али се ретко јављао изван оквира циклуса Постања, где је, као што је Мирковић тачно навео, илустровао појам зла у свеобухватном смислу.¹⁶ Не треба изоставити ни то да је Мирослављево јеванђеље израђено током друге половине XII, а да је змија у хришћанској уметности добила људски лик тек крајем XIII века.¹⁷ Будући да

13 О подсећању на земљотресе у источнохришћанском богослужењу уп. СРОКЕ 1981: 122–147; ROOSIEN 2018.

14 Мирослављев (седма деценија XII века) и Вуканов јеванђелистар (размеђа XII и XIII века), као и изборна јеванђеља Црколез бр. 1 (средина XIII века) и Хиландар бр. 8 (трећа четвртина XIII века), предвиђају исти текст јеванђелисте Луке за четврту среду по Новом лету (уп. Родив, Јовановић 1986: 297, 314, 324, 340).

15 Уместо јеванђељског текста за 26. октобар у Мирослављевом јеванђељу стоји упућивање на зачело које се чита треће суботе по Пасхи (Јн 15.17–27, 16.1–2; в. Родив, Јовановић 1986: 293, 303). Исто упућивање налази се и у јеванђелистару Црколез бр. 1 (уп. Исто 1986: 329).

16 О симболичном значењу змије у хришћанству уп. VONNELL 1917: 255–291; Муратова 1984: 207.

17 По свој прилици мотив змије са људским ликом или читавим торзоом у хришћанској уметности првобитно је коришћен у поетским саставима и хомилијама црквених отаца. Зарад потреба сценског извођења дијалога Еве и змије, мотив се усталио у драмским мистеријама,

Сл. 3. Стишавање буре на Генисаретском језеру, храм Светог Ђорђа у Оберзелу, почетак XI века (фото: Wikimedia Commons)

мотив којим се алудирало на прародитељски грех не би био најподобнији стиховима о стишавању буре, вредело би се укратко позабавити развојем и иконографским нијансама истоимене сцене, њеним местом у корпусу хришћанске средњовековне уметности, а потом пореклом и значењем разматраног мотива.

§

Стишавање буре на Генисаретском језеру на зидним платнима приказивано је сасвим ретко.¹⁸ На основу забележених описа постоје назнаке да је сцена сликана у катакомбама у првим вековима хришћанства,¹⁹ али њени најстарији сачувани, мада

да би у ликовним уметностима заживео тек крајем XIII века. Детаљније о томе уз библиографију в. BONNELL 1917: 255–291.

18 О композицији Утишавање буре не постоји детаљна студија, али су њене иконографске одлике и идејне основе размотрене у више наврата (уп. SCHILLER 1971: 168–169; КЕМР, LAUER 1972: 219–222; RAFF 1978–1979: 114–119; COTSONIS 1989: 11–13; Покровский 2001: 325–327; EVANGELATOU 2002: 124–134; CASCIANELLI 2019: 275–300).

19 О најранијим приказима сцене у оквирима монументалног сликарства сазнаје се из похвалне песме *Hymnus omnis horae* из збирке *Cathemerinon* Аурелија Пруденција – ранохришћанског песника из Рима (IV век). Претпоставља се да је песник девету секцију химне написао инспирисан фреско-представом Стишавања буре. Детаљније о томе уз библиографију в. CASCIANELLI 2019: 284–285.

Сл. 4. Стишавање буре на Генисаретском језеру, манастир Дечани, 1346/1347. година
(фото: Платонеум ДОО)

веома оштећени прикази, потичу с краја VIII и почетка IX века.²⁰ На основу добро очуване фреске из манастира Светог Ђорђа у Оберзелу са острва Рајхенау (почетак XI века) (сл. 3), може се закључити да се иконографске одлике представе у основи нису мењале до краја средњовековног раздобља (SCHILLER 1971: 169; ERDMANN 1983: 15, taf. 3; CASCIANELLI 2019: 288, fig. 8). Срж композиције увек је чинила лађа на узбурканом мору, унутар које је приказиван Христос са ученицима. Основне варијације, поред изгледа лађе и броја сведока чуда, чинили су положај Христовог тела и његова гестикулација. У складу са литерарним предлошком, Спаситељ је приказиван како спава или стоји на крми, заповедајући ветру и валовима. Најчешће су, као у споменутој цркви са Рајхенауа или у северном броду Светог Марка у Венецији (XII век), у оквиру исте лађе приказиване обе епизоде (DEMUS 1984: 115, 129, Pl. I, fig. 143). Међу храмовима који су осликани на простору српских средњовековних

20 У базилици Светог Саве у Риму (VIII век) сачуван је део грчкојезичког натписа који је стајао уз фреско-композицију чуда на језеру (уп. WILPERT 1906: 23; CASCIANELLI 2019: 285, fig. 6). У нешто млађем храму Светог Јована у Мустаиру фреска Стишавања буре очувана је у фрагментима (в. CASCIANELLI 2019: 285).

Сл. 5. Папирус из Оксиринха, Археолошки музеј, Фиренца, PSI VIII 920, почетак VI века (фото: Wikimedia Commons)

Сл. 6. Представа Стишавања буре из Штутгартског псалтира, Витембершка државна библиотека, Штутгарт, Cod. bibl. fol. 23, л. 124а, прва половина IX века (DE WALD 1930)

земаља, Стишавање буре илустровано је од XIV века и очувано је тек на јужном зиду јужног параклиса Грачанице (1318–1321) (Тодић 1998: 334), на своду јужног брода храма у Дечанима (1347/1348) (Марковић 1995: 140) (сл. 4) и на јужном зиду олтарског простора раваничког католикона (око 1385), где је, следећи основни иконографски образац, придружено циклусу Христових чуда и поука (Стародубцев 2016 I: 219, 223).

Сцена чуда на језеру далеко чешће је красила средњовековне књиге, те се захваљујући великом броју очуваних рукописних споменика може говорити о њеним иконографским варијантама. Најстарији минијатурни приказ налази се на делимично очуваном папирусу из Оксиринха (Археолошки музеј, Фиренца, PSI VIII 920), који се датује у средину VI века (CASCIANELLI 2019: 275–300) (сл. 5). Премда је илустрација чуда веома оштећена, остаци архаичног цртежа пружају увид у богатство детаља, од којих се два чине посебно важним за поређење са иницијалом са 81. листа Мирослављевог јеванђеља (Исто: 276, fig. 1).²¹ Поред уснулог Христа на крми брода и иконографски несвакидашње приказаних апостола, у десном углу папируса уочава се антропоморфна прилика обнаженог торзоа, са необичном капом на глави, док јој је доњи део тела прекривен крљуштима. Упркос томе што јој је читав десна половина тела у потпуности страдала, илустрације исте сцене из неколико векова млађих рукописа говориле би у прилог тези да се у оштећеној прилици може препознати персонификација Мора.²² У горњем делу цртежа уочавају се остаци лика још

21 До објављивања и анализе папируса из Оксиринха сматрало се да се најстарији сачувани приказ Стишавања буре који садржи представе персонификација налази у храму Светог Јована у Мустаиру (IX век). У пределу неба очуван је лик са два рога, који дува ка лађи, док је доњи део композиције оштећен пробијањем прозора, те се не може рећи да ли је Море красило доњу зону фреске (уп. RAFF 1978–1979: 117).

22 Аутор кроз кратку библиографију пружа увид у неколико покушаја идентификације антропоморфне фигуре, у којој су поједини истраживачи препознали анђела, сведоке Христовог

једне антропоморфне фигуре, за коју се, услед необичне позиције у оквиру цртежа, претпоставља да персонификује Ветар (CASCIANELLI 2019: 280–284).

Од IX века Утишавање буре редовно је илустровано у литургијским књигама, најчешће псалтирима. Како показују сачувани и објављени примери, установљеном иконографском обрасцу који је подразумевао Христа и апостоле у лађи на узбурканом води неретко су придодаване антропоморфне представе Ветра и Мора. На л. 124а Штутгартског псалтира – каролиншког кодекса из прве половине IX века (Витембершка државна библиотека, Штутгарт, Cod. bibl. fol. 23), сходно стиховима који величају Господњу моћ над ветром и валовима [Пс 106 (107).23–30], представи су прикључене персонификације тих двају феномена (DE WALD 1930: л. 124а; DUFFRENE 1978: psalme 107) (сл. 6). У делу неба илустрован је Ветар у виду профилног лика немани која дува ка лађи, док је у води, међу рибама и фантастичним зверима, приказано Море како труби ка небу у издужени рог из којег провирију клешта рака. Горња половина његовога тела изведена је у обличју човека са такозваним фригијским оглављем,²³ док доњу чини издужени рибљи реп са перајима.²⁴ Исте персонификације, премда у потпуности у људском обличју, прикључене су Стишавању буре на л. 88б Хлудовљевог псалтира (Државни историјски музеј, Москва, бр. 129д) – кодекса цариградског порекла, такође израђеног у IX веку (сл. 7);²⁵ минијатурна композиција послужила је за дословну илустрацију Пс 88 (89).9: „Ти владаш над силом морском; кад подигне вале своје, ти их укроћаваш“ (ЩЕПКИНА 1977: фол. 88б; RAFF 1978–1979: 113, 115, Abb. 53; DUFFRENE 1978: 88). Представа Ветра насликана је како стоји на обали, једном руком придржавајући рог, а другом прекривајући уста у гесту занемелости.²⁶ У самом дну минијатуре, на размеђи маргине и илустроване водене површине, приказано је Море у лику дугокосе жене у хаљини, погледа и руку уперених ка Христу, који јој заповеда са лађе. Као и у Штутгартском псалтиру, главе обеју персонификација краси купаста капа.

Традиција приказивања персонификација Олује настављена је и током XI столећа. На л. 147а Бристолског псалтира цариградске провенијенције (Британска библиотека, Лондон, Add. MS. 40731), стихове осамдесет деветог псалма прати композиција Утишавања буре, којој је прикључена фигура Ветра у необичној одећи и са капом на глави.²⁷ Претпоставља се да је у данас оштећеном дну сцене била насликана слична антропоморфна прилика, која је дочаравала Море (DUFFRENE 1966: 49; EVANGELATOU 2002: 133). У гесту покоравана и занемелости Ветар и Море

чуда или остатке друге сцене која је делила исти папирус са Стишавањем буре (в. CASCIANELLI 2019: 280–284).

23 О пореклу и изгледу купасте, црвене капе од платна, њеном значењу и употреби током хеленистичке епохе в. ROLLER 1983: 306–308, п. 67.

24 О персонификацијама Ветра и Воде у Штутгартском псалтиру в. RAFF 1978–1979: 116–117.

25 За основне податке о рукопису в. ЩЕПКИНА 1977: 29–36.

26 О гестовима тих персонификација в. RAFF 1978–1979: 113; EVANGELATOU 2002: 125, п. 408, 130–131.

27 О пореклу и датовању рукописа, уз старију литературу в. BURBAKER 2003: 27–141. О минијатури в. DUFFRENE 1966: 63, Pl. 56.

Сл. 8. Представа Стишавања буре у Четворојеванђељу Cod. Laug. VI 23, Библиотека Медичи Лауренцијана, Фиренца, л. 16а, IX век (VELMANS 1971)

насликани су и на л. 117δ Теодоровог псалтира (Британска библиотека, Лондон, Add MS 19352).²⁸ На л. 151δ Барберинијевог псалтира (Ватиканска апостолска библиотека, Рим, Barb. gr. 372), композицији су уз исте стихове придружене обе алегоријске прилике у антропоморфном облику.²⁹ Да су персонификације Олује илустроване у оквиру те сцене и током наредних столећа, сведочи Хамилтонов псалтир (Градска библиотека, Берлин, Kupferstichkabinett 78.A.9) с краја XIII века; на л. 165а, уз текст Пс 88 (89).9, сцени чуда на Генисаретском језеру придодата је нага фигура Мора са црвеним оглављем у виду ракових клешта, која, дувајући у рог, труби ка броду.³⁰

Разлози за честу илустрацију Утишавања буре уз текстове споменутих псалама могу се пронаћи у чињеници да су тумачења тих стихова текла у истоме смеру у којем и тумачења јеванђељског чуда.³¹ У оба случаја мотив буре је послужио као алегорија за грешно стање душа маловерних и неверних, те је илустровање композиције нарочито заживело у периоду након окончања иконоборачког спора, од када се кроз Лукине стихове о чуду на језеру током богослужења подсећало на то да Господ непогодама кажњава јеретике.³² Пригодна сцена која је сликовито дочарава-

28 О рукопису в. ANDERSON 1988: 550–568. О минијатури в. DER NERSSESIAN 1970: 45, Pl. 70, fig. 194.

29 О провенијенцији и датовању рукописа в. ANDERSON 1983: 35–76. О иконографским одликама сцене в. ANDERSON и др. 1989: 113–114. За репродукцију в. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372 (10. 11. 2025).

30 За податке о рукопису в. NAVISE 1978: 54–167. О представи Утишавања буре у том рукопису в. Исто: 230, 434–435, fig. 145.

31 Стихове 88 (89) псалма црквени оци најчешће су тумачили као старозаветну најаву новозаветног Христовог чуда на језеру. Свети Дидим Слепи и Теодор Кирски (IV век) у бури су препознали злодухе и искушења, који бивају савладани Спаситељевом милошћу. Уп. PG XXXIX, col. 1498C–D; PG LXXX, col. 1582A–B. За детаље о патристичким интерпретацијама тог псалма в. EVANGELATOU 2002: 129–132, p. 433–435.

32 О утицају иконоборства на учесталост илустровања Утишавања буре у богослужбеним књигама и богађење сцене представама персонификација временских непогода, уз опширне богословске литерарне изворе в. COTSONIS 1989: 11–13; EVANGELATOU 2002: 129–132.

ла невољу и искушење постала је редовни пратилац приче и у јеванђелистарима и четворојеванђељима, док су занемеле и покорене персонификације послужиле као парадигма за Христову надмоћ над природом, нечастивим силама и богохулницима. У Четворојеванђељу Cod. Laug. VI 23 (Библиотека Медичи Лауренцијана, Фиренца) из XI века, на л. 16а, Стишавању буре прикључена је једна од персонификација која седи на стени и дува у рог ка Спаситељевој лађи (сл. 8).³³ У Четворојеванђељу Par. gr. 74 (Национална библиотека Француске, Париз), такође из XI века, персонификација је изображена нагом људском фигуром која седи на обали и обема рукама покрива лице у гесту покорности пред Христом (Омонт 1908: Pl. 66).

Као што се уочава из приложених примера, персонификације Ветра и Воде су од VI, па све до позног средњег века редовно придруживане сцени Стишавања буре, премда су у оквирима византијске уметности најчешће биле потпуно антропоморфне. Исти примери сведоче и о томе да су средњовековни илуминатори, без обзира на обличја у којима су приказивали те фигуре, суптилним детаљима – одећом, положајем у оквиру минијатуре, гестикулацијом или натписима – истицали да оне не представљају људска бића, већ персонификације природних феномена. Као што је већ познато, њихова иконографија понекад је происходила из изгледа античких божанстава за која се раније веровало да су тим феноменима *ујрављала*.³⁴

По свему судећи, иконографија персонификације Мора уобличена је према изгледу хеленског воденог божанства Тритона. Према Хесиодовој забелешци мита (VII век п. н. е.) и описима млађих грчких и римских песника и путописаца, попут Паусаније (II век п. н. е.) и Овидија (I век п. н. е.), Посејдонов и Амфитритин син био је задужен за владавину морем, чије је кретање и ћуд контролисао дувањем у шкољку.³⁵ У зависности од складности и јачине његове мелодије, море би се узбуркало или умирило (RILEY 1892: I.9.333). У једној од песама посвећеној Аргонаутицима Пиндар (V век п. н. е.) наводи да су се трагаоци за златним руном сусрели са Тритоном током пловидбе узбурканим водама Либије (PAGE, ROUSE 1915: IV.15–32). У први мах божанство им се указало у лику младића Еурипила – „сина господара земље, бесмртног земљотресца Посејдона“, подаривши им у знак завета грумен земље (Исто). Хеладски песници – Аполоније Родоски (III век п. н. е.) и Гај Валерије Флак (I век) у својим Аргонаутикама ту епизоду проширили су још једном сценом.

33 У фирентинском четворојеванђељу композиција Утишавања буре илустрована је два пута, уз стихове јеванђелиста Марка (4.31–36) и Луке (8.22–25) (уп. VELMANS 1971: 35, 42, Pl. 33, fig. 139, Pl. 46, fig. 208).

34 О иконографском пореклу персонификација природних феномена и апстрактних појмова в. Роровишн 1963. О античким узорима који су утицали на уобличавање персонификације Ветра у хришћанској уметности в. RAFF 1978–1979: 73–218.

35 О генеалогiji и изгледу тог божанства в. Most 2006: 930–933; JONES 1935: 9.21.1; DRYDEN 1697: 217; RILEY 1892: I.9.321–342.

Након што су му морепловци принели жртву, бог Тритонског језера утишао је буру и указао им се у свом истинском, божанском лику. Горња половина његовог тела имала је људско, а доња рибље обличје (PAGE, ROUSE 1912: IV.1537ff; КЛЕУВЕРТ 2005: С.667–669). Римски путописац Паусанија (II век п. н. е.) описује Тритона придодао је још и зубе као у звери, зелену косу и руке које наликују на шкољку мурекс (JONES 1935: 9.21.2). Хомер (VII век п. н. е.) у Илијади наводи да Тритон обитава у подводној палати свог оца Посејдона – „господара земљотреса“³⁶ док Вергилије (I век п. н. е.) такође спомиње страшна морска створења, која збирно назива тритонима (FAIRCLOUGH 1916: V.824).

Вреди споменути и то да се током античког раздобља веровало да земљотреси и вулканске ерупције настају као последица кретања мора, услед чега острва израњају на површину воде, или под њом нестају. То се одразило на комплексност митова о воденим божанствима, која су, бивајући господари мора, постала и господари земљотреса (MAITLAND 1999: 13). Упливом филозофских тумачења природних појава, земљотреси које су изазивала водена божанства античких пантеона тумачени су као казна за сагрешења.³⁷

Сликовити литерарни предлошци послужили су као основ за уобличавање иконографије божанства које је, као и низ других фантастичних водених створења, имало људски лик и торзо и рибљи реп. У таквом обличју оно је најчешће красило фреске и мозаичке целине античких вила и терми,³⁸ вазе,³⁹ а неретко је нааношено

Сл. 9. Кула ветрова, Атина, I век п. н. е. (NOBLE, DE SOLLA PRICE 1968)

36 О Посејдоновом епитету *Земљотресац* у Хомеровој Илијади, уз изворе и старију библиографску грађу, в. MAITLAND 1999: 1–13.

37 О саставима поводом земљотреса које су оставили Аполоније Тијенски (I век) и Либаније (IV век) в. СРОКЕ 1981: 122.

38 О римским мозаицима и фрескама које садрже представе тритона и nereida уп. FRÖNNER 1878: 25; NEIRA JIMÉNEZ 2002.

39 О представама и иконографским идентификацијама тога воденог божанства на старогрчким кратерима и хидријама в. GLYNN 1981: 121–132, figs. 1–3.

и на накит.⁴⁰ Исто божанство, понекад у лику Нереја, приказивано је у борби са јунаком Хераклом на вазама црнофигуралног стила и у рељефима (ВЛЕЕСКЕР LUSE 1922: 174–192, figs. 1–5, 7; GLYNN 1981: 121–132, figs. 4–7). Налик персонификацији из Мирослављевог кодекса јесте и бронзана статуа која је, служећи као ветроказ, красила врх Куле ветрова у Атини (NOBLE, DE SOLLA PRICE 1968: 345–355, fig. 4; LOWE 2016: 147–169, fig. 1) (сл. 9). Мада она није сачувана у изворном облику, описи савременика сведоче да је Тритон изувијаног, дугачког рибљег репа штапом у руци указивао на смер ветра.⁴¹ Из тога основног ликовног прототипа у хришћанској уметности развијале су се бројне подваријанте, доживевши посебан процват током епохе Палеолога у XIV веку.⁴²

Ипак, чини се да разлози за честу употребу тога мотива у хришћанској средњовековној уметности нису били искључиво ликовне природе. Динамичан дијалог између хеленистичке и хришћанске религије и културе утицао је на уобличавање бројних христолошких композиција, те су посебно сцене епифанијског карактера своја решења у целости или појединостима дуговале античком наслеђу. Хеленистички ликовни мотиви и композициона устројства цитирани су у циљу указивања на то да су Христовим доласком стара, паганска божанства и владари доживели коначан пораз.⁴³ У светлу такве полемике, између Утишавања буре и епизоде са Тритоном описане у Аргонаутикама такође би се могле повући паралеле, подједнако у смислу топоса и симболике. Тритон се античким јунацима у први мах указао у људском, а по умилостивљењу у божанском обличју и, склопивши са њима савез, превео их преко опасних вода. У илустрацијама хришћанског наратива који се одвија под сличним околностима, *џајански* владар мора покорен је вољом Спаситеља, који је током чудесне пловидбе такође разоткрио обе своје природе. Поред тога што су се зачело о Утишавању буре и псаламски стихови који су евоцирали Божју власт над природним феноменима читали на дан сећања на земљотрес, оправдање за такву аналогiju може се пронаћи и у химни коју је поводом тога догађаја написао свети Јосиф Песмописац у IX веку. Величајући Господњу силу и милост, он је хришћанског Спаситеља именовано онако како су Хомер и Пиндар у старом веку назвали Посејдона и Тритона – *владарем земљотреса* (PG CV, col. 1417A–D). Такође, персонификације феномена који су изазивали непогоду нису прикључиване само чуду на језеру, већ су илустроване уз библијске стихове чији је наратив наглашавао њихово деловање,

40 Међу бројним примерима накита са мотивом Тритона најраскошнији је пар златних наруквица из III века п. н. е., које се чувају у музеју Метрополитен у Њујорку (cat. no. 56.11.5, 6). Видети OLIVER 1966: fig. 20.

41 О Витрувијевим и другим описима атинске Куле ветрова уп. NOBLE, DE SOLLA PRICE 1968: 346; LOWE 2016: 150–152.

42 О иконографском развоју персонификације Мора и алегоријским представама других водених феномена, чије се приказивање усталило у уметничком раздобљу током владавине династије Палеолога, подробно уз библиографију и примере в. ROROVICH 1963: 15–57.

43 О указивању на пораз хтонских божанстава путем персонификација Јордана у оквирима композиција Христовог крштења в. KEIKO 2001: 161–212.

доприносећи тако посебном истицању Господње моћи над непријатељским силама, непогодама и старим паганским божанствима.⁴⁴

Чини се да су се таквим размишљањима водили и илуминатори Мирослављевог јеванђеља, приказавши Буру у виду хибридног створења. Да је у питању алегоријска представа, додатно сведочи његова капа. Слична оглавља редовно су красила главе персонификација природних феномена током античког раздобља (RAFF 1978–1979: 77–90, Abb. 8, 22), што се одrazilо на њихову иконографију у средњовековној уметности (Pороvиcн 1963: 65–66; Оrvст 1997: 66). На л. 5б рукописа Исидора Севиљског – *De rerum naturis* (Градска библиотека, Лаон, Ms 422) из IX века, дијаграм ветра украшен је пригодним антропоморфним персонификацијама, којима из темена израстају крила (Оrvст 1997: 66, fig. 25). У рукопису Ms 12–II из X века (Градска библиотека, Алансон), који садржи преписе дела античких мислилаца, на л. 58б представама Ветрова крила израстају из оглавља (Оrvст 1997: 70–71, fig. 29). Временски блискији Мирослављевом јеванђељу јесте Псалтир Ms Plut. 17. 3 из треће четвртине XII века (Библиотека Лауренцијана, Фиренца), где је на л. 1б персонификација Године окружена фигурама које илуструју годишња доба и ветрове, а чије главе красе фригијске капе са издуженим вршним елементима (Оrvст 1997, fig. 30). Поред тога, у предмету неправилног облика који прстима десне шаке обухвата фигура са л. 81а Мирослављевог јеванђеља, а који колористички одудара од њенога репа прекривеног крљуштима, може се препознати шкољка – атрибут који се према описима античких песника везивао за бога Тритона. Не треба изоставити ни то да је у XII веку, у циљу овладавања реторичким вештинама и језиком хеленских песника, класицистичко штиво преписивано у источним и западним скрипторијумима. Понеки састави, попут Овидијевог Преображења, Хомерових епова или Пиндарове поезије неретко су завређивали и пропратне коментаре учених црквених отаца, који су, тумачећи дела старог века, изнова оживљавали полемику између хеленистичке и хришћанске религије и културе (Kамвyлis 1991; Vöскерман 2016; Cullhed 2016; Van den Berg 2016).

Напоследку, потребно је укратко размотрити улогу змијске фигуре у необичној иконографској целини иницијала. У бројним средњовековним илустрацијама Утишавања буре или Христовог чуда на Тиверијадском мору – наративима који се збивају током олујног ветра, та атмосферска појава је дочаравана главама немани са разјапљеним чељустима из којих полази олујни дах.⁴⁵ Поред најстаријег примера из

44 Примера ради, у Штутгартском псалтиру антропоморфизовано Море приказано је уз стихове псалама који су, услед ликовних реторичких мотива покорених валова, били погодни за илустровање, као што је случај на л. 75б [Пс 65 (66).6]; л. 79а [Пс 68 (69).2]; л. 110б [Пс 94 (95).5]; л. 117б [Пс 103 (104).25–26] (уп. De Wald 1930: л. 75б, 79а, 110б, 117б).

45 Колико је познато, представљање Ветра стварним или фантастичним зверињим ликом није произишло из античког наслеђа, будући да су такве фигуре у старом веку у целисти имале људско обличје (в. RAFF 1978–1979: 116).

Сл. 10. Представа Стишавања буре у јеванђељу Bibl. 156142, прва половина XI века [Немачки народни музеј, Нирнберг, л. 54a (dlib.gnm.de)]

храма Светог Јована у Мустаиру,⁴⁶ о томе сведоче и споменици временски ближи Мирослављевом јеванђељу. У чувеном Псалтиру Егберта из Тријера из 980. године (Градска библиотека, Тријер, Cod. 24) на л. 24а и 27б, у оквиру тих сцена у пределу неба насликане су профилне главе рогатих немани које дувају ка лађи (RAFF 1978–1979: 117, Abb. 61). У Јеванђељу Отона III (Баварска градска библиотека, Минхен, Cod. lat. 4453) с краја X и почетка XI века, чудо на језеру са л. 103б садржи истоветан детаљ (RAFF 1978–1979: 117–118, Abb. 63). У Јеванђељу Codex Aureus, које је у првој половини XI века израђено у бенедиктинском храму у Ехтернаху (Немачки народни музеј, Нирнберг, Bibl. 156142) у оквиру Стишавања буре на л. 54а ветрови су изображени профилним ликовима змајева (RAFF 1978–1979: 117, Abb. 62) (сл. 10). Тој композицији на једином сачуваном листу Псалтира MS Add. 37472 из XII века (Британска библиотека, Лондон) прикључене су главе чудовишта чији је дах усмерен ка лађи (RAFF 1978–1979: 117–118, Abb. 65).

Смело би се претпоставити да је и у Мирослављевом јеванђељу змијска фигура прикључена иницијалу са истом намером. Могуће је да су илуминатори, штедећи уску површину између писаних стубаца, једним двоглавим бићем дочарали обе персонификације, које су заједничким деловањем изазивале и окончавале буру. У минијатурним композицијама Утишавања буре које садрже обе алегоријске фигуре, као у Штутгартском псалтиру, управо Море наређује Ветру дувањем у рог, баш као што је

46 На изгледелој фресци Стишавања буре из храма у Мустаиру, у горњем десном углу композиције уочава се профилни лик немани која на глави има рокове (в. RAFF 1978–1979: 117).

Тритон према Хесиодовом и Овидијевом опису чинио дувајући у шкољку.⁴⁷ У томе светлу, начин на који фигура Мора у Мирослављевом јеванђељу ступа у однос са немани – покоравајући је чупањем језика, могао би се дословно протумачити сликовитим митолошким предлошком. Уз напред речено, не треба занемарити ни то да су ветрови, громови и остале елементарне непогоде током средњег века у литерарним саставима црквених отаца често називане змајевима и демонима.⁴⁸ Апотропејски стихови о Христу – укротитељу буре, неретко су током XII и XIII века гравирани на звона храмова, са циљем да њихов звук отера демонске силе које изазивају временске непогоде или запоседају вернике (LECLERCQ 1999: 179–187).

Сагледавајући украс Мирослављевог јеванђелистара кроз пример иницијала са л. 81а, смело би се рећи да су њихови идејни творци успевали да преточе сложене јеванђељске стихове у сведене ликовне мотиве, не угрожавајући тиме разумљивост фабуле наративног предлошка, нити његова филозофско-теолошка тумачења. Мада је мотив Тритона накнадно протумачен у хришћанској уметности много пре израде српског рукописа, његови илуминатори су изнедрили сасвим јединствено иконографско решење. Изоловањем портрета хеленистичког божанства и употпуњавањем његовога приказа персонификацијом Ветра, иницијал је растерећен од наративних елемената традиционалне слике Утишавања буре на Генисаретском језеру и тиме је визуелно наглашено суштинско питање из Лукине перикопе: „Ко је овај што и вјетровима и води заповиједа, и слушају га?“ (Лк 8.25).

47 У Штутгартском псалтиру на л. 147а Море труби ка небу у којем је приказан Ветар (в. DE WALD 1930: л. 147а).

48 Коментаришући 147 (148) псалам, свети Августин ветар назива змајем. Свети Јероним, у преводу шестог стиха четрнаесте главе пророка Јеремије, такође за ветар користи израз *змај* – *traherunt ventem quasi dracones*, што касније преузима и Рабан Маур у тексту *Allegoriae in sacram scripturam*. Детаљно о тој теми уз библиографску грађу в. LECLERCQ-MARX 1990: 37–42; LECLERCQ 1999: 180–181, п. 5.

СПИСАК РЕФЕРЕНЦИ

ЛИТЕРАТУРА

- АБИМОВИЋ 2019: Д. Аћимовић. „Два иницијала Мирослављевог јеванђеља (fol. 26v i 120r).“ *Зограф*, 43 (2019), 75–88.
- БУСЛАЕВ 1884: Ф. И. Буслаев. „Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени.“ Собрал и исследовал Владимир Стасов. *Журнал министерства народного просвещения*, 233/5 (1884), 54–104.
- КОВАЧЕВИЋ 1949–1950: Ј. Ковачевић. „Око Мирослављевог јеванђеља.“ *Историјски часопис*, 2 (1949–1950), 95–96.
- МАКСИМОВИЋ 1970: Ј. Максимовић. „Студије о Мирослављевом јеванђељу II – 1. Жван Батиста, 2. Марија Магдалена.“ *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске*, 6 (1970), 3–11.
- МАКСИМОВИЋ 1983: Ј. Максимовић. *Српске средњовековне минијатуре*. Београд 1983.
- МАРКОВИЋ 1995: М. Марковић. „Христова чуда и поуке.“ *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*. Београд 1995, 133–147.
- МИРКОВИЋ 1950: Л. Мирковић. *Мирослављево еванђеље*. Београд 1950.
- МУРАТОВА 1984: К. Муратова. *Средневековый bestiарий*. Москва 1984.
- НИКОЛАЈЕВИЋ 1906: Б. С. Николајевић. *Око минијатури Мирослављевој јеванђеља*. Београд 1906.
- ПОКРОВСКИЙ 2001: Н. Б. Покровский. *Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских*. Москва 2001.
- РОДИЋ, ЈОВАНОВИЋ 1986: Н. Родић, Г. Јовановић. *Мирослављево јеванђеље. Критичко издање*. Београд 1986.
- САВИЋ 2019: В. Савић. *Српска књижевна реч у својим њрвим стилољима*. Подгорица–Ниш 2019.
- СТАРОДУБЦЕВ 2016: Т. Стародубцев. *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића*, I. Београд 2016.
- ТОДИЋ 1998: Б. Тодић. *Српско сликарство у доба краља Милутиина*. Београд 1998.
- ЩЕПКИНА 1977: М. В. Щепкина. *Миниатюры Хлудовской псалтыри*. Москва 1977.
- ANDERSON 1983: J. C. Anderson. „The Date and Purpose of the Barberini Psalter.“ *Cahiers archéologiques*, 31 (1983), 35–76.
- ANDERSON 1988: J. C. Anderson. „On the Nature of the Theodore Psalter.“ *Art Bulletin*, 70/4 (1988), 550–568.
- ANDERSON ET AL. 1989: *The Barberini Psalter: Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 372*. Ed. J. Anderson et. al. Zürich – New York 1989.
- BLEECKER LUSE 1922: S. Bleecker Luse. „Heracle and Old man of the Sea.“ *American Journal of Archeology*, 26/2 (1922), 174–192.

- BONNELL 1917: J. K. Bonnell. „The Serpent with Human Head in Art and in Mystery Play.“ *American Journal of Archeology*, 21/3 (1917), 255–291.
- BÖCKERMAN 2016: R. W. Böckerman. *The Methamorphoses of Education. Ovid in the Twelfth-century Schoolroom*. Stockholm 2016 (doctoral dissertation, Stockholm University).
- BURBAKER 2003: L. Burbaker. „The Bristol Psalter.“ *Through a Glass Brightly: Studies in Byzantine and Medieval Art and Archeology Presented to David Buckton*. Oakville 2003, 127–141.
- CASCIANELLI 2019: D. Cascianelli. „La tempesta sedata del papiro di Ossirinco del Museo Archeologico di Firenze (PSI VIII 920). Dall' illustrazione alle altre arti.“ *Arti minori e arti maggiori. Relazioni e interazioni tra Tarda Antichità e alto medioevo*. Todi 2019, 275–300.
- COTSONIS 1989: J. Cotsonis. „On Some Illustrations in the Lectionary, Athos, Dionysiou 587.“ *Byzantion*, 59 (1989), 5–19.
- CROKE 1981: B. Croke. „Two Early Byzantine Earthquakes and Their Liturgical Commemoration.“ *Byzantion*, 51/1 (1981), 122–147.
- CULLHED 2016: *Eustathios of Thessalonike: Commentary on Homer's Odyssey*, I. Ed. E. Cullhed. Uppsala 2016.
- DEMUS 1984: O. Demus. *The Mosaics of San Marco in Venice*, I. Chicago 1984.
- DE WALD 1930: E. T. De Wald. *The Stuttgarter Psalter: Biblia folio 23, Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart (Facsimile and Commentary)*. Princeton 1930.
- DER NERSSESIAN 1970: S. Der Nerssesian. *L'illustration des psautiers grecs du moyen age*, I. *Pantokrator 61, Paris grec. 20, British Museum 40731 II. Londres, Add. 19.352*. Paris 1970.
- DRYDEN 1697: *Virgil's Aeneid*. Ed. J. Dryden. New York 1697.
- DUFFRENE 1966: S. Duffrene. *L'illustration des psautiers grecs du moyen age*, I. *Pantokrator 61, Paris grec. 20, British Museum 40731*. Paris 1966.
- DUFFRENE 1978: S. Duffrene. *Tableaux synoptiques de 15 psautiers médiévaux à illustrations intégrales issues du texte*. Paris 1978.
- ERDMANN 1983: W. Erdmann. *Die acht ottonischen Wandbilder der Wunder Jesu in St. Georg zu Reichenau-Oberzell*. Sigmaringen 1983.
- EVANGELATOU 2002: M. Evangelatou. *The Illustration of Ninth-century Byzantine Marginal Psalters: Layers of Meaning and Their Sources*. London 2002 (doctoral dissertation, Courtauld Institute of Art).
- FAIRCLOUGH 1916: Virgil. *Eclogues. Georgics. Aeneid, I–VI*. Ed. H. R. Fairclough. London – New York 1916.
- FRÖHNER 1878: W. Fröhner. *Notice de la sculpture antique du Musée National du Louvre*. Paris 1878.
- GLYNN 1981: R. Glynn. „Heracles, Nereus and Triton: a Study of Iconography in Sixth Century Athens.“ *American Journal of Archeology*, 85/2 (1981), 121–132.
- HAVICE 1978: C. Havice. *The Hamilton psalter in Berlin, Kupferstichkabinett 78.A.9*. University park 1978 (doctoral dissertation, Pennsylvania State University).
- JONES 1935: Pausanias. *Description of Greece*, IV. Ed. W. H. S. Jones. Cambridge MA – London 1935.
- KAMBYLIS 1991: Eustathios. *Proem to the Parekbolai on Pindar*. Ed. A. Kambylis. Göttingen 1991.
- KEIKO 2001: K. Keiko. „The personification of the Jordan and the Sea: their function in the baptism in Byzantine art.“ *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*. Θεσσαλονίκη 2001.

- KEMP, LAUER 1972: W. Kemp, R. Lauer. „Sturm auf dem Meer.“ *Lexikon der christlichen Ikonographie*, IV. Rome–Freiburg 1972, 219–222.
- KLEYWEGT 2005: Valerius Flaccus. *Argonautica. Book I. A Commentary*. Ed. A. J. Kleywegt. Leiden–Boston 2005.
- LECLERCQ 1999: V. J. Leclercq. „Vox Dei clamat in tempestate. À propos de l'iconographie des Vents et d'un groupe d'iscriptions campanaires (XIe–XIIe siècles).“ *Cahiers de civilisation médiévale*, 42/166 (Paris 1999), 179–187.
- LECLERCQ-MARX 1990: J. Leclercq-Marx. „Entre anges et démons. Les Vents dans l'iconographie medievale.“ *Annales d'Historie de l'Art et d'Archeologie*, 12 (Bruxelles 1990), 31–42.
- LOWE 2016: D. Lowe. „Twisting in the Wind: Monumental Weathervanes in Classical Antiquity.“ *The Cambridge classical journal*, 62 (2016), 147–169.
- MAITLAND 1999: J. Maitland. „Walls, and Narative Complexity in the Homeric Iliad.“ *Classical Quarterly*, 49/1 (1999), 1–13.
- MANSI 1692–1769: G. D. Mansi. *Sacrorum Conciliorum et Nova Amplissima Collectio*, I–LIII. Paris–Leipzig 1692–1769.
- MATEOS 1962: J. Mateos. *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle*, I. Roma 1962.
- MOST 2006: Hesiod. *Theogony. Works and Days. Testimonia*. Ed. G. W. Most. Cambridge MA – London 2006.
- NEIRA JIMÉNEZ 2002: M. L. Neira Jiménez. *La representación del 'thiasos' marino en los mosaicos romanos. Nereidas y tritones*. Madrid 2002 (doctoral dissertation, Universidad Complutense de Madrid).
- NOBLE, DE SOLLA PRICE 1968: J. V. Noble, D. J. de Solla Price. „The Water clock in the Tower of the winds.“ *American Journal of Archeology*, 72/4 (1968), 345–355.
- OLIVER 1966: A. Oliver. „Greek, Roman and Etruscan Jewelry.“ *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 24/9 (1966), 269–284.
- OMONT 1908: H. Omont. *Évangiles avec peintures byzantines du XIe siècle*. Paris 1908.
- ORBST 1997: B. Orbst. „Wind Diagrams and Medieval Cosmology.“ *Speculum*, 72/1 (1997), 33–84.
- PAGE, ROUSE 1912: Apollonius Rhodius. *The Argonautica*. Ed. T. E. Page, W. H. D. Rouse. London – New York 1912.
- PAGE, ROUSE 1915: *The Odes of Pindar Including the Principal Fragments*. Ed. T. E. Page, W. H. D. Rouse. New York – London 1915.
- PG: *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, I–CLXI. Ed. J. P. Migne. Paris 1857–1866.
- PL: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, I–CCXVII. Ed. J. P. Migne. Paris 1844–1855.
- POPOVICH 1963: LJ. Popovich. *Personifications in Paleologian Painting (1261–1453)*. Washington D.C. 1963 (doctoral dissertation, Bryn Mawr Collage).
- RAFF 1978–1979: T. Raff. „Die Ikonographie der mittelalterlichen Windpersonifikationen.“ *Aachener Kunstblätter*, 48 (1978–1979), 71–218.
- RILEY 1892: Ovid. *The Metamorphoses*. Ed. H. T. Riley. New York 1892.
- ROLLER 1983: L. E. Roller. „The Legend of Midas.“ *Classical Antiquity*, 2/2 (1983), 299–313.

ROOSIEN 2018: M. Roosien. *The Liturgical Commemoration of Earthquakes in Late Antique Constantinople: at the Intersection of Ritual, Environment, and Empire*. Notre Dame IN 2018 (doctoral dissertation, University of Notre Dame).

SCHILLER 1971: G. Schiller. *Iconography of Christian Art*, I. New York 1971.

VAN DEN BERG 2016: B. van den Berg. *Homer and Rhetoric in Byzantium: Eustathios of Thessalonike on the composition of the Iliad*. Amsterdam 2016 (doctoral dissertation, University of Amsterdam).

VELMANS 1971: T. V. Velmans. *Le tétraévangile de la Laurentienne: Florence, Laur. VI. 23*. Paris 1971.

WILPERT 1906: G. Wilpert. „La pittura dell'oratorio di S. Silvia.“ *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 26 (Paris 1906), 15–26.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

DIGITAL VATICAN LIBRARY: „Manuscript – Barb.gr.372“ <https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372> 10. 11. 2025.

DRAGANA AĆIMOVIĆ

THE ILLUSTRATION OF CHRIST CALMING THE STORM ON THE SEA OF GENNESARET
IN THE MIROSLAV GOSPEL

SUMMARY

On fol. 81r of the Miroslav Gospel, the lection for the fourth Wednesday after the New Year begins with the initial *V*. The verses of the Evangelist Luke (8.22–25) describe Christ's miracle of calming the storm. The initial grapheme is composed of two figures: one representing a serpent, while the other is formed by the combination of the bust of an anthropomorphic creature and a long tail covered with scales. The fantastic creature holds a shell in its right hand and pulls the tongue from the gaping jaws of the serpent with its left hand. This initial was briefly discussed by Lazar Mirković. According to his description, the initial consists of two serpents, one of which, instead of the upper half of its body, has the bust of a woman. Without engaging in an analysis of the relationship between the image and the text, Mirković concluded that the motif of the serpent with a human face referred to original sin.

However, the exegesis of the pericope and its place within the liturgical practice of the Eastern Christian Church allow for the possibility of a different interpretation of the initial. The aforementioned Lukan verses were most often interpreted as a confirmation of the dual nature of the Incarnate Word, and subsequently as an instruction concerning salvation, the acceptance of Christ's teaching, and entry into the Church – the Ship of Salvation. From the 9th century onward, the compilers of the *Typika* linked these verses to the liturgy for 26 October, commemorating the earthquake in Constantinople.

That the image under consideration may bear a more specific meaning is also suggested by analogies with compositions illustrating the *Calming of the Storm*. From the 6th century until the late Middle Ages, representations of the Wind and the Sea were often added to the scene (the Stuttgart, Chludov, Bristol, Theodore, Barberini, and Hamilton Psalters, as well as the Tetraevangelia Cod. Laur. VI 23 and Par. gr. 74). These examples also show that illuminators, regardless of the forms in which they depicted these figures, emphasised – through ornament, position within the miniature, or inscriptions – that they did not represent human beings but personifications. Their iconography sometimes derived from the appearance of ancient deities believed to govern these phenomena.

The personification of the Sea was shaped according to the appearance of the Hellenic water deity Triton, who controlled the temper of the waters by blowing into a shell. Describing the encounter between the deity and the Argonauts, the poet Pindar called Triton the son of the lord of the earth, the immortal earth-shaker Poseidon. Apollonius of Rhodes and Gaius Valerius Flaccus, in their respective *Argonautica*, describe how, after a sacrifice was offered, the lake god Triton calmed the storm and appeared to the sailors in his true, divine form. The upper half of his body was human, while the lower half was that of a fish.

That the anthropomorphic creature on fol. 81r represents a personification of the Sea, or the Lake, is also suggested by its cap. Similar headdresses regularly adorned the heads of personifications of natural phenomena in Antiquity, which was reflected in their iconography in medieval art.

This representation of the serpent within the meticulous iconographic ensemble of the initial may represent a personification of the Wind. In numerous medieval illustrations of Biblical narratives taking place during storms, this atmospheric phenomenon was depicted through the heads of monsters resembling dragons (the Church of St. John in Müstair, the Egbert Psalter from Trier, the Gospel Book of Otto III, and the Codex Aureus Gospel). It may therefore be assumed that the serpentine figure from the Miroslav Gospel was added to the initial with the same intention. It is possible that the illuminators, economising the narrow space between the columns of the text, represented both personifications through a single two-headed creature, whose combined action both caused and ended the storm. The manner in which the figure of the Sea in the Miroslav Gospel interacts with the monster – subduing it by pulling out its tongue – may be interpreted as a vivid mythological prototype.

UDC 091=163.41"1453"

<https://doi.org/10.46793/AP47.037M>

Оригиналан научни рад

Примљено 24. новембра 2025. г.

Прихваћено 8. јануара 2026. г.

МИЛЕНА МАРТИНОВИЋ

Народни музеј Црне Горе, Цетиње, Црна Гора

65mmartinovic@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-6194-1732>

КОПОРИЊСКИ (СРПСКИ) ЉЕТОПИС: АРХЕОГРАФСКИ ОПИС С ИЗДАЊЕМ ТЕКСТА

Апстракт: Рад се бави Копорињским (Српским) љетописом из 1453. године, који је ђакон Дамјан преписао за зетског митрополита Јосифа. Љетопис се налази у истом кодексу као и Синтагма Матије Властара, који се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду (МСПЦ 45), а својевремено је био у манастиру Крушедолу. У контексту сложених политичких прилика у Зети средином XV вијека између Српске деспотовине, чији је дио била, затим, Млетачке републике и османске експанзије, у којима је породица Стефанице Црнојевића загосподарила њеним планинским дјеловима, у раду се анализирају структура и тематски слојеви текста и одређује његово мјесто у типологији српских љетописа, заснованих на византијској хронографској традицији. Показује се да Копорињски љетопис представља важан извор за проучавање идеолошких и књижевних процеса у Зети у другој половини XV вијека и објављује се његов текст.

Кључне ријечи: Копорињски (Српски) љетопис, Властарева Синтагма, Копориња, српски љетописи, Зета, зетски митрополит, династија Немањића

АБСТРАКТ: This paper examines the Koporinja (Serbian) Chronicle of 1453, copied by the deacon Damjan for Josif, the Metropolitan of Zeta. The chronicle is preserved in the same codex as the Syntagma of Matheos Blastares, currently kept in the Museum of the Serbian Orthodox Church in Belgrade (MSPC 45), and was formerly in the Monastery of Krušedol. Within the context of the complex political circumstances in Zeta in the mid-15th century – situated between the Serbian Despotate, of which it formed a part, the Republic of Venice, and the expanding Ottoman power, and marked by the rise of the family of Stefanica Crnojević, who came to dominate its mountainous regions – the paper analyses the structure and thematic layers of the text and determines its place within the typology of Serbian chronicles rooted in the Byzantine chronographic tradition. It is shown that the Koporinja Chronicle represents an important source for the study of ideological and literary processes in Zeta in the second half of the 15th century, and its text is published here.

KEYWORDS: Koporinja (Serbian) Chronicle, Syntagma of Matheos Blastares, Koporinja, Serbian chronicles, Zeta, Metropolitan of Zeta, Nemanjić dynasty

Након одласка породице Балшић са историјске сцене у Зети, све се више истичу Црнојевићи, који ће обиљежити историју Црне Горе у XV вијеку. Они се у изворима помињу већ почетком XIV вијека као породица Ђурашевић, господари планинских крајева изнад Боке и Будве (Божич 1970: 279). Као и други средњовјековни обласни господари, и Црнојевићи су били закупљени властитим амбицијама, ширењем поседа и јачањем сопствене власти.

Црнојевићи су вјешто маневрисали између Српске деспотовине, Млетачке републике, Османског царства и Стефана Вукчића Косаче као турског вазала. Пружајући отпор централној власти у њеном покушају обнове Деспотовине (1439), гушењем Грбальске дуне (1452) и сазивањем тзв. збора Горње Зете (1455), они се опиру Деспотовини и прихватају врховну власт Венеције (Одак-Михајловић 2019: 195). Власт над приморским градовима задржала је Венеција, док су Црнојевићи, у договору са њом, самостално господарили у Горњој Зети (Божич 1970: 277; Бувало 2015: 43; Спремић 2016: 169–170). Венеција се, притом, обавезала да ће признавати црквену јурисдикцију православног зетског митрополита.

По паду Деспотовине 1459. године, Црнојевићи успијевају да сачувају извјесну унутрашњу самосталност, иако признају турску врховну власт. Познато је да је син Стефана (Стефанице) Црнојевића († 1465), Иван Црнојевић, био принуђен да напусти отаџбину због османских освајања у два наврата, 1476. и 1479. године, и да оде у изгнанство у Италију. Боравећи тамо, посетио је чувено ходочасничко светилиште Santa casa у Лорету, где се пред нерукотвореном иконом Пресвете Богородице завјетовао да ће у њену част подићи храм ако се врати у завичај. Вративши се у своју земљу средином 1481, испунио је завјет и по завршетку изградње манастира посвећеног Рођењу Богородичином (1484) издао 1485. оснивачку повељу.¹ У новоосновани манастир пренео је сједиште Зетске митрополије и након пресељења резиденције на Цетиње, заокружио је формирање своје пријестонице (Živković 2017: 19–20). Дубоко разочаран поступцима Млечана према њему, при повратку у Зету схватио је да не треба много наде да полаже на њих у борби са Турцима, јер се млетачка помоћ односила само на заштиту њихових сопствених трговачких интереса (Божич 1970: 323). Коначан слом посљедње српске територије под влашћу Црнојевића десио се за вријеме владавине Ивановог сина Ђурђа, 1499. године.

У вријеме успона Стефанице Црнојевића и током друге половине XV вијека, Зета је била један од значајних центара православне духовне и књижевне стваралачке активности, која се одвијала у скрипторијумима на острвцима Скадарског језера. У

1 Опширно: Божич 1970: 323–332. Детаљнија анализа завјета Ивана Црнојевића, који је дао у храму посвећеном Пресветој Богородици у Лорету, као мјесту ходочашћа и уточишта православних Словена у римокатоличком окружењу, као и историјским приликама у вријеме турских освајања балканских простора у XV вијеку, видјети у: Živković 2017: 19–32.

тој културној мисији кључну улогу имала је Зетска митрополија. Црквене прилике током цијелог XV вијека нијесу биле повољне. Митрополија се, под притиском унијатских настојања у Приморју, постепено повлачи у унутрашњост. Преко манастира Светог Николе на Врањини, Жабљака и Кома, њено коначно уточиште постаје Цетињско поље и новосаграђени манастир Рођења Пресвете Богородице (1484), чији је ктитор и добротвор, како је већ речено, био Иван Црнојевић.²

Писмена активност манастирских скрипторијума на острвцима Скадарског језера (Старчева Горица, Бешка, Свети Никола на Врањини, црква Успења Пресвете Богородице на Кому) баштинила је византијске утицаје који су се огледали у његовању исихастичко-монашког духа и немањихке традиције, као природног наставка књижевног периода из претходног вијека, који је протекао „у знаку Свете Горе“.³

У то вријеме настају неки од најзначајнијих књижевних споменика са тла Зете. Врањинско четворојевањђеље преписао је 1436. године јеромонах Мина у дане „благочастивог господара деспота Ђурђа“ (Бранковића), а манастиру Врањини га поклања игуман Роман (Богдановић 1970: 393). Судбина овога рукописа данас је непозната, а према запису који је објавио Љубомир Стојановић зна се само да је био у Одеси, у приватним рукама (ССЗН III: 5565).

Посебно мјесто има књижевна преписка Јелене Балшић, сестре деспота Стефана Лазаревића, удовице зетског господара Ђурђа Страцимировића Балшића († 1403) и босанског војводе Сандаља Хранића († 1435), са духовником Никоном Јерусалимцем, овјековјечена у Горичком зборнику из 1441/1442. године.⁴ Зборник је мјешовите садржине, а поред њихових посланица садржи и друге саставе исихастичке оријентације, који се у то вријеме шире српским земљама (Шпадијер 2016: 326–328). Данас се чува у Архиву Српске академије наука и уметности (бр. 446).

Други значајан споменик повезан с Никоном Јерусалимцем јесте Шестодневник из 1439/1440, који поред основног текста шестоднева обухвата више састава исихастичког карактера.⁵ Рукопис се чува у манастиру Савини код Херцег Новог (САВИНА 21).

У другој половини XV вијека на територији Зете, у мјесту званом Копориња, настаје рукопис правне садржине – Синтагма Матије Властара, који се данас налази у Музеју Српске православне цркве (МСПЦ 45).⁶ Дио који улази у састав овога

2 О црквеним приликама у Зети у XV вијеку подробније видјети у: Спремић 2004: 73–111.

3 Тако је ово раздобље у старој српској књижевности означио Димитрије Богдановић (1980: 111). О овој тематици, са новијом литературом, видјети: Томić Djurić 2012.

4 Палеографски и кодиколошки је рукопис Горичког зборника описала Надежда Синдик (2004: 186–198). Фототипско издање приредио је Ђорђе Трифуновић (2019). Језичка истраживања текста рукописа Горичког зборника објавили су Владимир Баљ и Јелица Стојановић (2020: 527–566).

5 Рукопис је открио Ђорђе Сп. Радојичић приликом боравка у манастиру Савини 1951. године (1951: 330–332).

6 Прво издање Синтагме Матије Властара штампао је Стојан Новаковић (1907), а превод на савремени српски језик са коментарима – Татјана Суботин-Голубовић (2013).

рукописа, а није правне природе, припада Српском љетопису,⁷ тачније, препису у литератури познатом као Копорињски љетопис.⁸

За разлику од старих српских родослова, који теже да прикажу поријекло владара и династија, са јасно одређеним родоначелницима у српским или ширим, „свјетским“ оквирина, српски љетописи представљају хронике српских династија изложене у духу византијске хронографије.⁹ Полазећи од подјеле Илариона Руварца, Љуб. Стојановић дијели љетописе на старије (историја до цара Стефана Душана Немањића) и млађе (историјски догађаји од Душана надаље) (1927). Ову основну подјелу преузима и према дужини трајања историјских догађаја разрађује Сергеј Алексејев (АЛЕКСЕЕВ 2017: 64–86).

У старије љетописе убрајају се: Копорињски из 1453. године (Крушедол Ж IV 46 / Музеј Српске православне цркве 45), Пећки (Руска национална библиотека у Санкт Петербургу, F XVII N 36), Студенички (стара Народна библиотека у Београду, бр. 1209) и Врхобрезнички Гаврила Тројичанина из 1650. године (Народни музеј у Прагу, Шафарикова збирка, бр. 29) (Стојановић 1927: 33, 41). У млађе љетописе убрајају се: Софијски (Народна библиотека у Софији, бр. 68), Кијевски (Кијевска духовна академија),¹⁰ Сарандопорски (Земаљски музеј у Сарајеву, инв. 9825 Е 543)¹¹ и Студенички (стара Народна библиотека у Београду, бр. 1209).¹² Елементи и старијих и млађих љетописа присутни су у Цетињском летопису (Одеска национална научна библиотека, кат. бр. 119/1 (132)).

У млађим љетописима српска историја надовезује се на општу историју по Георгију Амартолу, која садржи кратко излагање догађаја од Адама до „данашњих дана“, тј. до периода владавине византијских царева Јована VI Кантакузина (1347–1354) и Калојована, односно Јована V Палеолога (1341–1391). За разлику од тога, старији љетописи не садрже општу историју, тако да се само може претпоставити да је њихов постанак у вези са овим дијелом (Богдановић 1970: 386, Алексејев 2017: 64–65).¹³ Будући да се старији љетописи својим садржајем и структуром

7 Студију о Копорињском љетопису под насловом *Српски љетопис* написао је Д. Богдановић, па смо у овом излагању то прихватили као додатни назив. Видјети подробније: Богдановић 1970: 386.

8 О поријеклу и имену српских љетописа и родослова прву подробнију студију урадио је Љуб. Стојановић (1890: 92–157). Текст са критичким освртом на Стојановићева и Шафарикова издања у погледу давања имена српским љетописима објавио је Дејан Јакшић (2013: 223–233, са релевантном литературом).

9 Опширније: Ђирковић 1997: 101–107.

10 За овај рукопис није сигурно да се и данас тамо налази.

11 Опис дијела рукописа видјети у: Трухелка 1894: 452–466; Мартиновић 2019: 346.

12 Овај рукопис је нестало приликом бомбардовања Београда 1941. године.

13 О настанку српских родослова и љетописа: Васиљевић 2015: 95–117.

знатно разликују од млађих љетописа, њиховом жанровском одређењу историчари и историчари књижевности посветили су дужну пажњу, при чему је спорна чак и употреба термина *лѣтопис*, који је остављен ради везе са издањем Љуб. Стојановића. Ђорђе Трифуновић је сматрао да старији љетописи не припадају жанру љетописа, већ их је оцијенио као књижевну врсту која припада жанру „житија и житељства“, те стога и носе општи наслов – Житије и житељство краљева и царева српских (1961: 511–512; 1990: 143–146).

Старије љетописе одликују краћа поглавља у којима су представљене биографије чланова династије Немањића, према редослиједу наслеђивања. Блиски су старим српским родословима, односно представљају једну врсту проширених генеалогича, са тежиштем на сродству, уз равнотежу у представљању политичких догађаја и побожних дјела и без вођења рачуна о прецизном датовању. Оваква појава није јединствена за српско културно подручје, већ је запажена и у западноевропској књижевности. На трагу Леополда Женика, који прелазни жанр између родослова и хронике назива стемом или стаблом, Марија Васиљевић предлаже усвајање назива *лѣтопис-сѣма* или само *сѣма* за старије љетописе, имајући на уму њихово поријекло, садржај и идеолошку оријентацију (Васиљевић 2015: 102).

§

Копорињски (Српски) љетопис налази се на посљедњим страницама Властареве Синтагме (МСПЦ 45). Преписан је за зетског митрополита Јосифа 1453. године у мјесту Копориња, по којем је и добио име. Није тачно утврђено гдје се само мјесто налазило, али га, како је указао Димитрије Богдановић, који је детаљно описао овај рукопис, не треба тражити изван данашњег простора Црне Горе (1970: 381). Љетопис је преписао ђакон Дамјан, што се сазнаје из записа на л. 335б, по завршетку Властареве Синтагме, изнад наслова љетописа: *Допис(а) се , въ лѣт(о) , ꙗѣ, ꙗѣ . м(ѣ)с(е)ца маѿа , ꙗѣ . д(ѣ)нь . въ мѣс(ѣ) . рекомѣмъ . Копорина :- Пovelѣнїемъ прѣвос(вещен)наг(о) архїеп(н)ск(о)па зетскаг(о) . кур(ѣ) іосїфа . Я писа мног(о)грѣшны х(рист)в раб(ѣ) . дїакон(ѣ) дамїанъ .¹⁴*

Љетопис заузима четири листа или седам страна (л. 335б–338б) и још једну страну са записом (л. 339а).¹⁵ Писан је полууставним писмом, српскословенским језиком, правописом између рашке и ресавске школе (Богдановић 1970: 381) и не садржи ликовни украс.

Текст почиње образложењем састављања Житија. Најприје се спомињу стари цареви, „од почетка и послѣје потопа, до посљедњих времена“, а потом се говори о Српској земљи, њеном покрштавању и владарима који у њој управљају. У тексту је даље реч о „великим свјетилницима свијета“ у Српској земљи, од којих су једни равни апостолима, други мироточци и чудотворци, даље, учитељи, велики архијереји

14 Запис је објављен и у ССЗН I: 301.

15 Синтагма Матије Властара са Српским љетописом садржи 338 + (1) лист величине 270 × 190 мм, са 28 редова на страници.

и бројни праведници. Дакле, нема Сказанија, односно опште историје, мада се наслућује да се оно налазило у протографу, одакле је љетопис преписан (Богдановић 1970: 389).

Казивање о српским владарима почиње од родоначелника династије Немањића, Стефана Немање, „оца и свјетилника Српске земље“, који утврђује православну вјеру, искорјењује јерес, чини многа добра дјела и подиже цркве и манастире (Студеницу и друге). Он је представљен као мироточац на којег се излила благодат Светога Духа.

Историја династије даље се излаже у истом духу, уз јасно изражен историјски и морални суд о Немањиним насљедницима. Стефан Првовјенчани описан је као благ, добар, богољубив и благородан владар, сличан оцу, који подиже бројне цркве. Чињеница да је ступио на престо као другорођени син, супротно уобичајеном поретку насљеђивања, оправдана је библијском аналогијом – као што је Јаков добио очев благослов умјесто старијег брата Исава (Пост 27.1–41), тако је и Стефан добио Немањин благослов.

Радослав је представљен као жртва своје жене, упоређене са старозавјетном Далилом, која је упропастила Самсона (Суд 16.1–21) и пророчицом Језавељом, која је многе одвела од вјере (1 Цар 16.31; 2 Цар 9.7,30–31; Откр. 2.20). Ипак, спасивши се на крају, и Радослав је учинио добра дјела. Владислав је приказан као владар који је подигао многе цркве, живећи благочасно и богоугодно. Урош I, звани „Рапави краљ“, описан је као добар и ревностан у подражавању предака, подижући цркве и трпећи многа страдања од угарског краља попут старозавјетног цара Давида. Предислав, четврти син Стефана Првовјенчаног, „по свему сличан своме стрицу“, због свога духовног и аскетског живота и одрицања од свијета бива изабран и хиротонисан за архиепископа Саву II.

Стефан (Драгутин), син Уроша I, помиње се као велики аскета и вјерник, а уз њега и његови синови Владислав и Урошиц. Његов брат Стефан (Урош II) Милутин представљен је као краљ којем нико од претходника није био раван у давању милостије. Он је учинио многа добра дјела и подигао бројне цркве широм словенских и грчких земаља, све до Синаја, Јерусалима, Египта и „острва приморских и заморских“, а зида и храмове и болнице у Цариграду. Стефан (Урош III) Дечански описан је као велики владар, који је побиједио бугарског цара Михаила 1330. године, а указано је и на његово страдање од оца, односно од сина.

Даље се помиње Симеон, млађи син Стефана Дечанског, као цар у Трикали, чија се два сина, „због наших грехова“, потуцају тражећи Божје милосрђе. Цар Стефан Душан приказан је као моћан владар, наглашено славан и политички успјешан, под којим се Српска земља проширила и прославила. Његова смрт 20. децембра 1355. године изазива „велику жалост и плач“ у њој.

Син му Урош, „прекрасан, али слаб и неискусан“, упоређен је са библијским Ровоамом (1 Цар 12.8) и са византијским царем Михаилом III (842–867), кога је потиснуо Василије I Македонац. Урош страда од својих заштитника Вукашина и Угљеше (Богдановић 1970: 391). Наводи се да га је Вукашин свргнуо, отео му земљу

и прогласио се за краља. Урош остаје представљен као праведни страдалник, који у своме достојанству одлази Богу.

Љетопис се завршава на л. 338б казивањем о погибији Вукашина и Угљеше у бици на Марици 6879 (1371) године.

На посљедњем листу су исписане одреднице које стоје уз епископе према областима новооснованих епархија Српске православне цркве, коју је успоставио свети Сава 1220. године, према хрисовуљи светог Саве и Стефана Првовенчаног, дате овим редослиједом: 1. зетски, 2. рашки, 3. хвостански, 4. хумски, 5. топлички, 6. будимљански, 7. дабарски и 8. моравички.¹⁶

Српски љетопис се, заједно са Властаревом Синтагмом, налазио у манастиру Крушедолу, под старом сигнатуром Ж IV 46 (Петковић 1914: 237–241). Послије Другог свјетског рата рукопис је пренесен у Музеј Српске православне цркве у Београду, гдје се и данас чува (МСПЦ 45).

Читав љетопис представља јединствену текстуалну цјелину и највјероватније је написан једновремено. Љетописац је, по свој прилици, био савременик Мрњавчевића, Вукашина и Угљеше, па је податке о цару Урошу црпио из властитог времена, док је за ранији период користио житија светог Симеона од Саве и Стефана Првовјенчаног, затим, Теодосијевог житија светог Саве и Данилових житија Милутина, Драгутина и Стефана Дечанског. Занимљиво је да се није служио Доментијановим дјелом (Богдановић 1970: 392).

У стилском погледу Копорињски љетопис представља један од најбољих примјера српске љетописне књижевности. Уједно је и најстарији сачувани текст прве редакције Српскога љетописа, због чега за проучавање касније насталих љетописа има посебан значај.

16 Копорињски љетопис (МСПЦ 45), л. 339а. Нијесу уврштене одреднице за призренског, липљанског и злетовског епископа. У књизи М. Мартиновић је изостављено да препис садржи осам страница, а не листова (в. Мартиновић 2023: 47).

Прилог

Издање текста Копорињског (Српскога) љетописа¹⁷

Л. 335б: Житїе и жител(ь)ство краљ и ц(а)рен срьб(ь)скыи(ь) . кѡн по кѡм(ь) , или колико ц(а)р(ь)ствова :-

Понїеж(е) вѣкратцѣ сложено быс(ть) ѡ памяти древнїи(ь) вѣкь , и скоротекъци(ь) врѣменех(ь) и лѣтѣхъ , и ѡ бывши(ь) ц(а)рех(ь) . како ц(а)р(ь)ствоваше , ѡт(ь) начела и по потопе . даж(е) и до си(ь)х(ь) послѣдних(ь) врѣмень :-

Под(о)бно кс(ть) вѣспоменѣти , и ѡ срьб(ь)скон земли , како оувѣрена быс(ть) . кто ли начел(ь)ствоваш(е) къ нїи , въ сїа послѣд(ь)наа наша врѣмена :-

Къ тѣм(ь) бо нам(ь) пате слово прѣд(ь)лежит(ь) бл(а)голюе(ь)зно , и вѣсакое почѣсти дост(о)инно . явише бо се къ нїи велици свѣтна'ныци мирь . ѡви ап(о)с(то)лом(ь) равнот(ь)стныи . дрвзи мѣрототѣци и чюд(о)творци . нїи ѣнтелїе велици . и архїереїе достоблажен'ны . и мнѡж(ь)ство пр(ѣ)п(о)д(о)бнїи(ь) и праведнїи(ь) :- Въ них(ь)же яви с(е) великыи ѡт(ь)цѣ нашъ , и прьвы свѣтна'никъ тое землїе , с(ве)тынїи сїмеѡн(ь) неманиа , новыи мѣрототѣць . ѣтвердивъ православіе , потрѣбивъ ереси своего ѡт(ь)чїства срьб(ь)скыи земли . роди же и с(ы)ны , г. стефана прьвовѣн'чаннаг(о) краля . и вьлкана , кнеза всон зете и хьм(ь)скон земли . и с(ве)т(а)го савѣ прьваго архїеп(н)ск(о)па . И елика мнѡга доброт(ь) |^{336a} дѣанїа и м(н)л(о)стинїи сѣтвори , и храмїи вѣздавиже , и православіе вѣсѣа , нѣс(ть) мощно изрещи . ѡбаче сама бл(а)г(о)дѣ(ть) с(ве)т(а)го д(о)уха на нем(ь) изьяви . сѣзнда ж(е) и цр(ь)к(ь)вы великїе . сѣзденицѣ ж(е) гл(а)гол(ю) великѣю лаврѣ прѣс(ве)тыи б(о)городице . и ѣ топанци храмъ прѣс(ве)тыи б(о)городице . и с(ве)т(а)го николаи храм(ь) , митроп(о)лїа . и ныи б(о)ж(ь)ств(ь)ныи храмы их(ь)же не доспѣхомъ вѣспоменѣти :-

Стефан(ь) же с(ы)нъ неѡ . прїемъ бл(а)г(о)с(л)овенїе ѡ(ть)ца своего , по іакѡвъ по вѣсѣмъ под(о)б(ь)нъ быс(ть) гл(а)гол(ю) же , б(о)голюбїи , мнлостїи . благо . кроткѣ . бл(а)горазумн(ь) . и елика сїм(ь) под(о)бна . добрѣ праве и сѣблюде ѡт(ь)чїство свое . роди ж(е) и с(ы)нїи , д. радослава . прѣдслава . владислава . и прьваг(о) оуроша . сѣзыда ж(е) и великѣ цр(ь)к(ь)вѣ архїепископїѣ жндїю . сѣ ныи мнѡгыи храмы . ѡставалет(ь) же краљев(ь)ство с(ы)нъ своемъ радославѣ :- Прилѣти же с(е) радославѣ краљу жена , даида она . или рещи новы езавель . и елика пострад(а) . нъ ѡбаче не снѣден(ь) быс(ть) ехїдною :- Владислав(ь) же по нем(ь) прѣемлет(ь) краљев(ь)ство . И тѣ же б(о)говѡд(ь)но и бл(а)г(о)ч(ь)стїи(ь)но поживъ . сѣзнда ж(е) и храмъ велик(ь) и ч(ь)ст(ь)нъ славное вѣзнес(е)нїе х(р)иста б(о)га нашего . гл(а)гол(ю) мнлешева :- По семь прѣемлет(ь) краљев(ь)ство брат(ь) его прьвыи зрошь . иже и нарѣч(е)нны хрѡпавы краљ . И тѣ бл(а)г(о)ч(ь)стїи(ь)но поживъ . и добрѣ праве православіе ѡт(ь)цѣ своих(ь) . мнѡга ж(е) ѡзлюбленїа и скрѣби , ѡт(ь) згрѣскаг(о) краля приемлет(ь) . по пророчьскомъ словѣ , мнѡгїи скрѣби праведнїи(ь) . нъ ѡт(ь) вѣсѣх(ь) изьбави его г(о)спод(ь) . роди же и с(ы)на два . драгѣтина и мнлѣтина . иже нарѣч(е)нны(ь) , стефан(ь) краљ . и оурош(ь) краљ . сѣзнда ж(е) и цр(ь)к(ь)ви великїе . сопокїани гл(а)гол(ю) . и градѣц(ь) . и ина достодївнаа исправленїа сѣтвори . |^{336b} рекуе православію своих(ь) родителїи :-

17 Старија издања: Шафаїк 1851: 51–55; Стојановић 1883: 1–13; Стојановић 1927: 62–99; Ми-
лошевић 2002.

Ово издање редиговали су Владан Тријић и Виктор Савић.

Прѣдиславъ же с(ы)нь прѣвовѣнчаннаго(о) краля стефана . топлоу вѣроу раз'горѣв(ь) се . и б(о)ж(ь)ств(ь)нынм(ь) с(вѣ)т(а)го д(о)уха распалив(ь) се огнѣм(ь) . и вѣса краснаа вѣка сего нитгоже вѣмѣннѣ . изволн иноч(ь)ское житіе . Послѣди же поставляет(ь) се архіепіскопом(ь) въ своѣм(ь) оут(ь)чѣствѣ , по с(вѣ)тѣмъ арсеніи . третын по с(вѣ)томъ савѣ стріи своѣм(ь) . и ть же сава нареч(е)нь бывасть . и въ всем(ь) под(о)в(ь)нь стріѣ своѣмъ :~ Стефан(ь) же зрошев(ь) с(ы)нь , по своѣм(ь) оут(ь)ци прѣемлет(ь) кралев(ь)ство . и пат(е) на любов(ь) б(о)жію . и на православіе распалае се . и достохвал'но и бл(а)гоч(ь)ст(ь)но съблюдае оут(ь)чѣство си . пожитъ б(о)говгод(ь)но житіе . иноких(ь) любе . старце почитае . младых(ь) питѣе . вѣсакъ же правдъ и истинѣ испльнае . Къ сим(ь) же постом(ь) и м(о)л(н)тв(о)ю свое тѣло здръѣае , елико изрѣ(ци) нѣс(ть) мошно . роди же и с(ы)на два . владислава краля , и оурушица . ть же зрошиць , свѣтло въ бл(а)гоч(ь)стыи кончинѣ пріемъ гробѣ прѣдавает(ь) се . пол(о)жен(ь) быс(ть) въ митроп(о)ліи архіаскон . и бл(а)г(о)д(ѣ)тїю с(вѣ)т(а)го д(о)уха мѣро изанвасть якоже(е) ис(ть) вѣдомо въсѣмъ :~ Владиславъ же , изгнаны быс(ть) дѣян'ским(ь) кралем(ь) на згрѣ . и тамо коньц(ь) пріемлетъ :~ Стефан(ь) же краля снх(ь) оут(ь)ць прѣжде реч(е)н'нын . създавъ цр(ь)к(ь)въ с(вѣ)т(а)го гевор(ь)гїа оу расъ . и бл(а)жен'нью кончинѣ постизаеть . измѣннѣ земельным(ь) ц(а)р(ь)ство н(е)в(е)с(ь)ное . въ лѣт(о) ,сѣѣ:~ Сѣ же стефан(ь) краля , похваляеи оут(ь) дѣл(ь) своих(ь) при животѣ своѣм(ь) , призываетъ брата своего с(вѣ)т(а)го краля оуруша . и томѣ вѣрѣаеть правити ^[337a] кралев(ь)ство оут(ь)чѣства си :~ Сѣ же в'торыи зрошь прѣемлетъ кралев(ь)ство . мнвог(ь) си въ мнлостини быс(ть) . якоже(е) ннѣ оут(ь) краля и ц(а)рь никто . ни прѣвѣе ниже(е) снх(ь) :~ Где бо не слышаше с(е) егова м(н)л(о)стинна и правда , по въсѣх(ь) езыцѣх(ь) . достызаеть(ь) же и въсточ(ь)нїе страны . гл(а)гол(ь) же , іер(о)с(а)л(н)мъ . и синаю . іегуптѣскѣю землю . и по вѣсон грѣ(ь)скон и словен(ь)скон земли . даже(е) и острови помор'скыє , и замор'скыє . тамо въсѣд(ь) егова м(н)л(о)стинна достиж(е) , и ревнос(ть) и любов(ь) ѣаже о б(о)жѣ въбыви с(е) . и цр(ь)к(ь)ви създаше с(е) . и бол'нице съиннише с(е) . якоже(е) тамо живѣщїим(ь) быти въ здивленїи . Понже(е) и б(о)гъ змножи ц(а)р(ь)ство его . ц(а)р(ь)ствова бо , лѣт(а) ,мѣ:~ Създа же въ оут(ь)чѣствѣ своѣм(ь) . цр(ь)к(ь)ви великыє и ч(ь)ст(ь)ныє . и снх(ь) оу Краси якоже(е) и до н(ы)нѣ виднмо ис(ть) . гл(а)гол(ь) же(е) , въ с(вѣ)тон горѣ великѣю лаврѣ , домъ прѣч(и)стыє б(о)городнїце хиландар'скыє . и с(вѣ)т(а)го прѣвом(о)уч(е)н(н)ка х(ри)стова стефана , при град(о)у звечани еже ис(ть) , бан(ь)ска . идеже(е) и с(вѣ)тыє его мощи лежать . и вѣсе стѣни златом(ь) оу Краси , якоже(е) мнѣти с(е) полнѣ или позлащен'нѣ быти . Ѵще же(е) и цр(ь)к(ь)въ епископїю град(ь)чан(ь)скѣю . и з призрѣне митроп(о)лію . и с(вѣ)т(а)го стефана . и оу скопїю , троєрѣчицѣ . и с(вѣ)т(а)го гевор(ь)гїа на сѣравѣ . и въ нагорнїне , с(вѣ)т(а)го гевор(ь)гїа . и въ солѣне с(вѣ)тѣю тронцѣ . създавъ и украсивъ . и полате въздвигъ . и хрїсовъль оутвѣрднѣ , оу ц(а)рь грѣ(ь)скых(ь) . како да ис(ть) въ область домъ прѣс(вѣ)тыє б(о)городнїце хиландар(ь)скыє . Създа же и въ б(о)госъздан'нѣмъ констан'тинѣ градѣ . цр(ь)к(ь)ви и бол'нице въздвиже . и кто можеть снх(ь) въкратцѣ изрещи . елика създа ^[337б] и обнови по ныних(ь) землях(ь) . что же ли ис(ть) въ снх(ь) къснѣти . шбатѣ бл(а)гоч(ь)ст(ь)но и б(о)говгод(ь)но пожив(ь) , бл(а)жен'ны коньць постизаеть . въ лѣт(о) ,сѣѣ. рони же и с(ы)на два . стефана краля дѣян(ь)скаго оуруша третїаго . и констан'тинна иже въ звечани град(о)у лежать с(вѣ)тыє мощи иго(о) :~

Стефан(ь) же зрошь , мнвогыє скръби и озлобленїа прѣтрѣпѣ оут(ь) оут(ь)ца своего . въ ц(а)риградѣ дръжнмъ . и въ татарех(ь) прѣжде бывъ . и по смртн оут(ь)ца своего кралев(ь)ство прѣемлетъ . и добелъ въ оут(ь)чѣствѣ своѣм(ь) показа се . Повѣди же(е) и езыкы мнвогы ирещих(ь) се и гредѣщїих(ь) на оут(ь)чѣство его . Въ лѣто же ,сѣѣ. низде начел'никъ ски-ф'скыи гл(а)гол(ь)мы михал(ь) ц(а)рь съ

силоу многоу . и съ нимъ окръстныи езыци . глаголю же , татари басараби съ прочими . и тѣхъ(ь) веди съ собою оустрьми се въсхытити хот(ь)ѣство его . и тѣ самъ , нечѣство и оукоризнь не падаеть . такоже(ѣ) здѣ събыти се прор(о)чьскому словѣ глаголющъ . ровъ изри и ископа и въпаде се въ тамъ юже сътвори . и въ дѣлѣхъ(ь) рвкѣхъ своєю оуведе грѣшникъ(ь) . съ же пожитъ цѣломудрьно и бл(а)гоу(ь)ст(ь)но и б(о)говгод(ь)но . и велнкъ(ь) и ч(ь)стнь храмъ създавъ , въседрьжителю б(о)гъ(ѣ) . еж(ѣ) ис(тъ) дѣчани . въ ниен же и с(вѣ)тыне его мощи лежеть . постижаетъ(ь) же кончинъ хот(ь) с(ы)на своего , съмр(ь)тїю м(оу)ч(ь)еничьскою . въ лѣт(о) , ѡѡѡѡ . и съ м(оу)ч(ь)еники равночѣстїе полъчи :~ съ же третын оурошь роди с(ы)на два . стефана прьваго ц(а)ра . и прѣдоблаго сімсона . иже въ гръч(ь)скон земли |^{338a}| въ град(о)у трикалѣ ц(а)р(ь)ствова . и тамо коньц(ь) житїю прїемлетъ :~ Роди же и с(ы)на два . и ж(ѣ) и д(ь)ньс(ь) видимы сѣтъ . собаче по нашихъ(ь) грѣсѣхъ(ь) , кромѣ своего хот(ь)чѣства оземльствовани быше . възырающе с' нами на бл(а)говостровїе въседрьжителю б(о)гъ(ѣ) . могъшаго и хот(ь) камене ис(ран)лю хот(ь)цъ нашемъ кур(ь) сімсона чеда въздвигнѣти :~ Прѣвысоки ж(ѣ) и бл(а)гочѣствыи стефанъ(ь) ц(а)рь прьвы , роди се , въ лѣт(о) , ѡѡѡѡ . и бывъ краиелъ(ь) . таж(ѣ) достигъ гръч(ь)скыи земліе и сїю повинъвъ , поставляетъ(ь) се въ ниен ц(а)релъ . въ лѣт(о) , ѡѡѡѡ . И велми свое хот(ь)чѣство прославивъ и почитъ(ь) землю срьб(ь)скѣю . и хот(ь) въсоуд(оу) распространивъ и разъширивъ . и окръстныи езыки повинъвъ . брани въздвизае и побѣди творе . и велнкѣ тишинъ и бл(а)год(ь)ньствїе своелъ хот(ь)чѣствъ подаде . б(о)ж(ь)ств(ь)ныи храмн въздвизае и понавлае . о бл(а)гочѣстїи подвизае се . хот(ь)чѣство свое красе . властеле свое дарѣе свѣтлымн свитамн и пояси златнымн ц(а)р(ь)скымн . И тако вес(ѣ)лещъ се елмъ въ ч(ь)сти ц(а)р(ь)ства своего , оумисливъ и създа велнкъ домъ архїстратигъ мнханъ и гаврїлъ въ градѣ призрѣне . идеж(ѣ) по скончани своелъ прѣнесени быше мощи его :~ Прѣбывъ(ь) же похвално и бл(а)гочѣст(ь)но , коньц(ь) постижаетъ . въ лѣт(о) , ѡѡѡѡ . дек(емврїа) , ꙗꙗ в' нед(ѣ)лю) . оставивъ(ь) велнкѣ жалость и плач(ь) срьб(ь)скон земли . роди ж(ѣ) и с(ы)на прѣкраснаго оуроша . въ лѣт(о) , ѡѡѡѡ :~ съ же оурош(ь) . по истинѣ краснь и дос(то)днвнъ(ь) видѣнїемъ(ь) . |^{338b}| млад(ь) же съмысломъ(ь) . прѣнзлнха м(н)л(о)стивъ и кротыкъ(ь) ави се . стары(ь)скыи свѣтн хот(ь)мѣще . младнхъ(ь) же свѣтн прїемле и любе . тожде полъчи такоже(ѣ) и ровоамъ онъ . нан реши , такоже(ѣ) мнханъ ц(а)рь гръч(ь)скын хот(ь) своего раба васлїа пострад(а) . Под(о)б(ь)но же и съ хот(ь) своего храненияїа пострад(а) . и многа озлобленїа и мьсти и томленїа прѣтрьпѣ . глаголю ж(ѣ) хот(ь) влъкашина и зглеш(ѣ) . съ же влъкашинъ . спод(о)бн се хот(ь) него чѣсти деспотъскаго сана , потомъ(ь) же и вѣнчаваетъ его . послѣди ж(ѣ) и сьринъ его съ прѣстола хот(ь)чѣства своего . и въздагаетъ на се вѣнъць краиелъ(ь)ства срьб(ь)скаго . братъ же своелъ оуглешн върѣчаетъ страны земліе гръч(ь)скыи , съ саномъ(ь) деспотъскыи чѣсти :~ Тѣ же праведны . аще и пострад(а) въ изынанїи ц(а)р(ь)скыи чѣсти хот(ь)чѣствїа своего .¹⁸ нь посрѣд(ѣ) свое земліе . въ своен чѣсти ц(а)р(ь)ско и славно къ б(о)гъ(ѣ) исхонднть :~ Въ лѣто ѡѡѡѡ . погнбе влъкашинъ(ь) . и зглеша въ макїдонїи . въ петыкъ(ь) , д(ь)немъ :~

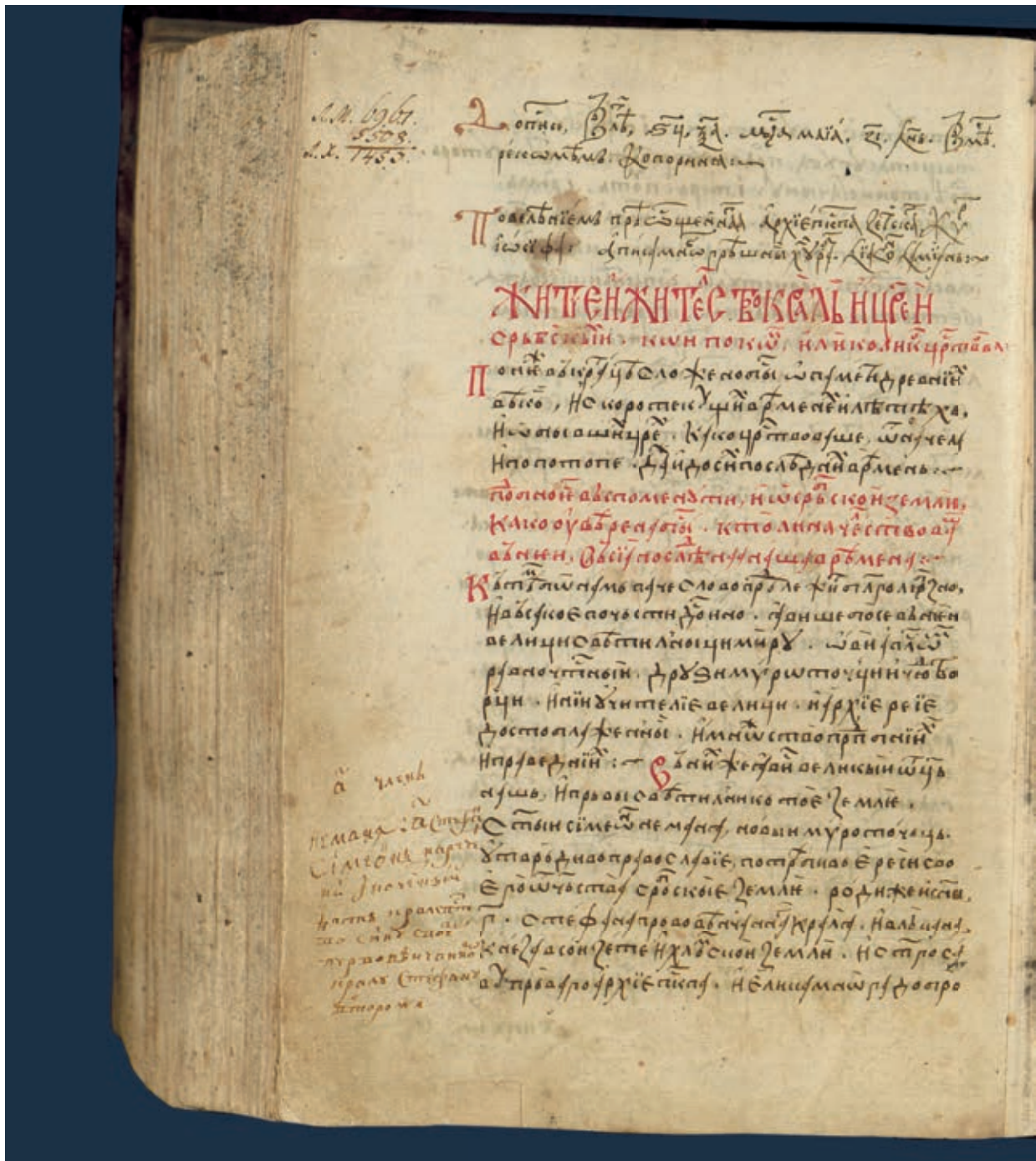
|^{339a}| Хрисовъль самог(о) с(вѣ)т(а)го савы . и брата его прьвовѣнчан'наго краля стефана . мѣста еп(н)ск(о)помъ срьб(ь)скымъ(ь) :~ ꙗꙗ зет'скы . ꙗꙗ рашкын . ꙗꙗ хвостън(ь)скы . ꙗꙗ хльм(ь)скы . ꙗꙗ топанг(ь)кы . ꙗꙗ вьднм(ь)скы . ꙗꙗ дьбьрьскы . ꙗꙗ моравнчкы :~

Хрисовъль(ь) с(вѣ)т(а)го краля ван(ь)скога , и с(вѣ)т(а)го никодимъ архїеп(н)ск(о)па срьб(ь)скаго(о) . мѣста еп(н)ск(о)помъ и нгъменомъ(ь) срьб(ь)скымъ(ь) :~ ꙗꙗ зет'скы . ꙗꙗ рашкы . ꙗꙗ хльмьскы . ꙗꙗ хвостън(ь)скы

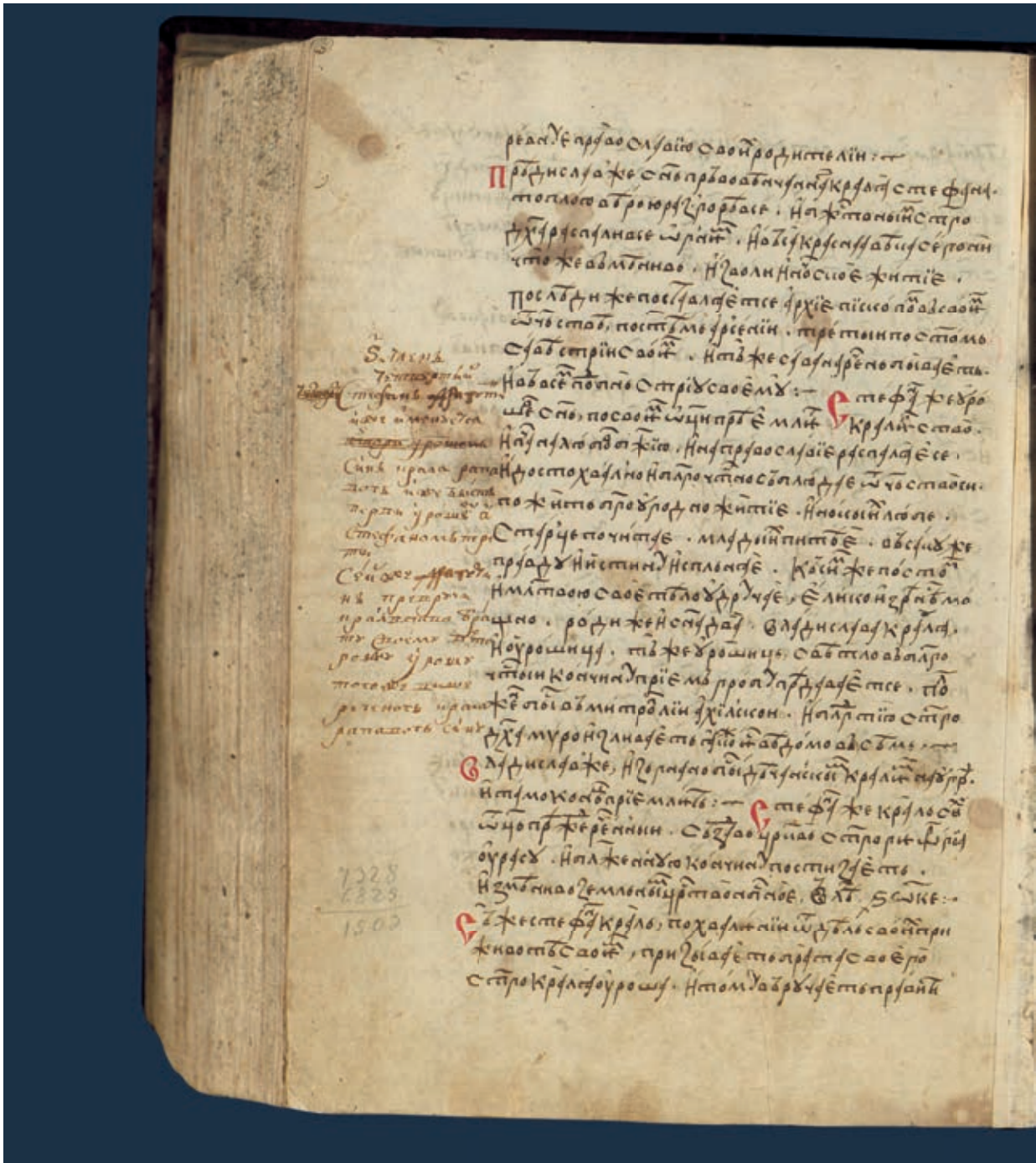
18 Иза је написано, па прецртано; и въздагаетъ на се вѣнъць .

.ѐ топлич(ь)кы .š бѣдим(ь)скы .ž дьбрьскы . ѿ моравич(ь)кы .ѣ скоп(ь)скѣи .ї призрен'скы .лї
(л)нплан(ь)скы .бї браничев(ь)скы .гї матев'скы .дї град(ь)чкы .еї конгва'скы :~

Мѣста нгвменомь срьв(ь)скымъ :~ а стѣденич(ь)кы .бѣ мнлешев(ь)скы .гѣ сопот(ь)скы .дѣ бан'скы
.ѐ град(ь)чкы .š моравьскаго град(ь)ца .ž раш(ь)кы .ѿ кон'чал'скы .ѣ модричкы .ї хтѣтов(ь)скы .лї
гостивар'скы .бї сорахович'кы .гї нагорич'кы .дї скоп(ь)скы:~

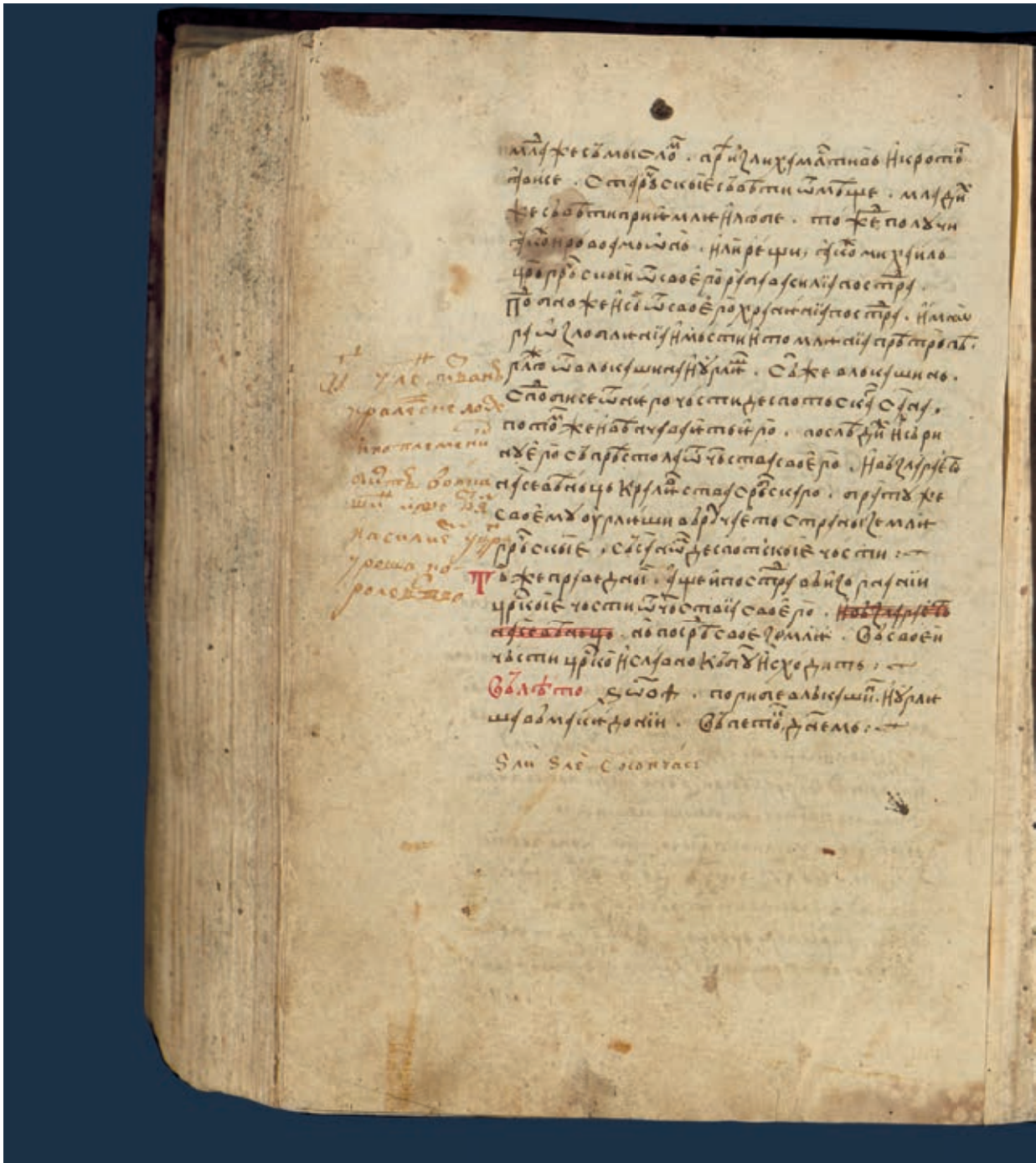

Сл. 1. МСПЦ 45, л. 335б-336а

S. МЕНА
 7328
 7329
 1500

Сл. 2. МСПЦ 45, л. 336б-337а

Сл. 4. МСПЦ 45, л. 338б–339а

III
33

Хрисовалдъ сѣмъ стѣро сѣвои . и нарѣсѣратъ
 во аѣнѣи про краѣ стѣ фмъ . мѣстѣ стѣи
 срѣдѣи . ѿ рѣтѣи . ѿ рѣтѣи . ѿ ха
 стѣи . ѿ хадѣи . ѿ тоалѣи . ѿ
 сѣи . ѿ допорѣи . и морѣи

Хрисовалдъ стѣрѣи стѣи стѣи стѣи стѣи стѣи
 мѣ стѣи стѣи стѣи стѣи стѣи стѣи
 и нарѣи стѣи стѣи стѣи стѣи стѣи стѣи
 ѿ рѣтѣи . ѿ рѣтѣи . ѿ ха
 стѣи . ѿ хадѣи . ѿ тоалѣи . ѿ
 сѣи . ѿ допорѣи . и морѣи .
 ѿ италѣи . ѿ арѣи . ѿ прирѣи .
 ѿ рѣи . ѿ коалѣи .

мѣ стѣи стѣи стѣи стѣи стѣи стѣи
 ѿ стѣи стѣи . ѿ милѣи стѣи . ѿ со
 сѣи . ѿ арѣи . ѿ рѣи . ѿ морѣи
 стѣи стѣи . ѿ рѣи . и коалѣи . ѿ мо
 стѣи . ѿ хадѣи . ѿ ро стѣи стѣи .
 ѿ арѣи . ѿ арѣи . ѿ сѣи .

Сѣи / стѣи стѣи стѣи стѣи стѣи стѣи

СПИСАК РЕФЕРЕНЦИ

ИЗВОРИ

КОПОРИЊСКИ (СРПСКИ) ЉЕТОПИС (МСПЦ 45): л. 335δ–339а.

ССЗН I, II, III: Љуб. Стојановић. *Сѣтари срѣпски зайиси и најѣйиси*. Сремски Карловци 1903–1905.

ЛИТЕРАТУРА

АЛЕКСЕЕВ 2017: С. В. Алексеев. *Памятники сербской средневековой историографии XIII–XVII вв. Жития XIV–XVII вв. Родословы. Летописи*. Санкт-Петербург 2017.

БАЉ, СТОЈАНОВИЋ 2020: „Монашки живот у задужбинама Балшића на Скадарском језеру.“ *О Горичком зборнику: зборник одабраних радова*. Прир. В. Баљ, Ј. Стојановић. Подгорица–Београд 2020, 527–566.

БОГДАНОВИЋ 1970: Д. Богдановић. „Књижевност.“ *Историја Црне Горе*, књ. 2, том 2. Титоград 1970, 370–410.

БОГДАНОВИЋ 1980: Д. Богдановић. *Историја сѣтаре срѣпске књижевности*. Београд 1980.

БОЖИЋ 1970: И. Божић. „Зета у доба обласних господара.“ *Историја Црне Горе*, књ. 2, том 2. Титоград 1970, 70–370.

БУБАЛО 2015: Ђ. Бубало. „Неколико докумената о војводи Стефаници Црнојевићу.“ *Историјски зайиси*, LXXXVIII/1–2 (2015), 27–44.

ВАСИЉЕВИЋ 2015: М. Васиљевић. „Настанак српских родослова и летописа као последица политичких и друштвених промена.“ *Иницијал*. Часопис за средњовековне студије, 3 (2015), 95–117.

ЈАКШИЋ 2013: Д. Јакшић. „О именима старих српских летописа.“ *Испраживања*, 24 (2013), 223–233.

МАРТИНОВИЋ 2019: М. Мартиновић. „Два цетињска летописа.“ *Зетски јосѣодари Црнојевићи и везири Бушајлије (XIV вијек – 1830)*. Зборник радова са научног скупа (Цетиње–Подгорица, 6. и 7. октобар 2017). Цетиње 2019, 345–354.

МАРТИНОВИЋ 2023: М. Мартиновић. *Рукописне књиѣ Рођења Пресвете Бојородице на Цетињу*. Цетиње 2023.

МИЛОШЕВИЋ 2002: Р. Милошевић. *Койорински лејѣопис*. Смедерево – Манастир Копорин 2002.

НОВАКОВИЋ 1907: С. Новаковић. *Мајѣије Власѣара Синѣаѣма*. Београд 1907.

ОДАК-МИХАЈЛОВИЋ 2019: М. Одак-Михајловић. „Двоглави орао Црнојевића.“ *Зетски јосѣодари Црнојевићи и везири Бушајлије (XIV вијек – 1830)*. Зборник радова са научног скупа (Цетиње–Подгорица, 6. и 7. октобар 2017). Цетиње 2019, 191–219.

ПЕТКОВИЋ 1914: *Опис рукописа манастира Крушедола*. Саставио Сава Петковић. Сремски Карловци 1914. [фототипско издање: Сава Петковић. *Опис рукописа манастира Крушедола*. Приредио З. Ранковић. Београд 2023.]

- РАДОЈЧИЋ 1951: Ђ. Сп. Радојчић. „Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига као и других старина.“ *Гласник САНУ*, II, 1949–1950 (1951), 327–348.
- СИНДИК 2004: Н. Синдик. „Кодикологија Горичког Зборника.“ *Никон Јерусалимац – вријеме, личности, дјело*. Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године. Цетиње 2004, 185–201.
- СПРЕМИЋ 2004: М. Спремић. „Црквене прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца.“ *Никон Јерусалимац – вријеме, личности, дјело*. Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године. Цетиње 2004, 73–111.
- СПРЕМИЋ 2016: М. Спремић. *Србија и Византија (VI–XVI век)*. Београд 2016.
- СТОЈАНОВИЋ 1883: „Српски родослови и летописи.“ Уредио их Љ. Стојановић. *Гласник СУД*, 53 (1883), I–XVI, 1–160.
- СТОЈАНОВИЋ 1890: „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и друго.“ Прибрао их Љуб. Стојановић. *Сјоменик СКА*, III (1890), 92–157.
- СТОЈАНОВИЋ 1927: Љуб. Стојановић. *Стари српски родослови и летописи*. Сремски Карловци 1927.
- СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ 2013: Матија Властар. *Синџајма*. Превела са српскословенског језика Т. Суботин-Голубовић. Београд 2013.
- ТРИФУНОВИЋ 1961: Ђ. Трифуновић. „Минијаторски стил старе српске књижевности.“ *Књижевност*, 32 (1961), 511–522.
- ТРИФУНОВИЋ 1990: Ђ. Трифуновић. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд 1990.
- ТРИФУНОВИЋ 2019: *Горички зборник*. Фототипија. Прир. Ђ. Трифуновић. Београд 2019.
- ТРУХЕЛКА 1894: Ђ. Трухелка. „Рукописна кроника из почетка XVI вијека.“ *Гласник Земалског музеја*, књ. 3, год. VI (1894), 452–466.
- ЂИРКОВИЋ 1997: С. Ђирковић. „Српски летописи и византијске кратке хронике.“ *Српска књижевност у доба Деспотовине*. Зборник радова са научног скупа (Деспотовац, 22–23. август 1997). Деспотовац 1997, 101–107.
- ШПАДИЈЕР 2016: И. Шпадијер. „Стара српска књижевност и средњовековно рукописно наслеђе.“ *Свети српске рукописне књиге (XII–XVII век)*. Београд 2016, 131–153.
- ŠAFAŘÍK 1851: *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův. Díl předchozí*. Sebral a vydal Pavel Josef Šafařík. V Praze 1851.
- ТОМИЋ DJURIĆ 2012: М. Tomić Djurić. „The Isles of Great Silence: Monastic Life on Lake Scutari under the patronage of the Balšićs.“ *Balkanica*, 43 (2012), 81–116.
- ŽIVKOVIĆ 2017: V. Živković. „The Vow of Ivan Crnojević to the Virgin Mary in Loreto under the Shadow of the Ottoman Conquest.“ *Balkanica*, 48 (2017), 19–32.

MILENA MARTINOVIĆ

**THE KOPORINJA (SERBIAN) CHRONICLE:
AN ARCHAEOGRAPHICAL DESCRIPTION AND A TEXT EDITION**

SUMMARY

The Koporinja (Serbian) Chronicle is located on the final pages of Blastares' Syntagma, copied in 1453 for the Metropolitan of Zeta, Josif, in a place called Koporinja, from which it derives its name. The precise location of this place has not been firmly established; however, as Dimitrije Bogdanović, who was the first to provide a detailed description of the manuscript, observed, it should not be sought outside Montenegro. The text was copied by the deacon Damjan. The Chronicle belongs to the group of older Serbian chronicles, beginning with the history of the rulers of the Nemanjić dynasty and concluding in 1371 with the death of King Vukašin and Despot Uglješa (Mrnjavčević) in the Battle of Maritsa. It does not contain Skazanije (general section on the history of the world), even though the original it was transcribed from most probably included this part. It represents the oldest preserved copy of Serbian chronicles. On the final folio, there are notes listing bishops according to the territories of the newly established dioceses of the Serbian Orthodox Church organised by Saint Sava in 1220. They are given in the following order: 1. Zeta, 2. Raška, 3. Hvosno, 4. Hum, 5. Toplica, 6. Budimlja, 7. Dabar, and 8. Moravica.

UDC 091=163.41"15"

091:027.54(497.11)

<https://doi.org/10.46793/AP47.059U>

Оригиналан научни рад

Примљено 16. децембра 2025. г.

Прихваћено 15. јануара 2026. г.

МИЛАНКА УБИПАРИП

Народна библиотека Србије, Београд, Србија

milanka.ubiparip@nb.rs

<https://orcid.org/0009-0009-0195-2912>

ЉИЉАНА И. ПУЗОВИЋ

Народна библиотека Србије, Београд, Србија

ljiljana.puzovic@nb.rs

<https://orcid.org/0009-0008-6380-3173>

РУКОПИСНИ ЗБОРНИК ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ (РС 733) У СВЕТАЛУ НАЈНОВИЈИХ АРХЕОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Апстракт: У раду је представљен опширан археографски опис зборника из XVI века који се под сигнатуром РС 733 налази у Збирци рукописних књига Народне библиотеке Србије, заснован на новој кодиколошкој и филигранолошкој анализи. Посебно се испитују историјат, те структура и садржина овога зборника разнородних састава, с нарочитим освртом на садржинску целину у којој се налазе важни извори за црквеноисторијске прилике у православној свету током друге четвртине XVI века.

Кључне речи: НБС, РС 733, рукописна књига, археографски опис, писари слепчанског круга, Охридска архиепископија, Српска патријаршија, црквена историја, XVI век

АБСТРАКТ: This paper presents a comprehensive archaeographic description of a 16th-century miscellany kept under the shelfmark Rs 733 in the Manuscript Collection of the National Library of Serbia, based on a new codicological and filigranological analysis. Particular attention is devoted to the history, structure, and contents of this miscellany of heterogeneous texts, with a special emphasis on the textual unit that contains important sources for the ecclesiastical-historical circumstances in the Orthodox world during the second quarter of the 16th century.

KEYWORDS: NLS, Rs 733, manuscript book, archaeographic description, scribes of the Slepče circle, Ohrid Archbishopric, Serbian Patriarchate of Peć, church history, 16th century

Народна библиотека Србије чува од 1987. године кодекс необичне садржине, којем би, према врсти састава, одговарао назив „Зборник житија, слова, повести и исправа“. Књига која данас има 206 листова, без повеза, налази се у Археографском одељењу, у Збирци рукописних књига под сигнатуром РС 733. У науци је одавно

препознат њен значај, чак осамдесетак година пре него што је уврштена у фонд српске националне библиотеке, захваљујући истраживачима који су се, првенствено, бавили питањима из црквене историје и археологије. Услед низа специфичних околности које су пратиле пут ове књиге, до сада нису урађена детаљна археолошка проучавања. Поједини састави били су обухваћени савременим текстолошким истраживањима, која су наговестила богатство садржаја Зборника. Стога ће овим радом, у склопу детаљног описа, бити обухваћена кључна археолошка питања, уз указивање на могућности и значај даљег текстолошког и црквеноисторијског проучавања саставних делова овога кодекса.

ПУТ КЊИГЕ ДО ФОНДА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ

Досадашња сазнања о пореклу ове драгоцене књиге заснивала су се на подацима из радова Петра Костића, Јордана Иванова и других истраживача који су на непосредан или посредан начин имали приступ њеној садржини. Од посебног значаја за проучавање историје књиге јесу архивска сведочанства о времену и околностима њеног прибављања, као и поједине белешке на њеним листовима.

На л. 74б исписан је, у два реда, најстарији запис у књизи, који је млађи од времена њенога настанка. У првом реду пише: *Ѣ(на) кн(н)га попа тирка продрома, а одмах испод додато је истом руком: Ѣ(в)ти иванъ кои ѣ сазесъ (?) да є анатеца ѿт(ь) с(в)ти иванъ.*

Следећи је запис на л. 75б, у којем се, поред бројних проба пера, јасно види и назив места – *село рѣвцы* (село Рувцеи).

Поменути подаци су веома драгоцени, јер упућују на просторно блиска места: село Рувцеи је данашње село Пашино Рувцеи, у општини Кривогаштани код Прилепа, док се помен Продрома, односно светога Јована, односи на оближњи манастир Светога Јована Продрома у месту Слечче код Железнеца (данашњи Демир Хисар). То је исправно уочила Биљана Јовановић-Стипчевић, која је место настанка Зборника Рс 733 повезала са скрипторијумом овога манастира (2006: 224).¹

Према досадашњим резултатима научних испитивања његова порекла, Зборник садашње садржине и структуре уобличен је у радионици Слеччанског манастира, иако у књизи нема помена села Слечче. Овде је, вероватно, неко време и чуван, на шта ће бити указано у наставку излагања. Међутим, према поменутима белешкама, млађим више од једног века од саме књиге, јасно је да ње у XIX веку није било међу рукописима манастирске библиотеке, него су појединци, пре свих свештеници, у неком тренутку преузели бригу о овоме кодексу. Рукопис не помиње нико од истраживача и посетилаца манастира из тога времена. Међу првима, за њега није знао

1 Током XVI века, православни манастир Светог Јована Претече (Продрома) у селу Слечче био је изузетно значајан духовни и књижевни центар, у којем се неговала преписивачка делатност (Радонић 1910: 56–66; Селищев 1933: 50–53; Грозданов 1994: 275; Поп-Атанасов и др. 1997: 323–345).

Виктор Григорович, који је посетио манастир почетком пете деценије овога столећа и добро упознао састав манастирске библиотеке (Григорович 1848: 135–136, 210–214), као ни Стефан Верковић (Верковић 1857: 163–167) и архимандрит Антонин (Капустин) (Капустин 1879: 295–296, 305). Александар Гиљфердинг посетио је Слеччански манастир шездесетих година истога столећа (Турилов 2003: 130–143), прегледао манастирску библиотеку и однео изванредан број рукописа (Левшина 2012: 77–107). Пред сам крај XIX столећа рукописе Слеччанског манастира прегледала је истраживачка комисија Руског археолошког института у Цариграду, али ни њен рад не указује на присуство Зборника нити бележи траг о њему у прошлости (Отчѣт 1899: 141–143).

Сведочанство да се књига налазила у власништву једне свештеничке породице забележено је и у самој књизи, на л. 99б, где исписан графитном оловком и савременим српским правописом стоји запис: „Својина Павла Поповића, свеш.“ Павле Поповић је најпре био учитељ у српској школи у селу Зубовцу код Гостивара почетком последње деценије XIX века, потом свештеник у Гостивару, а након 1903. године у Тетову (Брадић 1900: 3; Бабаогић 1900: 3; Грујић 1938: 135). У то време, Гостиварски протопрезвитерат обухватао је читаву област Горњег Полога (Шешум 2021: 409–415). Припадао је Скопској епархији, која је у раздобљу од укидања (1766) до обнове Српске патријаршије (1920) била под привременом управом Цариградске патријаршије (Грујић 1935: 229–254).

Околности набавке ове књиге наговештене су исказима Петра Костића,² који је 1922. године упознао ширу научну јавност са њеним постојањем, а у великој мери оне су разјашњене подацима из архивске грађе. Према сопственом сведочењу, П. Костић је прегледао књигу за време боравка у османском Скопљу, где је на Митровдан 1899. године,³ уз опис садржаја, завршио и препис историјски најважнијих делова. Потом је те исписе послао српском историчару Љубомиру Ковачевићу (Костић 1922: 32–39).⁴ О томе сведочи и њихова преписка која се чува у Државном архиву Србије у Београду. У писму послатом из Солуна, 28. децембра 1899, П. Костић каже

- 2 Петар Костић (1852–1934) био је професор и ректор Призренске богословије, српски књижевник и истакнути прегалац за побољшање културно-просветних прилика и положаја српског народа у Старој Србији, родом из Брода, у Гори, недалеко од Призрена. Подробије: Новаков 2011а: 292–293.
- 3 Костић се од 1898. до 1900. године налазио на служби у Скопљу, при седишту Скопске епархије, коју је обављао за време управе архимандрита-администратора, а потом и митрополита Фирмилијана (Дражића) (Грујић 1935: 250–252; Новаков 2011б: 198–199; Новаков, Шешум 2017: 13–17). У ближи контакт са гостиварским свештенством дошао је поводом немилог догађаја који се током 1898. године десио у овом месту, када је убијен један бугарски учитељ, за шта су неосновано били оптужени, између осталих, и двојица гостиварских свештеника (ДАС/ЉК–625, л. 194–201; Призрен, 4. 8. 1898). Детаљније о том догађају: Шешум 2013: 85. Стога би се могло претпоставити да се Костић управо у то време упознао и са гостиварским свештеником Павлом Поповићем, а последично и са постојањем ове књиге.
- 4 Љубомир Ковачевић (1848–1918) био је српски историчар и политичар, професор Велике школе и члан Српског ученог друштва (Ђоровић 1921: 289–306; Божанић 2017: 220–236).

Љ. Ковачевићу: „Кроз недељу дана добићете и познати препис о Павлу Смедеревском“ (ДАС/ЉК-625, л. 213–216). Након тога, Костић је преписао још један важан састав из ове књиге, а сачинио је и исправке одређених делова садржаних у првим исписима, и о томе обавестио Љ. Ковачевића, 19. марта 1900. године: „У прилогу шаљем вам препис ’О Светој Гори’ и најтачније преписе година тих посланица, које се код вас налазе“ (ДАС/ЉК-625, л. 217–219; л. 220).

Након увида у исписе и ближег упознавања са садржином књиге, Љ. Ковачевић је схватио њену вредност и предложио Српској краљевској академији да је откупи (Архивска грађа 2: 273, бр. 423/6). Договор о откупу обављен је током априла 1900. године, након чега је рукопис био спреман за слање у Београд, о чему Костић из Скопља, 24. априла 1900, обавештава Ковачевића:

„Драги мој пријатељу,

По Нушићу шаљем вам ону књигу, о којој смо говорили и за коју сте ми писали да је откупим. На то сам очекивао сопственика, који је пре два дана овде дошао и пристао за 20 наполеона. Ја сам му рекао да ће добити 400 д. у сребру. На томе је и остало. Новац пошаљите преко Министарства на моје име или, још боље, на име Фирмилијана не говорећи за кога је“ (ДАС/ЉК-625, л. 222).

Поменути Нушић свакако је знаменити књижевник Бранислав Нушић, који је у то време вршио службу српскога конзула у Приштини. Да је по њему књига послата за Београд, сведочи још једно недатовано писмо, у којем Костић каже: „Послату књигу, надам се, бићете већ примили, коју сам вам по Нушићу послао“ (ДАС/ЉК-625, л. 280).

Договорени износ за куповину књиге није одмах послат њеном власнику, те се он средином новембра распитивао код Костића о томе. Костић је већ 17. новембра 1900. писао Ковачевићу: „Јуче дође овде поп Павле из Гостивара на лечење, те ме замоли за ваше писмо и замоли ме, да му што пре тај новац пошаљем, јер му је сада, као болесном, најпотребнији...“ (ДАС/ЉК-625, л. 223).

Међутим, свештеник Павле Поповић није остао само при разговору са Костићем, већ се сутрадан, 18. новембра 1900, обратио Милосаву Куртовићу, генералном конзулу Краљевине Србије у Скопљу, с молбом да се заложи код надлежних институција у Београду, како би му договорени износ био исплаћен. У писму каже:

„Пре седам месеци предао сам једну књигу преко Госп. Петра Костића, див. референта овди да је исти преда Управи Академије Наука у Београду, што је и учинио. Ово сам читао у приватном писму упућеном Госп. Петру Костићу од Господина Љубомира Ковачевића, па пошто до данас нисам речену суму новца примио, а као што и сами знате да сам и моје здравље пореметио, а и у великој новчаној оскудици остао. С тога Вас најпонижније молим да и Ви подејствујете код поменуте управе да ми се речени новац

Подробније о његовој биографији и раду на прикупљању и проучавању старина: Станојловић 2014б: 167–192, са исцрпном литературом.

пошље, а ако може и депонује у Београду а ја овде од Вас примим. На шта ћу бити увек благодаран добротвору мом Србији и науци њеној“ (Архивска грађа 2: 270, бр. 423).⁵

Поменути српски конзул је истога дана из Скопља послао министру иностраних дела у Београд писмо свештеника Павла Поповића с молбом да се иста усвоји, а да он само буде обавештен о развоју догађаја (Архивска грађа 2: 271, бр. 423/1). Након тога, Министарство иностраних дела је 22. новембра 1900. године проследило писмо свештеника Поповића Српској краљевској академији и затражило извештај о овом случају (Архивска грађа 2: 271, бр. 423/2). Српска краљевска академија је 25. новембра 1900. године упутила молбу Народној библиотеци да достави одговор на питање да ли је „ова куповина, према одлуци Академијиној, исплаћена“ (Архивска грађа 2: 271, бр. 423/3). На допис из Академије одговорио је 27. новембра 1900. Стојан Протић, библиотекар Народне библиотеке у Београду, рекавши следеће:

„Г. Љ. Ковачевић, академик, рекао ми је једном да има један рукопис о пропасти или о последњим борбама за одржање пећског патријархата, који је Академија одкупила да се узме за Народну Библиотеку, да је тај рукопис код њега; да кошта 400 динара у злату и да треба ја да га исплатим. Ја сам одмах изјавио да ћу новац за који дан набавити, и кад се рукопис донесе, платити. По том сам г. Ковачевића известио да новац стоји спремљен за исплату. На том ствар и данас стоји. Да ли је то баш куповина о којој је реч у овом акту или која друга, потписани не зна“ (Архивска грађа 2: 272, бр. 423/4).

Пошто овакав одговор није био потпун и задовољавајући, Јован М. Жујовић, председник Српске краљевске академије, затражио је 28. новембра 1900. детаљније објашњење „о овој ствари“, вероватно од Љ. Ковачевића, како би се Министарству иностраних дела могао послати потребан одговор (Архивска грађа 2: 272, бр. 423/5).

Коначан и потпун одговор Академији стигао је 20. децембра 1900. године од Љ. Ковачевића, а у њему стоји:

„Књигу-рукопис – за коју ме је, по мојем предлогу, овластила Академија да је могу купити, ја сам добио од г. Петра Костића, проф. из Призрена, а не од г. Павла Поповића, свештеника. Погођену цену нисам могао послати раније, јер је г. Костић био на путу са велеским епископом по епархији, а доцније с тога што Академија није имала новаца, и ја сам уговорио да књигу откупи Народна Библиотека. Ну да не би г. Костић, чија је заслуга што речена књига није пропала за Српство, изгубио првенство у објављивању докумената који се тичу обнављања српске патријаршије у XVI веку, ја књигу нисам хтео предати Народној библиотеци, већ сам је задржао код себе, и држаћу је дотле докле се речена акта не објаве у Академијиним издањима, а да не би поп Павле, који се јавио као сопственик, чекао за новац, ја сам послао 400 динара преко Министарства Спољних Послова нашем Консулату у Скопљу да новац, преко г. Петра Костића, исплати г. Павлу ако је он сопственик поменутог рукописа. То је све што имам по овој ствари да кажем“ (Архивска грађа 2: 273, бр. 423/6; Станојловић 2014б: 184).

5 Ковијанић наводи погрешну сигнатуру: Архив САНУ, бр. 96.

У овоме допису садржани су многи одговори на кључна питања о томе како је књига доспела до Београда, о разлозима због којих није одмах била предата Народној библиотеци и због чега ју је Ковачевић задржао на чувању. Потврда овога образложења види се и из наредног писма П. Костића Љ. Ковачевићу, послатог 2. јануара 1901. године из Скопља:

„Пак је поп Павле овде дошао, а дошао је на лечење, ја сам вама писао, да он тражи новац који му је обећан, па сам после тога јурио одавде у Велес, па у Приштину и Призрен... Тек сам се 23. пр[ошлог] месеца овде вратио, а одмах је писато поп Павлу, да пошље признаницу, као што сте писали, али до данас је не добисмо, може бити да ће сам доћи, не може због јаке зиме, која до данас овде владаше“ (ДАС/ЉК-625, л. 226).

Архивска грађа похрањена у Државном архиву Србије и Архиву САНУ, на првом месту сачувана преписка Љ. Ковачевића, додатно сведочи о Ковачевићевој дугогодишњој сарадњи са П. Костићем на пољу прикупљања старих књига. У писму упућеном Љ. Ковачевићу из Солуна, 16. децембра 1889. године, Костић каже Ковачевићу да му шаље на увид, ради откупа, 15 књига, од чега је 14 рукописних и једна инкунабула из штампарије Црнојевића. Ове књиге су након Ковачевићеве смрти предате Народној библиотеци, где су уништене у немачком бомбардовању 6. априла 1941. године. Том приликом Костић наглашава Ковачевићу да је неопходно очувати поверљивост, како би Костићеве активности остале тајне (Станојловић 2014б: 183–184).⁶ Свим активностима на пољу српскога просветног и научног рада на подручјима под османском влашћу, укључујући проучавање и прикупљање српских старина, морало се приступити веома обазриво, због изузетно сложених политичких и црквених прилика у којима су се крајем XIX и почетком XX века налазили простори Старе Србије.⁷

Управо у Гостивару и околини током последњих година XIX века дошло је до низа напада на српске учитеље и свештенике, као и на српске просветне и црквене установе. Истовремено, на ширем простору Повардарја спровођена је организована кампања уништавања историјских сведочанстава о српском присуству на овим подручјима (Шешум 2013: 85–86, 90, 94–95; 2016: 297–312), тако да су одлуке кључних учесника у процесу набавке ове драгоцене књиге могле бити додатно мотивисане жељом да се она заштити од могућег уништења. О забринутости и страху који је владао управо због уништавања српских књига сведочи више писама П. Костића упућених Љ. Ковачевићу, где се у једном од њих каже да је садржине књига важно

6 Научни рад Љ. Ковачевића обухватао је и одређена археографска истраживања, при чему је у пословима око проналажења рукописних и старих штампаних књига, између осталог, сарађивао и са Петром Костићем (Станојловић 2014б: 183–184). О његовом раду на издавању извора детаљније: Живоиновић 2010: 23–28.

7 Детаљније о друштвено-политичким приликама на подручју Скопске епархије, у периоду пре ослобођења 1912. године: Шешум 2021: 371–419.

преписивати „јер је овде толика пажња на наше књиге обрађена“, па и „најмања сумња може дати повода, да књиге пропадну“ (ДАС/ЉК–625, л. 220).

Све до доласка у Народну библиотеку Србије, овај рукописни зборник сматрао се изгубљеним.⁸ У делу заоставштине Љ. Ковачевића који је Народна библиотека Србије откупила 1987. године, међу 42 рукописне књиге или фрагмента, нашла се књига која је именована као Зборник житија, слова и повести, а која ће потом добити сигнатуру РС 733.⁹ Наследници Љ. Ковачевића изразили су жељу да грађа коју је он сакупио припадне националној институцији, а откуп књига за Народну библиотеку Србије омогућила је Републичка заједница културе Србије. Тако је ова драгоцену књига доспела под окриље Народне библиотеке Србије, којој је првобитно и била намењена, чиме је окончала свој пут од Старе Србије до Београда. Прве податке о откупљеним књигама објавила је Биљана Јовановић-Стипчевић, археограф и члан Комисије за откуп књига (1989: 71–81).

ДОСАДАШЊА ПРОУЧАВАЊА

Љубомир Ковачевић је рукопис задржао ради проучавања, обавестивши пријатеље и сараднике из београдских научних кругова о његовом постојању, јер је, према његовим речима, желео да се Костићеви исписи објаве у неком од издања Српске краљевске академије. Важност извора из ове књиге наслућивала се већ из појединих информација које је Ковачевић повремено давао својим сарадницима, о чему сликовито сведочи и преписка Илариона (Руварца) са Љубомиром Стојановићем.

Сазнавши да се у књизи коју је Ковачевић откупио у име Академије налазе имена појединих епископа, између осталих и хумских, што га је тада посебно занимало, Иларион (Руварца) је већ од средине лета 1900. године тражио од Ковачевића да му направи и пошаље исписе (АСАНУ/ИР, бр. 6016, бр. 6017, бр. 6464, бр. 6026). Како је Ковачевић каснио са слањем података, као посредник се укључио Љубомир Стојановић,¹⁰ којем се Иларион више пута жалио због Ковачевићевог кашњења.¹¹

8 У свом раду П. Костић није донео подробније податке о пореклу књиге, већ је само поменуо да је књига била његова и да је доцније нестала, без додатних података о околностима њеног нестанка. Коришћена архивска грађа јасно указује на потребу очувања поверљивости послова како Љ. Ковачевића, тако и П. Костића и његових сарадника, као и великог међусобног поверења и уважавања које су они неговали деценијама (Костић 1922: 32). О томе да се књига 1914. године налазила код Љ. Ковачевића у Београду имао је сазнања бугарски историчар и филолог Јордан Иванов (Иванов 1931: 570).

9 Подробније о пореклу фрагмената у заоставштини Љ. Ковачевића: Станојловић 2014а: 49–70.

10 „Био сам три пута код г. Ковачевића и нисам ништа успео са списком епископа. Болестан је и тек ће данас изићи. Обећао је да ће послати, а колико то обећање вреди, видећете“ (АСАНУ/ИР, бр. 6026).

11 У писму од 20. новембра 1900. године енергични и нестрпљиви Иларион веома драматично и емотивно пише Љ. Стојановићу:

Ипак, крајем новембра 1900, Љ. Ковачевић је послао тражене податке,¹² које је Иларион уврстио у свој рад из 1901. године (Руварац 1901). У том раду он помиње да је охридски архиепископ Прохор 1532. године држао сабор на којем је осуђен и анатемисан бивши смедеревски митрополит Павао (Павле), јер је помоћу световних власти покушао да одвоји српске епархије од Охридске архиепископије и обнови Пећку патријаршију.¹³ Додаје да је ову пресуду потписало четрнаест српских митрополита (Руварац 1901: 33).¹⁴ Иако је Павлово име било и раније познато због помена међу патријарсима у појединим поменицима, као и у издањима појединих историјских

„Прво је Ковачевић, и кад помислим само на тог Љубу, онда преврнем очи и уздахнем и рекнем: Ах Боже благи, зашто је тај Љуба таки и што није као Ви што сте и као што сам ја, најменши во иноцѣх! Но уздах уопште а најмање такав фарисејски уздах не помаже. Питати и озбиљно запитати треба тога Љубу: Јел' ваљевчанину: јеси ли ти самовласник тога рукописа за који је Академија дала толике паре? Та ти си гори од најгорега пак ће (те?) кријући и недајући ником да завири и да испише неколико владичанских имена из тога рукописа?

И ако и то не помогне онда се ја обраћам к Вама и питам Вас: шта стоиш, шта си скрстио руке, а јак си и бар си јачи од ваљевчанина па што не отмеш и истргнеш рукопис тај на који часак, или ако у Србији не смеш силом – паметан си па излажи, измама милом, умиљавањем знајући *dass der Zweck die Mittel Heilt(gt)* (циљ оправдава средство, прим. аут.).

Најпосле тужите га Академији и зактевајте да сместа изда драгоцени тај рукопис, тим пре што је он болестан – и неће већ никад оздравити и бити у стању да што изда.

Ваља да ће који од тих путева и начина – упалити! А ако не упали, не био благословен на овом ни блажен на оном свету он – Љуба Ковачевић!

Почели сте с Љубом и ето видите како ме је опечалило одмах с почетка писмо ваше од 17. ное[мбра]...“ (АСАНУ/ИР, бр. 6475).

Чини се да Иларион и Стојановић нису увек имали слуха и разумевања за опсег делатности Љ. Ковачевића и осетљивост појединих друштвено-политичких питања, везаних за просторе Старе Србије, према којима је Љ. Ковачевић осећао посебну одговорност и сваком детаљу приступао са дужном пажњом.

- 12 О томе сазнајемо из писма Љ. Стојановића упућеног 30. новембра 1900. године Илариону: „Честитам Вам што сте добили извештај од Ковачевића, и мило ми је што сте се разуверили да ми, Београђани, и он, нисмо тако као што сте пре мислили“ (АСАНУ/ИР, бр. 6027).
- 13 Владика Павле је у историографију уведен управо као пећки архиепископ и српски патријарх, захваљујући објављивању изворних података о српским архиепископима и патријарсима из појединих поменика, летописа и сродних састава, у којима је његово име било забележено између патријараха Макарија и Антонија: Мушицкиј 1854: 44; Даничић 1859: 165; Стојановић 1890: 108; Ружичић 1900: 108; Стојановић 1927: 106, 108, 110. Због тога су поједини рани истраживачи његову службу смештали у другу половину XVI века: Руварац 1868: 243, 246; Голубинскиј 1871: 478; Никетић 1871: 51–52; Рисот 1873: 424. На помен Павловог имена у изворима исправно је указао иначе непоуздани Милош Милојевић (1872а: 74; 1872б: 247).
- 14 Порекло ових података, као и изузетна вредност књиге и њених црквеноисторијских садржаја, постали су очигледни тек након појаве Костићевог рада, иако су поједини истраживачи одмах прихватили и усвојили Руварчеве наводе (Прелог 1912: 149–150; Грујић 1920: 72).

извора, у овоме раду први пут се детаљније срећу подаци о Павлу као смедеревском епарху и Охридском сабору из 1532. године, уз помен појединих архијереја који су учествовали на њему.¹⁵

Исписе које је послао Љ. Ковачевићу П. Костић натраг је добио од Ковачевићеве удовице Драге након његове смрти (1918). Костић није навео тачно време њиховог враћања, већ је успутно напоменуо да се то догодило неколико месеци раније (1922: 32). Исписи су Костићу враћени пре 12. септембра 1921. године, јер је тада на скупу одржаном у Српској краљевској академији донета одлука о њиховом објављивању (Годишњак СКА 1922: 51). Чланак под насловом „Документи о буни Смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архијепископији Охридској“ објављен је 1922. године у Споменику Српске краљевске академије (Костић 1922: 32–39). Овиме се Љ. Ковачевићу посмртно испунила жеља да П. Костићу припадне част да први научној јавности представи овај зборник,¹⁶ који је он пронашао и у њему препознао књигу од великог значаја за књижевноисторијска, богословско-канонска, текстолошка, а првенствено црквеноисторијска истраживања.

У Костићевом чланку, након кодиколошког описа и кратког приказа садржаја књиге, односно њених саставних делова, објављено је шест исправа које су сведочиле о историјским и црквеним приликама у српским земљама и на ширем јужно-словенском простору у првој половини XVI века. Објављивање садржаја поменутих исправа било је од изузетне важности, јер је пружио драгоцену сазнања о тадашњем покушају обнове Српске патријаршије означивши прекретницу у проучавању црквених прилика тога доба, будући да су све до тада историјски извори о српској црквеној историји тога периода били веома оскудни. На податке из ове књиге су се освртали сви потоњи истраживачи који су проучавали питања из српске црквене историје у првом столећу османске власти.¹⁷

Бугарски историчар и филолог Јордан Иванов имао је прилику, захваљујући Љ. Ковачевићу, да препише поједине делове овога зборника, за који он каже да је „славјанската кондика на Охридската архиепископија отъ първата половина на XVI в.“, током свога боравка у Београду, 1914. године.¹⁸ Сачињене исписе објавио је тек 1931.

15 Од великог значаја за сагледавање црквених прилика у српским и суседним земљама у првој половини XVI века била је посланица цариградског патријарха Јеремије, коју је објавио А. С. Павлов (1876). Захваљујући томе постало је познато да Павле припада времену које је претходило обнови Српске патријаршије (1557), што се до тада могло наслућивати само на основу Сопоћанског поменика (уп. Павловъ 1876: I–IV, 1–4; Руварац 1879: 268, 271–272; 1888: 9; Дучић 1894: 168, 182; Пападопуло-Керамевсъ 1896: 118–120; Кокић 1905: 590–593).

16 П. Костић се упорно распитивао код Љ. Ковачевића када ће његови исписи бити објављени, јер је Академија неочекивано одуговлачила са тим (ДАС/ЉК–625, л. 223; Скопље, 17. новембар 1900; л. 231: 21. април 1902; л. 241–243; Призрен, 18. децембар 1903).

17 Костићев рад је већ 1923. године послужио Љ. Стојановићу за анализу црквених прилика у српским земљама током првог века османске власти (уп. Стојановић 1923: 113–131).

18 Код њега се први пут у литератури среће податак да је ову књигу Љ. Ковачевић купио од једног свештеника у Гостивару за 400 франака.

године у другом издању своје монографије *Български старини изъ Македония*, као својеврсну допуну Костићевом раду, уз уношење појединих исправки у изворни текст (Ивановъ 1931: 569–575).¹⁹

Након појаве Костићевог рада, на значај извора садржаних у овом зборнику указивали су многи истраживачи, међу којима су: Љубомир Стојановић, Иван Снегаров, Иларион (Зеремски), Радослав Грујић, Андра Гавриловић, Владимир Ђоровић, Рајко Веселиновић, Ђорђе Сп. Радојичић, Ласло Хадрович, Јован Радонић, Бранислав Ђурђев, Ђоко Слијепчевић, Љубомир Дурковић-Јакшић, Мирко Мирковић, Душан Кашић, Александар Матковски, Радмила Тричковић, Сима Ђирковић, Борис Нилевић, Цветан Грозданов, Радован Самарџић, као и многи други.²⁰

Посебан значај за шире сагледавање историјских прилика поводом којих су настале поједине исправе из овога зборника имало је и објављивање исправе влашког војводе Јована Радула Пајсија (1535–1545), у којој је садржан и изричит помен Павла као српскога архиепископа, чиме су употпуњена сазнања о његовим активностима (Драгомир 1929: 3–79; Радојичић 1927: 628–629).²¹ Важно је поменути и објављивање Толковања, изузетно битног састава из XVI века, са белешкама о покрету за обнову Српске патријаршије у првој половини тога столећа (Радојичић 1956: 55–63).

На основу објављених извора из ове књиге, истим или сродним црквеноисторијским питањима пажњу су поклањали и савремени истраживачи, међу којима су: Гојко Суботић, Никола Самарџић, Татјана Суботин-Голубовић, Бранислав Тодић, Ема Миљковић-Бојанић, Недељко Радосављевић, Јован (Вранишкоски), Димитриос

19 Према сопственом сведочењу, Иванов није желео да своје белешке објави пре самог Ковачевића, јер је, према његовим речима, сâм Ковачевић то планирао да уради, али поставља се питање зашто је то урадио тек тринаест година после Ковачевићеве смрти и девет година након појаве Костићевог рада (Ивановъ 1931: 569–575).

20 У радовима поменутих истраживача изворни подаци из Зборника Рс 733 посматрани су првенствено из перспективе црквеноисторијских истраживања (Стојановић 1923: 113–131; Грујић 1926: 364–365; Гавриловић 1927: 136–138, 156; Зеремски 1930: 168–170, 187–189, 203–205, 219–222, 263–269; Снегаровъ 1932: 16–68, 187–188, 511–512; Грујић 1935: 212; Ђоровић 1933: 286; Веселиновић 1937: 266–293; Грујић 1939: 343, 345–346; Снегаровъ 1940а: 28–33; 1940б: 4–5; Хадровић 1947: 42–44, 51, 59, 160, 166; Радонић 1950: 157; Ђурђев 1958: 20–30; 1970: 185–209; Слијепчевић 1962: 311–324, 329; Дурковић-Јакшић 1964: 292–297; Мирковић 1965: 66–68, 88, 186–187; Кашић 1969: 139–162; Матковски 1970: 71–90; Ђурђев 1978: 288–304; Тричковић 1980: 61–164; Ђирковић 1990: 248, 349; Грозданов 1994: 271–287; Ђурђев 1984: 179–194; Нилевић 1990: 135–140; Самарџић 1993: 11, 17–27, 46, 85).

21 У појединим историјским изворима, насталим између 1535. и 1538. године, првенствено у Венецији, у вези са политичким, односно дипломатским и обавештајним активностима Божидара Вуковића, чувеног издавача и несуђеног српског деспота, налази се помен неименованог српског патријарха. Да је реч управо о Павлу, први је, у оквирима српске историографије, приметио Сима Ђирковић (1990: 248, 349), што су потом прихватили и неки други истраживачи (Самарџић 1997: 180; Самарџић 2000: 94; 2001: 253–254, 260–262; 2005: 250–251, 257–258; Лазич 2018: 24; 2022: 61, 140–141, 147–148, 258).

Пантос, Небојша Шулетих, Георги Поп-Атанасов, Милена Мартиновић, Мирослав Лазић, Александар Крстић и други.²²

На основу радова П. Костића и Ј. Иванова, анализом података о покрету смедеревског митрополита Павла за обнову Српске патријаршије у првој половини XVI века детаљно се бавио смедеревски протојереј др Радомир Милошевић у монографији *Павле митрополић смедеревски* (2006), свеобухватно сагледавши живот и рад смедеревског митрополита, уз исцрпно консултовање релевантне литературе.

Прилику да има непосредан увид у садржај књиге, по њеном приспећу у Народну библиотеку Србије, имала је Б. Јовановић-Стипчевић (1989: 79). Запажања која је она изнела нису била довољна да истраживачи у овом зборнику препознају књигу о којој су писали П. Костић и Ј. Иванов, све до појаве њеног следећег рада под насловом „О рукописном наслеђу лесновско-кратовске области у првој половини XVI века“ (Јовановић-Стипчевић 1997: 109–134). Овога пута, рукописна књига под сигнатуром РС 733 названа је *Зборником житија, слова и њовести са Кондиком*, свакако под утицајем терминологије коју је Ј. Иванов користио. Јовановић-Стипчевић је утврдила да је РС 733 књига чије су делове који се односе на покрет смедеревског митрополита Павла за обнову Српске патријаршије објавили П. Костић и Ј. Иванов (1997: 117), али је ово запажање остало недовољно примећено у научним круговима.

Своја запажања о књизи Б. Јовановић-Стипчевић је 2006. године допунила претпоставком о Висариону (Варлааму) Дебарском као могућем писару и састављачу Зборника, чија се делатност средином XVI века одвијала у оквиру књижевног круга са средиштем у манастиру Слепче, са храмом посвећеним светом Јовану Претечи (Продрому) (2006: 224).

До сада, Зборник житија, слова, повести и исправа (РС 733) имали су прилику да непосредно или посредно, путем примарних исписа, проучавају П. Костић, Љ. Ковачевић, Иларион (Руварац), Ј. Иванов, Б. Јовановић-Стипчевић, Јована Станојловић (2014а: 50) и други сарадници Археографског одељења Народне библиотеке Србије.

22 У радовима поменутих савремених истраживача срећу се различити погледи на кључна питања која се односе на покрет за обнову Српске патријаршије у првој половини XVI столећа (Сувоћих 1982: 211–236; 2015: 103–134; Самарџић 1997: 180; Самарџић 2000: 94; 2001: 253–254, 260–262; 2005: 250–251, 257–258; Сувоћин-Голубовић 1999: 28, 31, 34, 37; Тодић 2000: 373–384; 2002: 147–163; 2019: 23; Миљковић-Бојанић 2004: 274–277, 286, 291; Радо-сављевић 2007: 61–63; Вранишкоски 2008; Пантош 2009: 97–113; Шулетих 2011: 332–349; 2018: 727; Шулетић 2021: 51; Шулетих 2024: 457; Sotirović 2011: 150; Поп-Атанасов 2017: 323; Мартиновић 2020: 362; Лазић 2018: 24; 2022: 61, 140–148, 258; Ђокић, Живковић 2018: 51–98; Krstić 2021: 23–24).

АРХЕОГРАФСКИ ОПИС

Зборник житија, слова, повести и исправа у рукописној збирци Народне библиотеке Србије (Рс 733) данас има 206 листова, величине 215 × 160 мм, са једностубачним текстом величине 145 × 90 мм (Јовановић-Стипчевић 1988–1989: 79). Кодекс је без почетних тетрада, оштећен и без повеза, који, судећи према садашњем физичком стању првих и завршних листова, вероватно никад, као овако склопљена целина, није ни имао.²³ Књижни блок је састављен од 27 свешчица, од којих прва, петнаеста, двадесета, двадесет прва и последња, двадесет седма, нису целе сачуване. Од првог кватерниона остала су само три листа, који су некада били четврти, пети и седми у свешчици; петнаести и двадесети имају по седам листова (недостаје им последњи, осми лист), колико броји и двадесет први, којем недостаје први лист, док двадесет седми има шест листова (недостају му први и осми лист). Узевши у обзир филигране на листовима књиге, али и врсту и распоред састава у рукопису, цео кодекс можемо посматрати као целину састављену од четири засебно уобличена кодиколошка дела.

Прва кодиколошка целина у кодексу има 75 листова (1а–75б) – састављена је од девет целих свешчица, са по осам листова, којима претходе три листа, од којих је трећи волантан, док први и други формирају дволист. Сачувани кватерниони некада су били део обимније целине, која је, ако је судити према распореду текста на листовима данас последњег од њих, а пре свега, њиховим бројним ознакама, имала укупно тринаест свешчица.²⁴ Сачуване тетраде имају бројне ознаке које потврђују њихов првобитни редослед.²⁵ Код почетних кватерниона, у данашњем књижном блоку, што су свешчице од пете до десете по реду, ознаке су исписане на средини доње белине првог листа recto, односно осмог листа verso.²⁶ Бројне ознаке за једанаесту и дванаесту свешчицу „померене“ су ка хрпту и налазе се у унутрашњем углу доње белине првог листа recto, односно осмог листа verso. Само последња, тринаеста свешчица, има ознаку на првом листу recto, док ознака на последњем, осмом листу недостаје.²⁷ Све листове ове кодиколошке целине исписао је један писар, користећи хартију

23 Тамне флеке од влаге прекривају већи део почетних листова у књизи, док су последњи листови веома тамни. Свешчице су уз хрбат засечене на четири места за потребе ушивања и спајања са другим кватернионима, али данас су концем обухваћени само други и трећи отвор.

24 Недостају прва три кватерниона – данас прва три листа у кодексу некада су били део четврте свешчице (њен четврти, пети и седми лист). На страницама ове целине је исписан само један састав. Завршна три листа последњег кватерниона (данас л. 73, 74 и 75) остали су неисписани.

25 Сачувано је укупно девет свешчица првобитне кодиколошке целине, изворно од пете до тринаесте по реду.

26 Бројне ознаке ових свешчица исписане су тањим пером, светлијим мастилом и ситнијим писмом у поређењу са ознакама за једанаесту, дванаесту и почетак тринаесте свешчице. Претпостављамо да ове ознаке нису исписане у време уобличавања главног текста, него нешто касније, можда приликом формирања Зборника данашње садржине, када је ова кодиколошка целина спојена са осталим деловима књиге.

27 Поменуће ознаке исписао је писар састава, истим пером и мастилом исте боје.

са једним воденим знаком – Цвет са контрамарком АА и трolistом²⁸ (Станковић 1996: 273). На листовима овога дела књижног блока исписан је само један састав, Житије светог Јована Богослова (према савременој фолијацији 1а–72δ).

Друга кодиколошка целина броји 39 листова (76а–114δ) – чини је пет кватерниона, од којих је пети оштећен и има седам листова. Полеђина последњег листа у овој кодиколошкој целини је неисписана (седми лист пете свешчице; према савременој фолијацији 114δ), што је, претпостављамо, био случај и са последњим, осмим листом у петој свешчици, који данас недостаје. Он је, вероватно, исечен приликом каснијег преповезивања, што потврђује његов сачувани део уз хрбат, ширине 5 до 8 мм. Свешчице су данас без бројних ознака.²⁹ Све листове и ове кодиколошке целине исписао је један писар, користећи хартију са подударним воденим знаком – Цвет са контрамарком АА и трolistом (Станковић 1996: 273).

Описана кодиколошка целина садржи: Житије светог Онуфрија, слово „О шестом псалму“ за Недељу сиропусну и причу о инорогу из житија Варлаама и Јоасафа (Јовановић 2005: 17). Текст првог састава испуњава листове трију свешчица (24 листа; према савременој фолијацији 76а–99δ). Састав се завршава на полеђини последњег листа треће свешчице. Већ на следећем листу у рукопису, који је истовремено и први лист наредне, четврте свешчице у овом делу књиге, писар наставља да исписује нову садржинску целину. Текстови слова и кратке приче из житија исписани су на листовима двеју свешчица, четврте и пете по реду (према савременој фолијацији л. 100а–113δ).³⁰ Листове и ове кодиколошке целине исписао је један писар, користећи хартију са подударним филиграном који се налази и на листовима прве кодиколошке целине³¹ (Станковић 1996: 273).

Према филигранолошкој анализи Радомана Станковића, кватерниони и прве и друге кодиколошке целине састављени су од листова са подударним воденим знаком (1996: 273).³² Међутим, мишљења смо да њихови састави нису исписани у континуитету, без прекида у раду. На ову претпоставку наводи, пре свега, појава неисписаних

28 За поменути водени знак Радоман Станковић није пронашао примере сличног типа нити варијаната у њему познатом рукописном наслеђу. Стога је хронологију производње хартије са описаним воденим знаком утврдио према одговарајућим паралелама из филигранолошког албума Хивуд бр. 1902, из 1548. године.

29 Стиче се утисак да кватерниони ове целине, у току процеса исписивања, нису ни имали бројне ознаке.

30 Текст поменутог књижевног састава заузима 13 листова. Лист 114. је неисписан.

31 Према методологији филигранолошке анализе која се примењивала у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије, није се посебно издвајала хронологија настанка појединих делова кодекса, осим када се у рукама филигранолога налазио очигледан пример конволута. Ослоњивши се на већ познату праксу, и Р. Станковић је, према филигранолошком материјалу, означавао време исписивања кодекса, некада без јасне разлике да ли је реч о хронологији настанка књиге или години производње хартије.

32 У филигранолошком опису Радоман Станковић користи упоредну грађу сведеног обима, без паралела и примера из познатог и датованог рукописног наслеђа. Датовање целог кодекса изводи се углавном према одговарајућим примерима из филигранолошких албума.

листова између састава, посебно ако се има на уму да их је исписала иста рука. Кодиколошка анализа је показала да се текст првог састава у кодексу и јединог у првој кодиколошкој целини, Житија Јована Богослова, завршава на л. 72б, што је пети лист у тринаестој свешчици. Наредна три листа исте свешчице, седамдесет трећи, седамдесет четврти и седамдесет пети у рукопису, остала су неисписана. Тек на л. 76а, који је и први лист нове свешчице и нове кодиколошке целине, започет је нови састав, Онуфријево житије, за којим следе други састави. Прва и друга кодиколошка целина рукописа, мишљења смо, могле су бити уобличене са хронолошком дистанцом у писаревом раду, вероватно кратког трајања, свакако док је писар боравио у радионици у којој је на располагању имао хартију са подударним воденим знаком.

На листовима обеју кодиколошких целина текстовни блок је приближно исте величине, 150 × 95 мм, са по 21 редом на страни. Главни текст исписан је тамнијим смеђим мастилом, а наслови и почетна слова светлијим киноваром. У дуктусу је приметна изразита палеографска сличност, као и, скоро доследна, примена начела ресавске правописне традиције. На појединим страницама, ипак, редови текста су различите дужине, словни облици су неуједначене ширине и чешће напуштају замишљени дволинијски систем. Међутим, због палеографско-ортографске сличности високог степена, ова одступања могу се утврдити тек поређењем исписаних целих страница, као засебних ликовно-уметничких решења.³³ Описане измене у писаревом раду могле су настати променом прибора или мастила за писање. Такође, стиче се утисак да је писар радио у журби, јер је на неким местима испуштао слова или целе речи, а поједина слова спајао је маниром карактеристичним за исписивање курзивних слова.

Трећа кодиколошка целина, као и друга, има 39 листова (115а–153б) – састављена је од пет свешчица, од којих само завршна има седам листова, док су прве четири потпуне и броје по осам листова. Неисписана је остала полеђина седмог листа пете свешчице (према савременој фолијацији 152б). Вероватно је неисписан био и последњи лист завршне свешчице, који је исечен, претпостављамо, приликом спајања ове целине са осталим деловима рукописа. Сачуван је само доњи део листа, неједнаке ширине, уз хрбат. Кватерниони немају бројчане ознаке данас. На листовима ове кодиколошке целине уочена су два водена знака – прва и друга свешчица (л. 115–130) сачињене су од хартије са воденим знаком Цвет са контрамарком АА и тролостом,³⁴ док су наредна три кватерниона (л. 131–154) састављена од хартије са воденим знаком Кардиналски шешир са контрамарком IP (Станковић 1996: 273).

Необична је садржина ове кодиколошке целине. Све листове прве свешчице и још шест листова наредне заузима повест о Богородици и њеном доласку на Свету гору, „Васпоминаније Светије гори Атонскије. глалољема отачаство“, са описом

33 На неким местима словни облици су прилично неуједначени, што ствара утисак да су неке редове или странице поменутих кодиколошких целина исписала бар два писара, који су се у раду смењивали. Место додира њихових дуктуса није лако уочљиво, због високог степена сличности у графичности.

34 Исти је водени знак и на листовима претходних двеју целина.

четири светогорска манастира (према савременој фолијацији 115а–128δ).³⁵ Ситнијим писмом, са чешћим облицима канцеларијског брзописа, на претпоследњем листу друге свешчице (л. 129а–129δ) иста рука исписала је правило за молитве и обреде „обичном човеку“ и онима „који на пут иду“ и, посебно наглашену маргиналним украсом у виду преплета, кратку молитву Богородици. На последња два листа ове свешчице (л. 130а–131δ) писар је започео преписе исправа, са оригинала или, вероватније, са старијих преписа, који су се, претпостављамо, налазили у канцеларији Охридске архиепископије. Листове наредних трију свешчица заузимају преписи прво трију посланица охридском архиепископу Прохору, а потом преписи трију одлука Сабора Охридске архиепископије, међу којима су и одлуке које се тичу побуне смедеревског митрополита Павла ради обнове Српске патријаршије.³⁶ За нове три свешчице писар користи хартију са новим, различитим воденим знаком.

Иако су исправе исписане канцеларијским писмом, нема сумње да потичу из пера истога писара који је уобличио ову кодиколошку целину, као и претходне две. Трећи део књиге хетерогене је садржине – писар је прво исписао „Отачаство“ и кратки састав после њега, којима је заузео листове прве свешчице и првих шест листова од друге. На преостала два листа, која су првобитно била неисписана, започео је – можда опет не без временске задршке и не на истом месту – преписе исправа. За преписе шест докумената, који заузимају други део ове кодиколошке целине, искористио је хартију са новим воденим знаком – Кардиналски шешир са тролистом и контрамарком РІ.³⁷

Четврта, завршна кодиколошка целина у књизи састављена је од 53 листа (154а–206δ) – чини је седам кватерниона, од којих други, трећи, четврти, пети и шести имају по осам листова. Непотпуна је прва свешчица јер је без првог листа, који је, претпостављамо, исечен приликом спајања ове кодиколошке целине са кватернионима који му данас претходе у књижном блоку. Непотпуна је и последња сачувана свешчица, која има шест листова – недостају јој седми и осми лист. Листови првог дволиста друге свешчице (први и осми лист у свешчици) скоро да су раздвојени и

35 У науци је овај састав познат и према наслову који је изведен из грчког језика, на којем је и састављен оригинал – „Патрија Свете Горе Атонске“ или „Patria Athonensia“. Прегледна студија о грчкој традицији овога састава, рецепцији у словенској литератури и бројним варијантама у штампаној форми: Ларионов 2020: 60–83.

36 Пажњу привлачи структура овога дела рукописа – писар групише преписе исправа према врсти, а не хронолошки, оним редом како су настајале. Тако редослед посланица и одлука не прати хронологију њиховог настанка. О овој појави биће више речи у наставку који је посвећен анализи преписа исправа.

37 Према филигранолошкој анализи Р. Станковића може се закључити да је хартија првог и другог кватерниона могла бити произведена током завршних година пете деценије XVI века. Хартија од које су састављена наредна три кватерниона, на чијим су листовима исписани преписи исправа, могла би бити, како показује анализа Р. Станковића, млађа само неколико година (подударно Мареш бр. 1419 из 1551; подударно, са контрамарком АВ, Пећ 112 из 1550/1560).

само су при врху спојени са књижним блоком. Осми лист овога кватерниона такође је доста оштећен – недостаје му спољни руб целом дужином. Оштећење је неправилног облика, тако да недостаје скоро цела спољна белина и делови последњих шест редова текста, на обе стране листа. Сачуване су бројчане ознаке кватерниона, исписане на средини доње белине последњег листа verso. Руком писаревом, истоветним мастилом и пером које је користио за исписивање главног текста, унете су ознаке за пету и шесту свешчицу. Тањим пером и светлијим мастилом, словним облицима калиграфског брзописа означене су свешчице један, два, три и четири. Необележена је једино последња сачувана, седма по реду, јер јој недостаје завршни лист, где би се очекивала одговарајућа бројчана ознака. На листовима овога дела књиге издвојен је један водени знак, којег нема на листовима других делова књиге – Круг са путачом на врху мотке и иницијалима РС (G?).³⁸

Садржина четврте кодиколошке целине је хомогена – чини је пет слова Светих отаца, састављених за читање на празник Рођења светог Јована Претече (24. јун / 7. јул). И овај део књиге првобитно је замишљен као засебна кодиколошка целина, о чему сведочи не само издвојен бројчани низ његових свешчица него и начин организације садржине. Сви састави су исписани у низу, без прекида – само је први, данас недостајући лист прве свешчице, од самог почетка рада на овој целини био неисписан. Да је намера писарева била да на првом листу почетног кватерниона не започиње текст слова потврђује правоугаона заставица бојене унутрашњости на врху предње стране другог листа у свешчици, величине 85 × 50 мм, пре почетних редова првог састава, изведена преплетом лозе са цветним завршецима. Цртеж заставице је изведен вештом руком и искусним потезом. Украс је умерено колорисан окер бојом и, местимично, киноваром.³⁹ Садржина ове целине јасно упућује на место њеног коришћења, а можда и место исписивања – то је могла бити нека монашка заједница која је нарочито поштовала светог Јована Крститеља.⁴⁰

38 За описани водени знак Р. Станковић је пронашао врло сличну паралелу (Сирку бр. 32 из 1555. године), али без иницијала (1996: 273).

39 Сродним начином обликовања, преплетом неколорисаних трака, са местимично обојеним простором између њих, изведена је и заставица на почетном листу Служабног минеја за новембар (НБКМ 911), који је, према запису писара (л. 231б), преписан за манастир Светога Јована Претече (в. Николова 1996: 378).

40 Не може се са сигурношћу тврдити да је ова садржинска целина била намењена читању у манастиру чија је главна црква била посвећена празнику Рођења светог Јована Крститеља. У монашким заједницама које су се сабирале на заједничка богослужења у храмове посвећене неком од празника светог Јована Крститеља, штовање овога светог истицало се и литургијски, развијенијом богослужбеном праксом, не само за празник којем је посвећена манастирска црква него и у дане када су се поштовали неки други важни догађаји из живота светог. Тако се, рецимо, у Служабном минеју за месец јул (НБКМ 915) на крају књижног блока налази служба за празник Сабора Јована Крститеља (7. јануар). Рукопис је 1546. године преписан за манастир Светога Јована (Продрома) код Слечча, чија је манастирска црква посвећена не Сабору него празнику Усековања главе светог Јована Крститеља (29. септембар). Вероватно

Ради прегледног приказа кодиколошке анализе рукописа, табеларно ћемо представити све делове књиге, њихов обим, кодиколошку структуру (број и данашње стање свешчица), распоред водених знакова, као и време исписивања за сваки издвојени знак, према филигранолошкој анализи Радомана Станковића (Табела 1).

ХРОНОЛОГИЈА НАСТАНКА

Филигранолошка анализа хартије употребљене за уобличавање овога рукописа показала је да су сви његови кодиколошки делови настали у периоду од десетак година – између друге половине пете деценије и, најкасније, краја прве половине шесте деценије XVI столећа⁴¹ (Станковић 1996: 273). Међутим, како бисмо утврдили правилан редослед настанка саставних делова књиге, а потом и време уобличавања кодекса с данашњом структуром, још једном смо издвојени филигранолошки материјал упоредили са нама познатим упоредним примерима.

До сада је остало непримећено да је водени знак Цвет са контрамарком АА и тролистом, који се у нашем рукопису налази на листовима 1а–130б, Владимир Мошин пронашао у Четворојеванђељу манастира Светог Јована Бигорског.⁴² Ова књига исписана је негованим уставним писмом, српскословенским језиком.⁴³ На основу другог филигран, Котва у кругу са звездом одгоре, са различитим контрамаркама, В. Мошин је веома опрезно означио средину XVI века као време исписивања овога кодекса.⁴⁴ За наш рад, од нових, незнатно измењених података о времену производње хартије са поменутим филиграном, много је важније сазнање да се и данас, у великом духовном центру Дебарско-полошке области, налази рукописна

је братству недостајала служба за 7. јануар и она је додата, чак не у Службани минеј за јануар, како би се очекивало, него после последовања за празнике месеца јула.

41 Радоман Станковић одређује 1550/1560. годину као време настанка књиге.

42 Манастир Светога Јована Бигорског налази се двадесетак километара североистично од Дебра, на левој обали реке Радике, недалеко од Галичника, у подножју Требишке Чуке и Бистре Планине. Манастирска црква посвећена је Усековању светог Јована Крститеља (29. август / 11. септембар), али се у манастиру свечано славило и Рођење светог Јована Крститеља (24. јун / 7. јул) (Целакоски 1992: 223).

43 У рукопису нема, како се види из описа, података о месту исписивања књиге нити о писару. Цртеж воденог знака, али не у природној величини, налази се на табли I. Мошин овај филигран назива „Цвет са девет латица без стабла“ са контрамарком АА (Мошин и др. 1971: 37–39).

44 За Цвет са девет латица без стабла са контрамарком АА ни В. Мошин није нашао одговарајуће паралеле у албумима и њему тада расположивој филигранолошкој грађи. Међутим, за исписивање четворојеванђеља користила се и хартија са воденим знаком Котва у кругу са звездом одгореса различитим контрамаркама, из периода 1551–1555. године, што је утврдио В. Мошин. Према овим хронолошким међама може се претпоставити и време коришћења хартије са филиграном Цвет са девет латица без стабла са контрамарком АА.

књига која на неким својим листовима има истоветни водени знак као и рукописни Зборник Рс 733.⁴⁵

Најзначајније измене, међутим, неопходно је извршити у дефинисању када је уобличена четврта кодиколошка целина у рукопису. У овом делу књиге издвојен је, такође, један водени знак – Круг са путачом на врху мотке и иницијалима РС (G?). Хартија је доста крта, неравна и дебља него у осталим деловима рукописа, тако да су на неким местима поменути иницијали тешко уочљиви.⁴⁶ Описани водени знак са иницијалима РС пронашли смо у дигиталној бази филиграна.⁴⁷ Нова паралела веома је слична воденом знаку из рукописа Рс 733, а хартија је, како се наводи, произведена 1542. године. Међутим, подударан водени знак, са подударним иницијалима, налази се на листовима рукописног фрагмента из збирке Народне библиотеке „Свети Ђирило и Методије“ у Софији (НБКМ 1414; уп. Христова и др. 1996: 123–124).⁴⁸ Главни део кодекса, Паренесис Јефрема Сирина, чији је поменути одломак саставни део, српскога је извода и чува се у истој збирци (НБКМ 1031; уп. Стојанов, Кодов 1964: 212–216).⁴⁹

Седамдесетих година прошлог столећа Боњу Ангелов је у писму овога зборника препознао дуктус Пахомија, писара слепчанске радионице (1978: 262). Овај писар је, нема сумње, четрдесетих година XVI века био у манастиру Светог Јована

45 Према овим, најновијим сазнањима о описаном воденом знаку, не можемо тврдити да су четворојеванђеље из манастира Светога Јована Бигорског и делови рукописног Зборника Рс 733 исписани у истој радионици. Можемо, међутим, претпоставити, с обзиром на то да се овај филигран ретко јавља у јужнословенским рукописима, да су обе књиге или њихови поједини делови настали на простору на којем су радионице користиле хартију истога порекла, јер су имале, највероватније, исте изворе за наставку материјала за писање.

46 Не може се са сигурношћу тврдити да у састављању ове кодиколошке целине није употребљена и хартија која има описани водени знак, али без поменутих иницијала. Због лошег квалитета хартије у последњем делу књиге, сви елементи филиграна, основни облик, али и иницијали који га прате, тешко се разазнају. Треба имати на уму да се хартија на којој је само Круг са путачом на врху, без контрамарке и иницијала, користила у радионици Слечанског манастира за исписивање Минеја за месец фебруар из 1545 (НБКМ 913), који је атрибуиран Висариону, као и Минеја за месец јун из 1546–1547 (НБКМ 914), који је дело Висарионовог сарадника, писара Пахомија. О овим рукописним књигама: Стојанов, Кодов 1964: 78–79.

47 International Association of Paper Historians, <https://www.paperhistory.org/Watermark-databases/> (приступљено 12. 11. 2025). Иницијали су у варијанти коју смо пронашли постављени изнад круга, а не наспрам њега, са обе стране, како је у нашем рукопису.

48 У правопису одломка има трагова правописа предлошка, који је, према мишљењу аутора археографског описа, „по стар български јусов извод“. У палеографији одломка препознаје се манир који је негован у кругу сарадника писара Висариона.

49 О кодиколошкој повезаности одломка НБКМ 1414 и кодекса НБКМ 1031 в. Христова и др. 1996: 123. Мањо Стојанов и Христо Кодов учили су два водена знака на листовима рукописа НБКМ 1031 – Котва у кругу са звездом одгоре и Круг са крстом, не поменувши иницијале уз други водени знак. На л. 52а руком писаревом исписана је кратка молитва и запажање о квалитету хартије, искрено и непосредно: *помени г(оспод)и писав'шого : ѿх что пострадах ѿт[ъ] зла хартию. Његово име остало је непознато.*

Крститеља у селу Слечче, где је за исписивање књига користио хартију са воденим знаком Круг са путачом на врху мотке и иницијалима РС (G?), који се, како смо навели, налази и на листовима четврте кодиколошке целине Зборника РС 733. На претпоставку о Пахомију као писару завршног дела зборника Народне библиотеке наводи нас не само поменуто, никако не случајна подударност о коришћењу хартије са подударним филиграном, него и палеографске сличности у дуктусу писара двају рукописа, РС 733 и НБКМ 1031. У оба кодекса словни знаци су уобличени извођењем равних линија које се секу под оштрим углом, тако да су слова са заобљеним потезом ретка. На пример, петља слова ь сече благо укошено стабло слова под углом. Овај словни знак некада има стабло које напушта дволинијски систем у горњем делу и на врху кратку квачицу. Поред описаних облика Пахомије користи и њ⁵⁰, такође са укошеним стаблом, које не напушта дволинијски систем, најчешће у предлозима и префиксима сложених речи. Петља слова л такође је угласта и крупна; в има неколико облика – са округластим петљама уједначене величине, али и са угластим петљама, од којих горња има форму правилног троугла. Карактеристично је почетно в, које се спушта испод доње линије реда, чије су петље округле и раздвојене. Титле су често дуге и таласасте, а надредно д има дужи десни крак, који се повија улево. Палеографска сличност у дуктусу и подударни водени знак на хартији двају кодекса охрабрују нас у претпоставци да је четврти део књиге уобличио Пахомије, један од данас именом познатих писара слепчанског круга, у току пете деценије XVI столећа.⁵¹

Када се узму у обзир најновија сазнања о прецизнијој хронологији настанка хартије која се користила за исписивање рукописног Зборника РС 733, његов четврти део може се издвојити као најстарији, онај који је могао бити први исписан. Сабравши саставе намењене штовању истога празника, Рођења светог Јована Крститеља, писар је ову целину наменио монашкој заједници, како за гласно читање за потребе неговања њене духовности, тако и за читање у ћелији зарад неговања личне побожности. То је, вероватно, била монашка заједница у којој се нарочито поштовао свети Јован Крститељ.⁵² Претпостављамо да су у некој другој радионици (или радионицама) руком другог писара, а не Пахомијевом, исписани први, други и трећи кодиколошки део књиге.⁵³ Трећа кодиколошка целина могла је бити уобличена у различитим радионицама са краћим временским размаком, почетком, а

50 Словни знак не напушта горњу линију реда, а петља му је кратка и коса.

51 Биљана Јовановић-Стипчевић била је пак мишљења да је цео зборник Народне библиотеке исписао Висарион Дебарски, водећи писар слепчанског круга (1997: 117).

52 Иако је манастирска црква у Слеччу била посвећена празнику Усековања главе Јована Претече, о чему сведочи и запис на л. 2б Слеччанског поменика (Григорович № 40, Одеса), претпостављамо да је ова целина исписана за потребе монашке заједнице Слеччанског манастира. О поменику в. Селищев 1933: Слечченский кодик, 57.

53 У току пете и шесте деценије XVI века у радионици Слеччанског манастира преписано је више десетина кодекса и ни за један се није користила хартија са воденим знаком који налазимо у поменути деловима Зборника. Стога, претпостављамо да су они настали у некој

најкасније до средине шесте деценије XVI столећа. Тада су настали преписи исправа, највероватније у радионици при Богородичиној цркви у Охриду, где су се могли чувати њихови оригинали. Применивши метод атрибуције, а ослонивши се на опсежна испитивања Б. Ангелова, о идентификацији и опусу писара Слеччанске манастирске радионице Биљана Јовановић-Стипчевић је тврдила, крајем деведесетих година прошлог столећа, да су ови делови књиге настали из пера писара Висариона.⁵⁴

Заиста, палеографске одлике, као и начин исписивања појединих словних облика, потврђују ове претпоставке. У рукописном зборнику Народне библиотеке Србије Рс 733 текстови житија, слова и повести исписани су сведеним, доста уједначеним полууставом, док су преписи исправа уобличени применом однегованог канцеларијског писма.⁵⁵ У овом се рукопису огледа, чини се, јасније него у било којем другом данас познатом нарочито развијена вештина примене различитих облика писма, прилагођених садржини исписаних разнородних састава. Без обзира на повремену неуједначеност словних облика у замишљеном дволинијском систему, Висарионово полууставно писмо је изведено сигурним потезом, са одликама које би се могле сматрати и маниром, будући да се јављају кроз целу књигу. Нарочито су карактеристичне појаве издуживања појединих словних облика, као и примена више облика за један глас. Писар користи *o* и *z*; за слово *z* користи три облика – са оштрим преломом стабла на линији и полукружним репом, са високим и заобљеним горњим делом и треће, крупно и змијолико. Неколико облика има и *o*, чији су бокови некада развучени, а некада им је висина усклађена са средњом линијом. И *t* има више облика – једноног и троног, са високим стаблом и дугом таласастом пречком. Замишљени дволинијски систем у писању напуштају најчешће слова *z*, *t*, *ѿ*, *ѡ* и *ѣ*, посебно у предлошкој конструкцији. Доњи део стабла слова *р* благо је повијен

другој радионици, из пера неког писара који је, није искључено, повремено могао да ради и у Слеччанском скрипторијуму.

- 54 Биљана Јовановић-Стипчевић била је мишљења да Висарион није био само писар него и састављач садржине Зборника. Први систематични преглед рукописа које је преписао овај писар, као и оних који се њему приписују, саставио је крајем седамдесетих година XX столећа Б. Ангелов (1978: 224–248). Светлина Николова је крајем деведесетих година прошлог века, пратећи архивску грађу Б. Ангелова у Архиву Бугарске академије наука, изнела претпоставку о постојању два писара истог имена који су у Слеччанском скрипторијуму радили у исто време, крајем пете деценије XVI столећа. Један од њих је 1551. примио велику схиму и великосхимничко име Варлаам, док другог она назива Висарионом Дебарским. Биљана Јовановић-Стипчевић сматра ове атрибуције неоснованим јер је мишљења да је реч о једном писару – Висариону-Варлааму Дебарском (2006: 224). Пошто нисмо били у прилици да у целини прегледамо све кодексе из научног апарата Б. Ангелова и С. Николове, у палеографској анализи користимо снимке рукописа објављене у радовима ових аутора. Висарион се потписао као „Висарион монах от Дебра“ у Златоусту из 1547 (НБКМ 306), а у Зборнику богословско-филозофских састава из 1553. (НБКМ 1032) као „Висарион от дебарског краја“.
- 55 Поједине словне форме канцеларијског писма сведоче да је писар веома добро знао и исти, одговарајући тип писма за исписивање исправа на грчком језику.

ка унутрашњем рубу листа. Пречке слова т и ѓ често се преламају на левој страни и тада скоро додирују доњу замишљену линију реда. Склоност ка калиграфском украсу неких словних облика основног текста огледа се у стилизованим завршецима изведеним испод доње линије реда.

Словни облици канцеларијског писма су уједначени, иако нешто ситнији, са препознатљивим решењима – з са високим горњим делом и отвореном кратком петљом, а облика грчке алфе, в високо са полукружним петљама које се не додирују, в положено, повремено са лигатуром тр.

Сви састави рукописног зборника исписани су српскословенским језиком, са повременом и недоследном употребом слова љ и ж у ортографији. Ови словни знаци јављају се местимично у првој и другој кодиколошкој целини, док их у трећем и четвртном делу не налазимо ни у једном саставу.⁵⁶ Слово љ писар користи како би означио самогласник е, док се ж јавља у функцији облежевања самогласника у. Будући да поменути словни знаци нису присутни у ортографији свих састава у Зборнику, чини се да их је писар, повремено, у журби забележио, као траг ортографије коришћених предлога. Исто тако, могуће је да је писар познавао и користио у исписивању неких кодекса језичку редакцију која је у својој ортографији имала ова два словна знака. Оба словна знака са поменутом правописном функцијом присутна су у још неким рукописним књигама из Висарионовог писарског опуса.⁵⁷ Научна јавност је до сада у овој појави препознавала траг ортографије писаревог или неког даљег предлошка. Важно је напоменути да има доста Висарионових књига са чистим српскословенским језиком основног текста.⁵⁸ Исто тако, Висарион је користио поменути словне знаке у неким записима.⁵⁹

56 Само слово ж јавља се три пута у првом саставу треће кодиколошке целине у предлошко-падежној конструкцији: кѣ Кѣрѣж (116а, 14. ред), и вл(а)гѣдрѣѣж (117б, 6. ред), и по вѣсѣдрѣж (120а, 7. ред). У свим позицијама словни знак ж означава самогласник у.

57 Захваљујемо др Јасмини Недељковић, археографу-саветнику Археографског одељења Народне библиотеке Србије, за стручну помоћ приликом описа писма и језика.

58 Навешћемо само неке рукописе: Четворојеванђеље (Хлудов 24), Минеј за фебруар (НБКМ 913), Минеј за јул (НБКМ 915), Зборник поучних састава Ђирила Јерусалимског (НБКМ 305), Златоуст (НБКМ 306), Висарионов пролог (БАН 75), Богословски зборник (БАН 82), Богословски зборник (БАН 83), Минеј за новембар (НБКМ 911), Зборник (НБКМ 311). Податке о језичкој редакцији рукописа преузели смо из археографских описа наведених рукописних збирки. И текст записа, на пример, из Стиховног пролога за зимску половину године из колекције А. И. Хлудова број 192 (Москва, ГИМ) исписан је српскословенским језиком, у којем је Висарион оставио своје име и време обликовања књиге (запис је објављен у Петков 1996: 353).

59 Тако је, на пример, у прологу за другу половину године из 1554. године (НБКМ 1041). Нисмо били у прилици да прегледамо све кодексе у којима се потписао Висарион, као ни оне њему атрибуиране. Међутим, судећи по броју исписаних страница, међу кодексима које аутори наводе као Висарионове аутографе вероватно има и оних који су исписани у сарадњи са још неким писаром (писарима). О попису таквих рукописа в. Левшина 2021: 104.

Нема сумње, Висарион је преписао прва три кодиколошка дела Зборника слова, житија, повести и исправа (Рс 733) и саставио зборник данашње садржине. Међутим, како је показала најновија филигранолошка анализа четвртог кодиколошког дела у књизи, а затим и палеографске одлике дуктуса, завршну садржинску целину исписао је писар Пахомије, Висарионов сарадник у радионици Слеччанског манастира. Табеларно ћемо представити, према хронологији настанка, све целине кодексa, са новим паралелама за већ познате водене знаке у рукопису (Табела 1), као и претпостављено време њихова исписивања (Табела 2).

Табела 1: Кодиколошке целине у рукопису Рс 733

Кодиколошка целина	Редослед листова у књижном блоку		Водени знак	Филигранолошке паралеле према Р. Станковићу
	Број свешчица	Укупан број листова		
I	1a–75δ		Цвет са контрамарком AA и тролистом (1a–75δ)	Подударно: Хивуд бр. 1902 из 1548. године
	3 листа + 9 свешчица	75 листова		
II	76a–114δ		Цвет са контрамарком AA и тролистом (76a–114δ)	Подударно: Хивуд бр. 1902 из 1548. године
	5 свешчица	39 листова		
III	115a–153a		Цвет са контрамарком AA и тролистом (115a–130δ) Кардиналски шешир са тролистом и контрамарком PI (131a–153a)	Подударно: Хивуд бр. 1902 из 1548. године Подударно: Мареш бр. 1419 из 1551; подударно, са контрамарком AB: Пећ 112 из 1550/1560. године
	5 свешчица	39 листова		
IV	154a–206δ		Круг са путачом на врху мотке и иницијалима PC (G?) (154a–206δ)	1550/1560. година
	7 свешчица	53 листа		

Табела 2: Ново датовање кодиколошких целина у рукопису РС 733

Кодиколошка целина	Водени знак	Нове паралеле	Ново датовање
IV (154a–206b)	Круг са путачом на врху мотке и иницијалима РС (G?)	Подударно: НБКМ 1414	Четрдесете године XVI века
I (1a–75b)	Цвет са контрамарком АА и тролистом	Подударно: Четворојеванђеље (Бигорски манастир бр. 1)	Око 1550. године
II (76a–114b)	Цвет са контрамарком АА и тролистом	Подударно: Четворојеванђеље (Бигорски манастир бр. 1)	Око 1550. године
III (први део) 115a–130b	Цвет са контрамарком АА и тролистом	Подударно: Четворојеванђеље (Бигорски манастир бр. 1)	Око 1550. године
III (други део) 131a–153a	Кардиналски шешир са тролистом и контрамарком РІ	Подударно (са контрамарком): Пећ 112 из 1550/60. године	Шеста деценија XVI века

ОСВРТ НА САДРЖИНУ КЊИГЕ

Преписи појединих састава Зборника имају важно место у реконструкцији писаног наслеђа преводне литературе не само у српскословенској него и у широј словенској традицији уопште. Стога ћемо посебну пажњу посветити појединим текстовима, који су, чини нам се, важни за што целовитије сагледавање – не само познатог корпуса него и „динамике“ пријема преводне књижевности у поменутиим традицијама. Нови преписи појединих састава, исписани на страницама рукописа Народне библиотеке Србије под бројем 733, не само да допуњују већ познату рукописну традицију дела него и упућују на промене у њиховом трајању, што је за преводну литературу српскословенског језичког израза од посебне важности. У наставку ћемо донети почетке свих састава Зборника на изворном језику и правопису, са рашчитаним скраћеницама, неизмењеног интерпункцијског система. Заседна целина биће посвећена археографској анализи преписа исправа.

Зборник данас почиње Псеудо-Прохоровим житијем светог Јована Богослова, без почетка (1a–72b) – текст житија прати се од места: *мѣстѣ селѣ . јакѣ мнози възрадоуѣм*

се и възвес(е)лнм се цркви сен. Житије се завршава речима: [...] и ндохомъ въ градъ . славецѣ б(ог)а ѿ(тъ)ца и (сы)на и (вє)т(а)го д(оу)ха и н(ы)ннѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ :-

Најстарији препис српскословенске традиције овога састава, који се приписује Прохору, ученику светог Јована Богослова, сачуван је на једном пергаментском дволисту из XII столећа, у науци познатом по његовом проналазачу Измаилу Ивановичу Срезњевском. Реч је о Листовима Срезњевског, дволисту који је служио као подставни лист некој рукописној књизи. Срезњевски је издао текст одломка још 1876. године, а онда је, после више од сто година, Ђорђе Трифуновић прештампао ово издање, а затим указао на још један српскословенски препис Псеудо-Прохоровог житија, истакавши текстолошку везу фрагмента са преписом овога састава с почетка XVII века, из чувеног Панагирика грешног Дмитра (НБС Рс 59, 104а–134а).⁶⁰

Други састав у Зборнику је житије пустињака, преподобног Онуфрија (76а–99а),⁶¹ сачувано у целини: Житіє прѣпод[о]бнаго ѿ(тъ)ца нашегѡ Ѡноуфрїа поуѣстннѡгѡ . напнсано Пафноутіємъ мнихомъ[ъ] ѿ(тъ)шьлникомъ[ъ] . ѿ(тъ)чє бл(а)г(осло)ви. За њим следе слово намењено читању у припремном периоду Великог поста (Сиропусна недеља): Неѡ[ѣ]лн снропус(на) . тькованіє ѡ шестомъ ѡамѣ . нды ѡченіє с(вє)т(а)го поста (100а–111а) и одломак из повести о Варлааму и Јоасафу (111б–113б): Прнчта варламова къ насѡфѡу.

Завршни састав првог дела треће кодиколошке целине књиге Ђспомннаніє с(вє)тє Гѡры Ѡфонскєє . гл(агол)ємаѡ ѡт[ъ]чєство (115а–128а) на крају има и напомену о своме преводиоцу, јединствену у словенском писаном наслеђу овога текста: Кончъ ѡт[ъ]чєствїа с(вє)тєє гѡры Ѡфонскєє :- Прѣвєдє сє сїє Гаврїлѡмъ[ъ] с(вє)щєннонокѡмъ[ъ] . нотаріємъ сьборніє цр[к]вє с(вє)тєє гѡры нѣє въ прѡтѡто :-⁶² Заправо, свештеноинок Гаврило је сачинио први словен-

60 Трифуновић 1997: 38–54; Ђорђевић-Штављанин и др. 1986: 138. Овај састав се налази и у два српскословенска чти-минеја с почетка друге половине XIV века из збирке манастира Високи Дечани – број 94 (87а–133б) и број 95 (61а–225б). Из истога времена је још један српскословенски пролог са овим саставом, данас у збирци Народне библиотеке „Свети Ђирило и Методије“ (број 1039, 89б–131а). Најмлађи до сада познати препис настао је у последњој четвртини XIV века – реч је о Грачаничком прологу, који се данас чува у Загребу (АНАЗУ III с 24, 56б–79а). Попис јужнословенских преписа овога састава сачинила је Климентина Иванова (2008: 224–226). У свим поменутих рукописима житије је намењено читању за празник 26. септембра. Издање текста преписа Јовановог житија из рукописа Рс 733, као и тумачење текстуалних односа поменутих српскословенских преписа биће предмет посебне студије, која је у припреми.

61 Онуфријево житије налазимо на страницама једног српскословенског зборника с краја XIV века из рукописне збирке манастира Високи Дечани – Добротољубије, бр. 82 (153а–168а) (Богдановић и др. 2011: 326). Прославни састави посвећени Онуфрију били су радо читани у српској монашкој средини. О нарочитом штовању овога испосника у оквиру монашког молитвеног правила сведочи српскословенски препис Параклиса преподобног Онуфрију и Петру Атонском, с краја XIV и почетка XV века (Музеј Српске православне цркве, Оставина Радослава М. Грујића, З-І-3, 105б–118б).

62 Маријана Цибранска-Костова и Иван Биљарски објавили су део текста који се односи на манастир Зограф (Tsibranska-Kostova, Bilarsky 2013: 41–56). Поменућемо и „хибридно“ издање Георгија Парпулова из 2013. године, у којем је аутор српскословенском препису при-

ски превод уопште овога знаменитог састава о посети Пресвете Богородице Светој гори, и то српском језичком редакцијом, како стоји у белешци на крају преписа у нашем зборнику.⁶³

Захваљујући снажним српско-руским књижевним везама, у периоду између прве четвртине XV века и прве четвртине XVI века српкословенски превод овога текста извршио је значајан утицај на рецепцију овога дела преводне литературе у рускословенској писаној традицији (Трифуновић 2004: 271–278; Турилов 2011: 163, нап. 32). У науци је, такође, препознат значај варијанте прерађеног сижеа овога састава за састављање апокрифа о Успењу Пресвете Богородице (Цибранска-Костова 2012: 104–124). Маријана Цибранска-Костова је испитивала изворе за састављање овога апокрифног састава објављеног у Зборнику Јакова Крајкова из 1571–1572. године и учила текстолошку везу апокрифне повести о доласку Пресвете Богородице на Свету гору и појединих места у штампаном апокрифном тексту посвећеном њеном успењу.

Одмах после повести о настанку Свете горе, истом руком, али нешто ситнијим писмом, исписано је Правило цр(ѣ)ковное за вьсѣх[ъ] слоужбах[ъ] простѣимъ чл(овѣ)ком[ъ] . или на поутѣ идоуцим[ъ] и кратка молитва Богородици са преплетним украсом на маргини наспрам почетних речи: под[ъ] твою м(н)л(о)стѣю прнѣѣглем[ъ] б(о)г(о)горице д(ѣ)во . М(о)л(н)тв(ѣ) наших[ъ] не прѣзри вь скрѣбѣх[ъ] . Нѣ от[ъ] бѣдъ избави нас ѣдина ч(н)стаа и бл(а)г(о)с(ло)веннаа.

Завршну садржинску целину у трећем кодиколошком делу кодекса чине препи- си три посланице патријараха, поглавара православних цркава, упућене охридском архиепископу Прохору и одлуке са три охридска сабора поводом догађаја унутар Охридске архиепископије и покушаја обнове Српске патријаршије у другој четвртини XVI века (129а–154а). Почетке и завршетке исправа доносимо оним редом којим су преписане у књизи, са потписима патријараха и архијереја:

- Л. 129а–132б – † Іоакѣм[ъ] м(н)л(о)стѣю б(о)жѣю архіеп(н)ск(о)пъ п(а)па Ілѣξανдріе . и вьсемоу егѣптѣ и сѣдіа вьселѣнскын :-
 † І(о)ак(ѣ)м[ъ] м(н)л(о)стѣю б(о)жѣю архіеп(н)ск(о)пъ Ілѣξανдріе патріархъ вьсемоу егѣптѣ и сѣдіа вьселѣнскын :-
 † Мнханлъ м(н)л(о)стѣю б(о)жѣю патріарх[ъ] великаго б(о)жїа град[а] Індїохїе и вьсон Інатолїн :-
 † Іосїф м(н)л(о)стѣю б(о)жѣю патріархъ с(в)ет(о)мъ градъ Іеросолїмъ , вь Кана галиленскїн с(в)еты Сионъ :-
 Л. 133а – † Іеремїа м(н)л(о)стѣю б(о)жѣю архіеп(н)ск(о)пъ Константина (!) града новаго Рїма и вьселѣнскї патріархъ :- ... м(ѣсе)ца септем[бра] џлѣ инді . ѧ
 Л. 135б – † І(о)акѣм[ъ] м(н)л(о)стѣю б(о)жѣю п(а)па Ілѣξανдріе , егѣптѣ , Пентаполїе , Ілїкїе и прочїим[ъ] и сѣдіа вьселѣнскын :- [...] † м(ѣсе)ца фармѣтеа инді[кта] . ѧ

63 кључио и два рускословенска преписа. Стиче се утисак да је аутор имао намеру да реконструише, у рукописном наслеђу, непотврђену, словенску варијанту састава о пореклу Свете горе. У току прве деценије XVI столећа, када је сачинио превод овога састава, Гаврило је био нотар Саборне цркве Протага у Кареји. О образованом и свестраном Гаврилу, хиландарском јеромонаху српскога порекла, писцу, преводиоцу и полемичару, који је у више наврата био светогорски прот, в. Трифуновић 2009: 217–218. и Турилов 2005б: 206.

- Л. 137а – Мнѣхал[ъ] м(н)л(о)стїю б(о)жїею патрїархъ великаго б(о)жїа град[а] Индїохїе и всемъ вѣстокию персем[ъ] индїе и пафосам[ъ] :-
- † Кирил м(н)л(о)стїю б(о)жїею патрїарх[ъ] с(в)ет(а)го града Іер(оу)с(а)ліма :-
- † Прохор[ъ] м(н)л(о)стїю б(о)жїею архїеп(н)ск(о)пъ Пръвїе ІѸстинїанїе † п(а)па блъгаром и Срѣблїем[ъ] и Поморїю и прочїимъ :- ... лѣто ̅̅Ѹ̅̅ м(ѣсе)ца юни (?) ̅̅ д(ь)н(ь) :-
- Л. 143а, на горњој белини – Под[ъ]писанїе Павлово; у новом реду: По семъ же пакы Павль припадѣ къ с(в)ет(о)мъ съборѣ лѣстивїимъ моленїемъ [...] лѣт(а) ̅̅Ѹ̅̅ м(ѣсе)ца мартїа ̅̅ д(ь)нъ :- и потписи епископа.
- Л. 146а – Снѣ съставителное съборное сѣжденїе бывшее при Ѡс(в)ещеннем[ъ] архїеп(н)скопе квр(ь) Прохоре. и прѣѠс(в)ещенннх[ъ] митрополнтъ. и б(о)голюбвзных[ъ] епископ(ь) сьшьдшнх[ъ] се въ вѣлнкѣ цр(ь)ковѣ прѣѠс(в)ещеннїю Пръвѣ ІѸстинїанїю . на нже настѣпающнх[ъ] и растлѣвающнх[ъ] законна слово . и на наскакающнх[ъ] на велнкѣ цр(ь)ковѣ . нже сѣтъ под[ъ] ѡбластїю ие . и ѡ мнोगых[ъ] вннах[ъ] . и ѡ брацѣ законопрѣстѣпннх[ъ] изложенїе въ кратце съ подпсанїемъ рѣкы нх[ъ] [...] въ лѣт(о) ̅̅Ѹ̅̅ дѣк(ембра) ̅̅ и потписи епископа.

У завршној садржинској целини сабрано је пет слова Светих отаца – Антипатра, Теодора Студита, Атанасија Великог и Јована Златоустог – за празник Рођења светог Јована Крститеља:

- Л. 154а – М(ѣ)сеца юнїа ̅̅ д. днь : нже въ с(в)етнхъ ѡт(ь)ца нашего Интїпатра . еп(н)скопа , вострѡнскааго . Слово на рождество с(в)ет(а)го прор(о)ка пр[ѣ]д[ѣ]т[ѣ]че и кр(ь)ст(н)тела Іѡан[ъ]на . и ѡ Захарїи . и ѡ цѣловани прѣс(вѣ)тнѣ и славннѣ вл[а]д[ь]ч[и]це наше б(о)городыце и приснод(ѣ)вїи марїе . вл(а)г(о)сл(о)ви ѡт(ь)че :-
- Л. 163б – Въ тъждѣ д(ь)нъ . [...] прѣзвѣттера константина гр[а]да бѣседа реч(ен)на на рождество с(в)ет(а)го Іѡан[ъ]на пр[ѣ]д[ѣ]т[ѣ]че и кр(ь)стителя . вл(а)г(о)сл(о)ви .
- Л. 173б – Пр[ѣ]по[д]обнааго ѡт(ь)ца нашего и исповедннѣ Ѡсѡд[о]ра нгоумѣна стѡдїнскааго . похвал[ъ]ное на рождество с(в)ет(а)го Іѡан[ъ]на прѣд[ѣ]т[ѣ]че . вл(а)г(о)слови , ѡ(т)ьче :-
- Л. 185а – Въ тъждѣ д(ь)нъ . нже въ с(в)етнх(ь) ѡт(ь)ца нашего ЯѠанасїа великааго архїеп(н)скопа алеѣандрьскаго . Слово на рождество с(в)ет(а)го прор(о)ка и пр[ѣ]д[ѣ]т[ѣ]че и крститела Іѡан[ъ]на . и ѡ Ѡлїсавѣї и б(о)городыце . вл(а)г(о)слови , ѡ(т)ьче :-
- Л. 193б – Въ тъждѣ д(ь)нъ . нже въ с(в)етнх(ь) ѡт(ь)ца нашего Іѡан[ъ]на архїеп(н)скопа Кѡнстантина гр[а]да Златѡустааго . Слово на рождество Іѡан[ъ]на крститела . вл(а)г(о)слови ѡ(т)ьче :-

ОСВРТ НА САДРЖИНУ ИСПРАВА

Петар Костић је у свом раду најпре изложио кратак археографски опис овога зборника са основним информацијама о његовој садржини, а потом донео и пуно издање текста свих шест исправа са црквеноисторијском тематиком (1922: 32–39).⁶⁴

Приликом анализе текста Костић је приметио да редослед исправа у Зборнику није хронолошки, али се одлучио да их објави у онаквом поретку какав је био у

64 Не бисмо могли да се сложимо са његовим запажањем да су исправе или документи, како их он назива, писани другом руком у односу на остале саставе.

тренутку када је он правио исписе. Тај редослед обележио је римским бројевима, а хронолошки редослед, односно онако „како би требало“, означио је арапским цифрама у загради. Према његовом суду, требало би да други и четврти документ замене места, тако да стоје у следећем поретку: I (1) – II (4) – III (3) – IV (2) – V (5) – VI (6).⁶⁵

Посебну занимљивост представља то што садашњи распоред докумената у књизи не одговара распореду који је навео П. Костић, већ је следећи: 1: I (1) – 2: II (4) – 3: III (3) – 4: VI (6) – 5: V (5) – 6: IV (2).

Нема сумње да П. Костић није имао књигу при руци приликом објављивања свога рада, те стога није могао да провери стварно стање, због чега је помешао редослед исправа у издању. Зато су објављена чак и поједина погрешна читања текста, првенствено она која се односе на датовања исправа, која је Костић накнадно исправио и послао Ковачевићу 19. марта 1900. године. Ове исправке нису биле враћене Костићу са главним списима, већ су остале у Ковачевићевој заоставштини, па их он приликом приређивања рада није могао користити. Због поменутих околности рад је објављен према првобитном читању текста, без накнадних исправки, које Костићу нису биле доступне када је предао материјал за штампу (ДАС/ЉК-625, л. 218).

Табела 3: Редослед исправа у рукопису и њихово ново датовање

Редослед исправа у рукопису	Редослед према издању П. Костића	Време настанка	Хронолошки поредак	
1.	I (1)	л. 132б: м(ѣсе)ца юл ꙗꙗꙗ ѿ:	15. јул 1528.	1.
2.	II (4)	л. 135а: м(ѣсе)ца септем[бра] ꙗꙗꙗ индї. ѿ	септембар 1530.	4.
3.	III (3)	л. 136б: † м(ѣсе)ца фармѹтеа индї[кта] .Г	април 1530.	3.
4.	VI (6)	л. 142б: лѣто ꙗꙗꙗ м(ѣсе)ца юни (?) ꙗꙗꙗ :~	20. јун 1541.	6.
5.	V (5)	л. 145а: лѣт(а) ꙗꙗ м(ѣсе)ца мартїа ꙗꙗꙗ д(ѣ)нь:~	13. март 1532.	5.
6.	IV (2)	л. 152б: въ лѣт(о) ꙗꙗꙗ дек(ембра) ꙗꙗꙗ	26. децембар 1528.	2.

65 Према мишљењу бугарског филолога Јурдана Трифонова, прва исправа је одлука Охридског сабора из 1528. године, која је на другом месту по хронолошком поретку, затим следи друга посланица александријског патријарха Јоакима из месеца фармутеја, која је, заправо, трећа по реду, а онда документ који је први по реду (Трифоновъ 1928: 50–51). Редослед преостала три исписа поклапа се са Костићевим и нашим мишљењем.

Дакле, П. Костић је хронолошки след правилно протумачио, а неслагања у редоследу исправа у његовом издању произлазе из претходно објашњених околности.

Поставља се питање: због чега је писар преписао исправе оваквим редоследом? На основу тренутних сазнања није могуће доћи до јасног одговора, с тим што се може приметити да су исправе груписане према врсти садржаја – прво иду посланице источних патријараха, а потом саборске одлуке. Хронолошки принцип није доследно примењен ни у једној групи, будући да су посланице преписане у хронолошком поретку: прва – трећа – друга, а текстови саборских одлука су донети у обрнутом реду, од последњег до првог.

1. Л. 129а–132б – Посланица александријског патријарха Јоакима, у име православних патријараха: антиохијског и јерусалимског, упућена охридском архиепископу Прохору. Хронолошки најстарији документ налази се на првом месту, како га је објавио и П. Костић и настао је 15. јула 1528. године.⁶⁶

Александријски патријарх Јоаким себе титулише као „Јоаким, милошћу Божјом архиепископ[,] папа Александрије и целог Египта и судија васељенски“, а Прохора назива „архиепископом Прве Јустинијане, Бугара, Срба и осталих“. Историчари су сматрали да година није обележена јер је П. Костић није рашчитао, али ми смо протумачили да се ради о бројчаној ознаци године ٤١٨, написане веома стилизовано, тако да је тешко разумети да се односи на словну ознаку године. Пошто нема ознаке индикта, у досадашњој литератури се најчешће претпостављало да се ради о 1527/1528. години, док су се поједини истраживачи опредељивали за 1529. годину (Милошевић 2006: 17).

Александријски патријарх Јоаким обраћа се у своје и име осталих православних патријараха како би заједно изразили подршку охридском архиепископу Прохору, ради јединства Цркве. Повод је био побуна касторијског епископа и других њему сличних против црквених власти из Охрида. Позивајући се на посланице светог апостола Павла, уз изражавање чуђења због немилих догађаја, они саветују анатемисање сваког ко је против црквених правила и пружају подршку Прохору као крајњем (граничном) западном архијереју. У овој посланици се не помиње изричито покрет за обнову Српске патријаршије и смедеревски епископ Павле.

Испод текста посланице и датума настанка налазе се потписи александријског, антиохијског и јерусалимског патријарха. Писани су истим мастилом и у истом писарском маниру као и претходни текст. На првом месту уочљива је величина слова, која више одговара тексту прве него друге исправе, што упућује на околност да су потписи исписани у исто време када и текст првог документа. Међутим, српска историографија, вођена Костићевим рашчитавањем и тумачењем текста, повезивала

66 На л. 132б савременим рукописом је написана 1527. као година настанка документа, са чиме се не можемо сложити.

је ове потписе са текстом друге исправе, која је схватана као посланица све четворице источних патријараха, у поретку који не одговара оном у диптиху православних патријараха.⁶⁷

Дакле, имена александријског, антиохијског и јерусалимског патријарха написана су на л. 132б, испод датума претходне посланице, што је посебна околност на коју треба скренути пажњу, будући да није до сада наглашавана приликом објављивања овога извора. Према досадашњим тумачењима, која су се заснивала на тексту који је објавио П. Костић, прва исправа се завршавала датумом, а друга је почињала потписима источних патријараха. Ако бисмо прихватили овакво тумачење, текст друге исправе би почињао на средини странице, што би одударало од писаревог манира да исписивање текста сваке исправе започиње на почетку листа, без обзира да ли је предња или задња страна. Према нашем схватању, текстови свих исправа, па и друге по реду, почињу на почетку странице, а завршавају се датумом, иза којег могу да следе имена потписника.

Након детаљне анализе текста ове посланице, у којем се каже да су сви саборно одлучили да изразе подршку архиепископу Прохору, при чему се посебно истиче име константинопољског патријарха Јеремије, који једини није потписан испод посланице, а имајући на уму претходна запажања, са сигурношћу можемо закључити да потписи тројице патријараха припадају овој посланици. Будући да су од четворице тадашњих патријараха посланицу потписала тројица, у тексту је наглашено да имају сагласност и константинопољског патријарха Јеремије.

2. Л. 132б–135а – Посланица константинопољског патријарха Јеремије упућена охридском архиепископу Прохору од септембра 7039. године, 4. индикта. Податак о индикту потврђује 1530. годину, што се поклапа са словном ознаком године: 𐷀𐷗𐷚.

У посланици се константинопољски патријарх позива на успостављени црквени поредак и потребу његовог поштовања, али пошто се такав поредак наново нарушава, постоји потреба да се поново уреди. Из садржаја исправе сазнаје се да је архиепископ Прве Јустинијане, кир Прохор, претрпео нарушавање поретка у својој епархији од стране Пећке архиепископије, при чему се историја ове помесне цркве тумачи са позиција Охридске архиепископије, која не признаје аутокефалност Пећке архиепископије. У писму се каже да је „неки Павле“ уз помоћ световних власти, које је подмитио златом, отео Пећку цркву и друге цркве Охридске епархије. Прохор је константинопољског патријарха обавестио о овом догађају и замолио га да расуди да ли је тај поступак законски и канонски. Након саборног разматрања, патријарх Јеремија закључује да цела Пећка црква са српском земљом треба да потпадне под јурисдикцију охридске Прве Јустинијане јер тако доказују старе царске хрисовуље.

67 Према овом редоследу, први је александријски патријарх, па антиохијски, затим јерусалимски, док би на последњем месту био константинопољски патријарх, који се у диптиху православних патријараха налази на првом месту.

Стога закључује да Павле и сви који су пристали за њим треба да буду анатемисани и искључени из цркве.

У историографији је ова посланица изазвала доста недоумица и расправа, а поједини истраживачи, ослањајући се на Костићево и Ивановљево тумачење њених пошиљалаца, сматрали су да је фалсификат, на првом месту због погрешног редоследа патријараха (Стојановић 1923: 117; Снџгаровић 1932: 511–512; Милошевић 2006: 18–19).

Грчки текст ове посланице, само са потписом поменутог константинопољског патријарха Јеремије, пронашао је руски канониста А. С. Павлов у грчком рукописном Месецослову бр. 492, који се чува у Државном историјском музеју у Москви (ГИМ). Књига је била оштећена од влаге, али ју је Павлов рестаурирао и објавио грчки текст и руски превод посланице, уз своју уводну студију, у раду „Грамота Константинопољскога Патријарха Јеремија I-го о присоединеніи Сербскога Патријархата къ Охридској Архіепископиі. Съ предисловіемъ и переводомъ на Русскій профессора Московскаго Университета А. С. Павлова“. Текст на грчком садржи само одлуку константинопољског патријарха Јеремије I о присаједињењу Пећке архиепископије Охридској цркви – дакле, само је патријарх Јеремија аутор и пошиљалац посланице (Павлов 1876: 1–4). Двадесет година касније поново је објављен овај извор (Пападопуло-Керамевсџ 1896: 118–120).

У оквирима српске историографије грчки текст и руски превод, без Павловљевог тумачења, објавио је најпре Иларион (Руварац 1879: 268, 271–272), а потом је Радивоје Кокић приредио како превод ове посланице са грчког језика, тако и превод Павловљевих коментара и руског преписа (1905: 590–593).

Да је ову посланицу Прохору упутио само константинопољски патријарх Јеремија сведочи и текст најмлађе исправе (Рс 733, л. 139а–139б), у којој се понавља део текста посланице (Рс 733, л. 134а–134б). Она се том приликом назива посланицом константинопољског патријарха и не помиње остале патријархе.

3. Л. 135б–136б – Посланица александријског патријарха Јоакима, који се титулише као „Јоаким, милошћу бојжом папа Александрије, Египта, Пентапоља, Ливије и осталогa и судија васељенски“, упућена охридском архиепископу Прохору. У редоследу преписа исправа, ова посланица је на трећем месту и настала је као трећа по реду. Датована је на месец „фармутеј“, индикт трећи, што је смешта у период од 27. марта до 25. априла 1530. године, која је одређена поменом индикта и месеца. Pharmouthi (pharmuthi) – фармути или пармути је месец александријског календара (Валтон 1923: 96; Нотнафт 2011: 509, 513), чија употреба је логична јер се ради о другој по реду посланици александријског патријарха Јоакима охридском архиепископу Прохору. У историографији је сматрано да је недатована, односно да је тешко утврдити време њеног настанка јер је П. Костић навео да је посланица писана „месеца φαρμυθηα (?) инд. ·γ·“⁶⁸

68 Костић је у већ поменутих исписима, које је накнадно, 19. марта 1900. године, послао Љ. Ковачевићу, исправио назив овога месеца, али како приликом приређивања текста за штампу

Анализом текста у којем александријски патријарх Јоаким наводи да је прославио Васкрс у Јерусалиму, који је те године био 17. априла (Милошевић 2005: 222–223, 262–263; 2006: 18), може се доћи до закључка да је посланица писана између 18. и 25. априла, дакле, у време месеца фармутеја 1530. године. Приликом боравка у Јерусалиму патријарх Јоаким срео је светогорског јеромонаха и духовника Германа, пореклом Србина, који је патријарха упознао са „скандалом који се десио међу Србима“ због Павла, „раздорника архијерејства“. Павле се сукобио са архиепископом Прохором, коме се обраћа патријарх Јоаким, као и епископату и свештенству, али и лаицима, позивајући на успостављање мира у цркви, уз претњу казном и одлучењем од цркве свима који буду имали везе са Павлом. Каже да су Срби некада имали своју цркву која је пропала због господе онога времена, па се сада вратила на старо стање, односно под власт Охридске архиепископије, како треба и да остане, а ко се томе противи треба да буде анатемисан.

4. Л. 137а–142б – Саборска осуда коју су донели антиохијски патријарх Михаило, јерусалимски патријарх Кирило и охридски архиепископ Прохор 20. јуна 1541. године на Сабору у Охриду, којом је осуђен архијереј Павле Смедеревски и сви јерарси и клирици које је хиротонисао и рукоположио. Он је начинио преступ према црквеним канонима тако што је, према тексту осуде, приграбио Велику цркву, отцепио се од Свете и велике цркве Прве Јустинијане и себе самовољно преименовао у архиепископа, па чак и у патријарха. Оптужен је и да је архиепископа Прохора, свог духовног оца, заједно са свим духовним властима његове цркве и неким митрополитима заточио у тамницу, док је, поред живих, рукополагао нове епископе.

Прохор је успео да се ослободи тамнице и да дође до султана, кога је обавестио о свим дешавањима. Након тога, добио је од султана дозволу за повратак на чело Охридске цркве, као и право да сазове сабор на којем би се расправљало о архиепископу Павлу. На основу тога сазван је сабор на који су позвани јерарси из епархија Охридске цркве, митрополити и епископи ради испитивања Павла Смедеревског. Павле је дошао на Сабор, али није дао никакав одговор, нити се покајао за своје поступке. На Сабору је изнето и писмено решење константинопољског патријарха Јеремије, у којем се осуђују поступци попут Павловог.

Сабор је, позивајући се на правила Светих отаца и друга канонска акта, одлучио да свргне и свештенства лиши Павла, као и епископе које је он поставио: Неофита Лесновског, Теофана Зворничког и Пахомија Крајинског (РС 733, л. 141б). Један од закључака Сабора био је да морају поново да се крсте сви који буду одлучени од Цркве, ако буду желели да се врате у њено окриље, а свима који буду комуницирали са расколницима запређено је изопштењем и анатемом.

није био у могућности да користи своје исправке, тако је из штампе изашла верзија према првобитном разумевању датума (ДАС/ЉК–625, л. 218). Милошевић је исправно идентификовао помен месеца, али не и његово временско одређење (2006: 18).

Аутентичност потписа поменуте четворице патријараха довођена је у питање (Милошевић 2006: 20) јер у науци постоје бројне недоумице поводом тачног времена службе бројних поглавара старих источних патријаршија у периоду по успостављању османске власти у Антиохији, Јерусалиму и Александрији (1516–1517). Једино је сигурно да је Јеремија I с прекидима био цариградски патријарх у раздобљу 1522–1545. године, као и Јоаким александријски 1529–1566. године. Најупитнији је редослед смењивања архијереја на антиохијској патријаршијској катедри током читавог XVI века, тако да поједини истраживачи сматрају да је патријарх Михаило био на антиохијском трону само до 1540. године, док други његову службу продужавају до 1542/1543. године.⁶⁹ Споран је и помен обојице јерусалимских патријараха: Јосифа, који се помиње на л. 131б, иза текста првог документа, као и Кирила, који је потписник ове саборске осуде. Званично признатим јерусалимским патријарсима у овом периоду сматрани су Доротеј (1506–1537) и Герман (1537–1579), чему поред извора црквеног порекла сведоче и сачуване султанске исправе, али се тиме не искључује могућност постојања спорова и претендената на патријаршијски трон (VRYONIS 1981: 40–42; SATIŞ, SEYHAN 2015: 684, 689, 704–706).

5. Л. 143а–145а – Одлука Сабора у Охриду одржаног 13. марта 7040, односно 1532. године поводом саслушања смедеревског митрополита Павла. Из садржаја се сазнаје да је Павле дошао на Сабор са молбом за опроштај, уз обећање да такве ствари више неће чинити. Међутим, после тога почео је радити горе ствари: потресао је Цркву својим злим поступцима, освећивао је храмове, рукополагао је свештенике и ђаконе несвештано и непромишљено, себе је у свим списима приказивао као архиепископа, не обазирећи се на прописе и законе. Зато му је на Сабору Велике цркве (?), која обухвата све Бугаре, Србе и остале, поред побројаних кривица, додато и кршење правила 29. Картагинског сабора јер је вршио радње забрањене свештенику који није у чину (циља се и на Апостолско 28. правило, уп. Милошевић 2006: 221). Зато су се на Сабору сакупили сви који су сматрали да он треба да буде осуђен и анатемисан, тако да је овом саборском одлуком свргнут са архијерејског престола и искључен из цркве и хришћанског сабора, заједно са епископима, презвитерима и ђаконима које је хиротонисао. Именом је поред Павла једино забележен Теофан, вероватно зворнички епископ, који се помиње у пресуди из 1541. године (бр. 4). Одлуку су потписали следећи епископи:⁷⁰

69 О новијим доприносима решавању питања која се тичу редоследа поглавара Антиохијске патријаршије у XVI веку, на примеру анализе података из грчких црквених исправа. ЕΥΑΓΓΕΛΟΥ 2005: 61–86.

70 Прва колона: Кир Прохор, Митрофан, епископ битолски, Теофан авлонски, Тирило београдски, Јосиф корчки, Јоаким Гребенију, Јоаким струмнички, Јоаким спатски, Харитон Музакија, Јаков критски и сикелије, Пахомије мегленски, Ромил бањски, Пахомије, епископ Беле Цркве, Нићифор кратовски, Матеј нишевски; друга колона: Пахомије, епископ Скопља града, Нићифон призренски, Никанор епископ Новог Брда, Симеон новопазарски, Теодосије смедеревски, Роман београдски, Јосиф угарски, Василије будимски, Василије цетињски тј. далматин-

Прва колона:

† Кѣр Прохоръ
 † Митрофан битолскѣн :~
 † Феодѣлъ авлонскѣн :~
 † Кѣриллъ белѣградскѣн :~
 † Іосѣфъ кворѣнскѣн :~
 † Іоакимъ гребенѣн :~
 † Іоакимъ стрѣмничкѣн :~
 † Іоакимъ спатѣнскѣн :~
 † Харѣтон мѣзакѣн :~
 † Іаковъ крѣтскѣн :~
 и никѣлѣ :~
 † О мегленон Пахомѣа :~
 † Родна банѣскѣн :~
 † Пахомѣ белѣ цр(ѣ)квѣ :~
 † Никѣфоръ кратовскѣн :~
 † Матен нишевскѣн :~

Друга колона:

† Пахомѣ Скопѣа града :~
 † Нифон призренскѣн :~
 † Никанор нова брѣда :~
 † Сѣмѣон новипазарскѣн :~
 † Феодосѣе смендеревскѣн :~
 † Родана белоградскѣн :~
 † Іосѣфъ згрѣнскѣн :~
 † Васѣлѣе бѣдничкѣн :~
 † Васѣлѣе цетинскѣн сѣнрѣ(ѣ) далматѣа :~
 † Мина исплѣнитѣлѣ митрополѣта стѣденц :~
 † Сѣмѣон пекѣнскѣн :~
 † Марко босанскѣн :~
 † Мажѣмъ херцегъ (?) :~
 † Домент(н)ан(ѣ) звонѣнскѣн :~
 † Никѣфор(ѣ) исплѣнитѣлѣ мѣсто дебѣрѣска еп(ѣ)к(о)па :~
 † Анастѣе кичевскѣн : Грѣгорѣа пологъ :~

6. Л. 146а–153а – Посланица са Сабора у Охриду од 26. децембра 1528. године, сачињена ради очувања и утврђења Велике цркве (мисли се на Охридску архиепископију), коју су потписала тринаесторица владика. Сабор се састао у Охриду дан након Божића због немира који су задесили Велику цркву како би, како се каже, саборно стао у заштиту црквених канона у личности архиепископа Прве Јустинијане, Бугара и Срба и Западног поморја, господина Прохора. Детаљно су, по члановима, наведени сви законски акти којима се уређује поштовање црквене јерархије и хијерархије и казне које следе за њихов прекршај. Посланицу су потписали следећи епископи:

† Язъ Никанор митрополитъ ново брѣдо под(ѣ)писан(ѣ) вышереченное сѣжденіе :~
 † Язъ Никѣфор митрополитъ морозвышки под(ѣ)писан(ѣ) вышереченное :~
 † Язъ Никон митрополитъ стѣденчки под(ѣ)писан(ѣ) вышереченное :~
 † (ѣ)γό ο ταп[ει]νος (ε)πѣσκοπος παχόμηος⁷¹

ски, Мина, заступник митрополита студеничког, Симеон пећки, Марко босански, Максим херцеговачки, Доментијан зворнички, Нићифор, заступник епископа дебарског, Атанасије кичевски, Григорије полошки.

71 Потпис епископа Пахомија једини је на грчком језику, писан грчким алфабетом, с тим што поједини облици слова подсећају на словенску азбуку. Превод на савремени језик гласи: „Ја, смерни епископ Пахомије“. Изражавамо нарочиту захвалност др Дејану Целебдићу, доценту на Одељењу за класичне науке Филозофског факултета Универзитета у Београду, за помоћ при рашчитавању овога потписа.

Костић је потпис епископа Пахомија прочитао као: † Язъ о Яганносъ пископ пре[спански?] Пахомиосъ, а Иванов као: † Язъ о Яганносъ пископ Пре... Пахомиосъ (Костић 1922: 36; Иванов 1931: 572). Са оваквим рашчитавањем не можемо се сложити, тим пре што сматрамо да је Пахомије

- † Азъ Нифон митрополитъ призренски под(ь)писах(ь) вышереченное :~
 † Азъ Сѣмелон еп(н)ск(о)пъ петски под(ь)писах(ь) вышереченное :~
 † Азъ Матѣен еп(н)ск(о)пъ нишевскы под(ь)писах(ь) вышереч(е)нное сѣжденіе :~
 † Азъ Даниль еп(н)ск(о)пъ дебръскѣи под(ь)писах(ь) вышереч(е)нное сѣжденіе :~
 † Азъ Васіліе митрополитъ под(ь)писах(ь) вышереч(е)нное писаніе :~
 † Азъ Серапѣон полошки еп(н)ск(о)пъ под(ь)писах(ь) вышереченное сѣжденіе :~
 † Азъ Петроніе іеромонахъ посланникъ Данїила еп(н)ск(о)па дебръскаго под(ь)писах(ь) :~
 † Азъ Афанасіе еп(н)ск(о)пъ кичевски под(ь)писах(ь) вышереч(е)нное :~
 † Азъ Митрофанъ митрополитъ битолски под(ь)писах(ь) :~

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Археографским описом Зборника житија, слова, повести и исправа (Рс 733) из Збирке рукописних књига Народне библиотеке Србије обухваћена су кључна кодиколошка, палеографска, филигранолошка, хронолошка и текстолошка питања која се односе на ову изузетно значајну рукописну књигу из XVI века. Закључено је, између осталог, да је она сачињена од четири кодиколошке целине од којих је четврту, најстарију, преписао Пахомије, а прве три Висарион, који их је и објединио.

Остаје и даље отворено питање зашто је Висарион преписане саставе сабрао у једну књигу, тачније зборник тако разнородне садржине. Предлошке са којих је уобличио преписе Житија светога Јована Богослова, Онуфријевог житија, слова за Сиропусну недељу и „Отачства свете Горе Атонске“, пронашао је, можда, на више места. Не можемо искључити могућност да му је намера била да их, начисто преписане, уврсти у зборнике богате садржине, какви су у то време могли бити, на пример, обимни пролози, зборници прошликих житија. Данас су позната четири таква пролога, у које је Висарион, осим хагиографских састава намењених штовању празника за сваки дан у месецу, уносио легенде, виденија, поучне повести, па чак и слова за неке дане Великог поста.⁷² Стога је, претпостављамо, групе свешчица које смо издво-

највероватније иста личност која је на претходној исправи потписана као † Ѡ мегленон Паходѣа, дакле - Пахомије, мегленски епископ.

72 У једном од пролога, данас у збирци Бугарске академије наука из 1550. године (број 75), исписана су, осим прошликих житија и слова за неке дане Великог поста (в. Кодов 1964: 150–153). Још један пролог богате садржине за зимску половину године који је преписао Висарион и о свом раду оставио запис, чува се у рукописној збирци Алексеја Ивановича Хлудова у Москви (број 192). О овоме рукопису в. Попов 1875: 382–383; Николова и др. 1999: 77–78. Пролог је исписан 1551. године. Сачуван је и трећи Висарионов пролог за зимску половину године, данас у библиотеци Рилског манастира (НМРМ №2/19), чији је један одломак (3 листа) данас у колекцији В. И. Григоровича №1706 (ДПБ, Санкт Петербург). О прологу из Рилског манастира в. Спространов 1902: 39–40. Познат је само један Висарионов препис стиховног пролога за летњу половину године, данас у збирци Народне библиотеке „Свети Ђирило и Методије“ у Софији (НБКМ 1041) (в. Стојанов, Кодов 1964: 265–284).

јили као засебне кодиколошке целине рукописа РС 733, обликовао као „привремене“ предлошке.⁷³ Отуда тетраде у неким кодиколошким целинама имају свој засебни бројчани низ као и неисписане странице или целе листове на крају.

Не би требало, међутим, сметнути с ума да су неки од састава у Зборнику могли бити припремљени за зборник мешовите садржине, какав је био штампани Моли-твеник, у научној и стручној јавности познат и као Зборник за путнике (Лазиф 2022: 235–237). На ову претпоставку упућује нас текст кратког црквеног правила, исписан у трећој кодиколошкој целини, намењен вернику-појединцу, који није морао бити припадник црквене хијерархије.⁷⁴ Правило садржи сажето упутство за неговање приватне побожности, састављено за вернике који су могли привремено боравити на месту где није било прилике да присуствују молитви у храму. Користећи текст правила, верник је могао, уз молитве и упражњавање описаних радњи, пре свега начина коришћења бројанице, сачинити све циклусе дневног молитвеног круга.

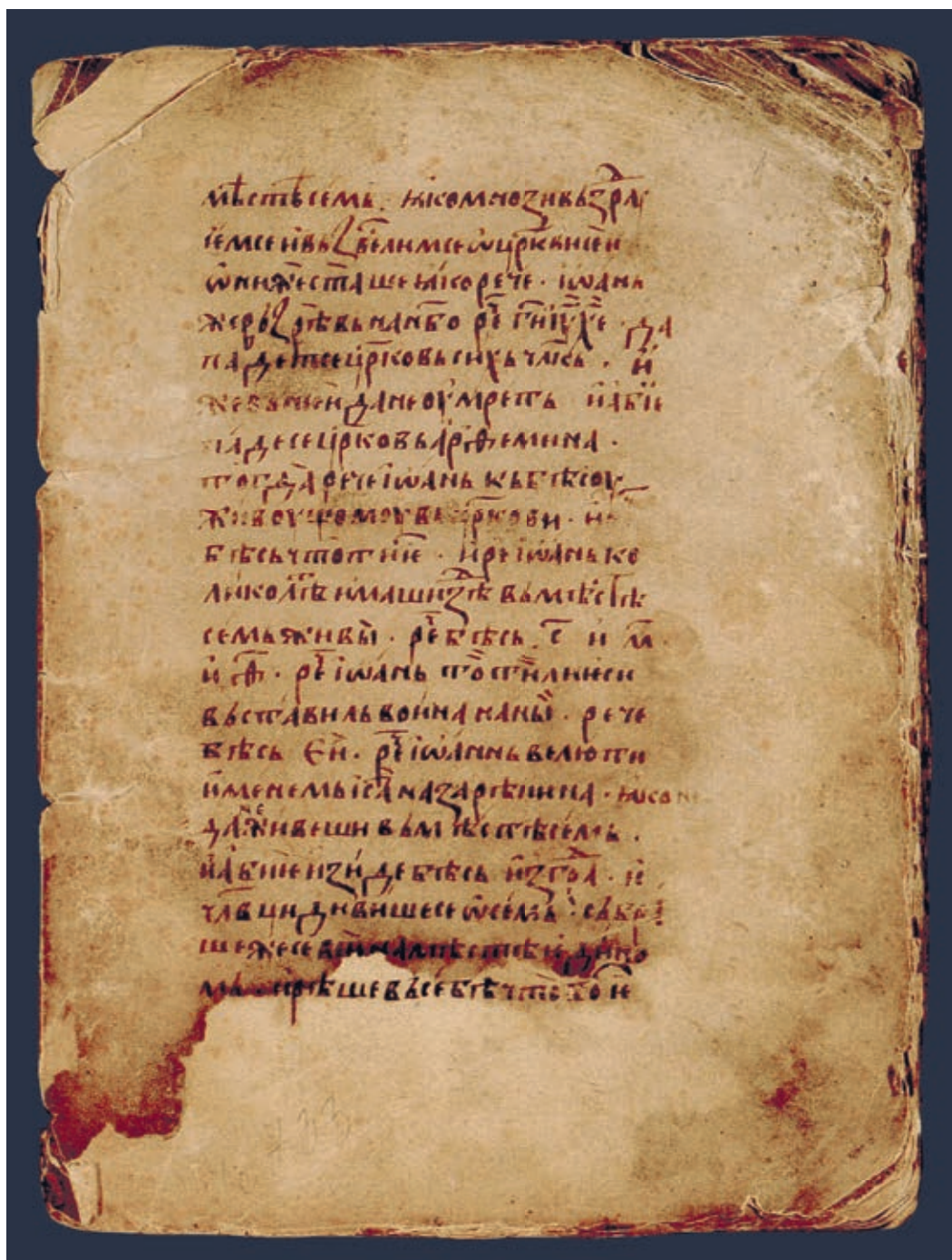
Свештице са овим саставима Висарион је, вероватно, носио са собом да би их, након што је сачинио преписе шест исправа из канцеларије Охридске архиепископије, сјединио у јединствен књижни блок, заједно са најстаријим делом рукописа – циклусом слова посвећених празнику Рођења Јована Крститеља. Њих је Пахомије, његов дугогодишњи сарадник, исписао за читање у заједници где се овај празник посебно поштовао, највероватније за Слеччански манастир. Висарион их је ту пронашао и прикључио целинама већ исписаним својом руком. Тако је Зборник данашње структуре и садржине могао бити састављен у Слеччу током шесте деценије XVI столећа.⁷⁵ Да је сва четири дела књиге спојила у јединствен књижни блок једна рука, Висарионова, сведоче исправке унете кроз целу књигу, као и првобитно недостајуће бројчане ознаке кватерниона. И исправке и бројчане ознаке унете су тањим пером, писмом са елементима брзописа, карактеристичним за Висарионов начин изведбе овога типа писма.

Овим прилогом постављена је основа за даља и свеобухватнија истраживања и сагледавања сложених текстолошких и црквеноисторијских питања, због чега ће сваком саставу ове књиге бити посвећена посебна текстолошка расправа у низу наредних прилога који су у припреми, а којима ће овај чланак са детаљним археографским описом бити заједничка полазна основа.

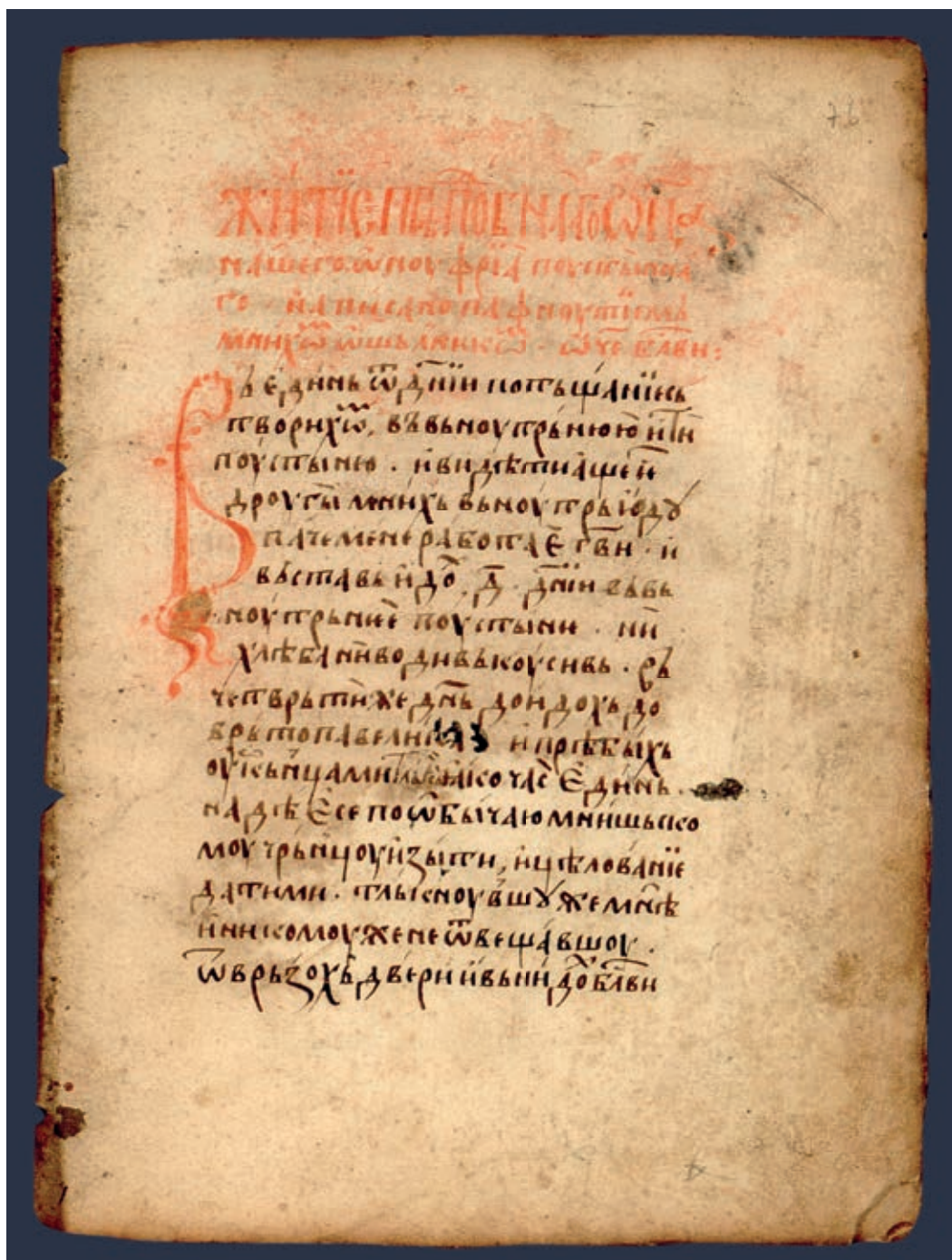
73 Ипак, ни у једном од наведених кодекса нема поменутих састава. О компоновању садржине у пролозима в. Петков 1996: 351–362.

74 Ово сажето упутство могао је Висарион да препише и за себе, када није био у прилици да присуствује молитви у цркви.

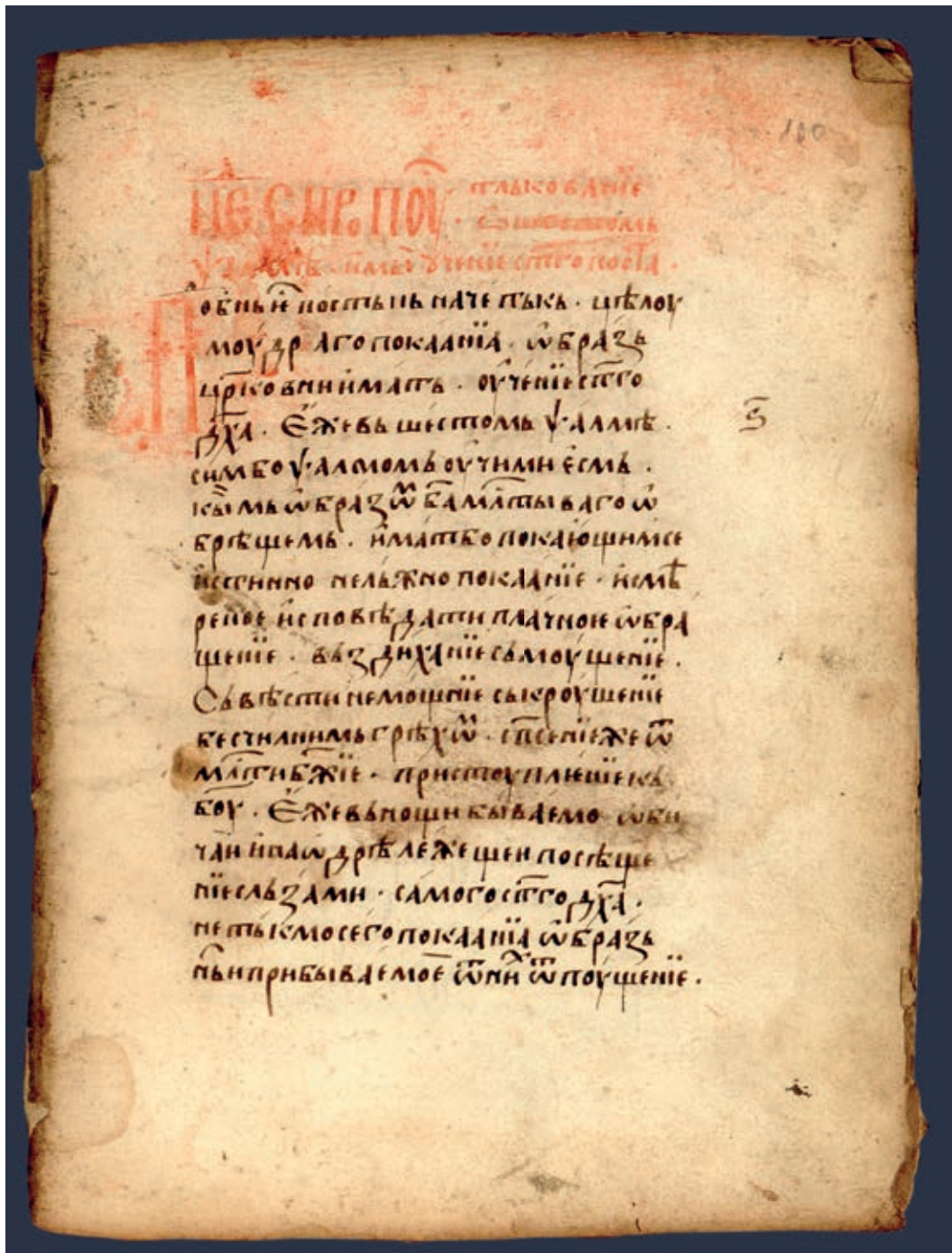
75 Висарион је боравио у Слеччанском манастиру, можда повремено, у току прве половине шесте деценије XVI века, о чему сведоче записи које је оставио у кодексима – Зборнику богословско-филозофских састава из 1553. године (НБКМ 1032) и Стиховном прологу за март–август из 1554. године (НБКМ 1041). Можда је баш у том периоду коначно уобличио Зборник, данас у Народној библиотеци Србије под ознаком РС 733.

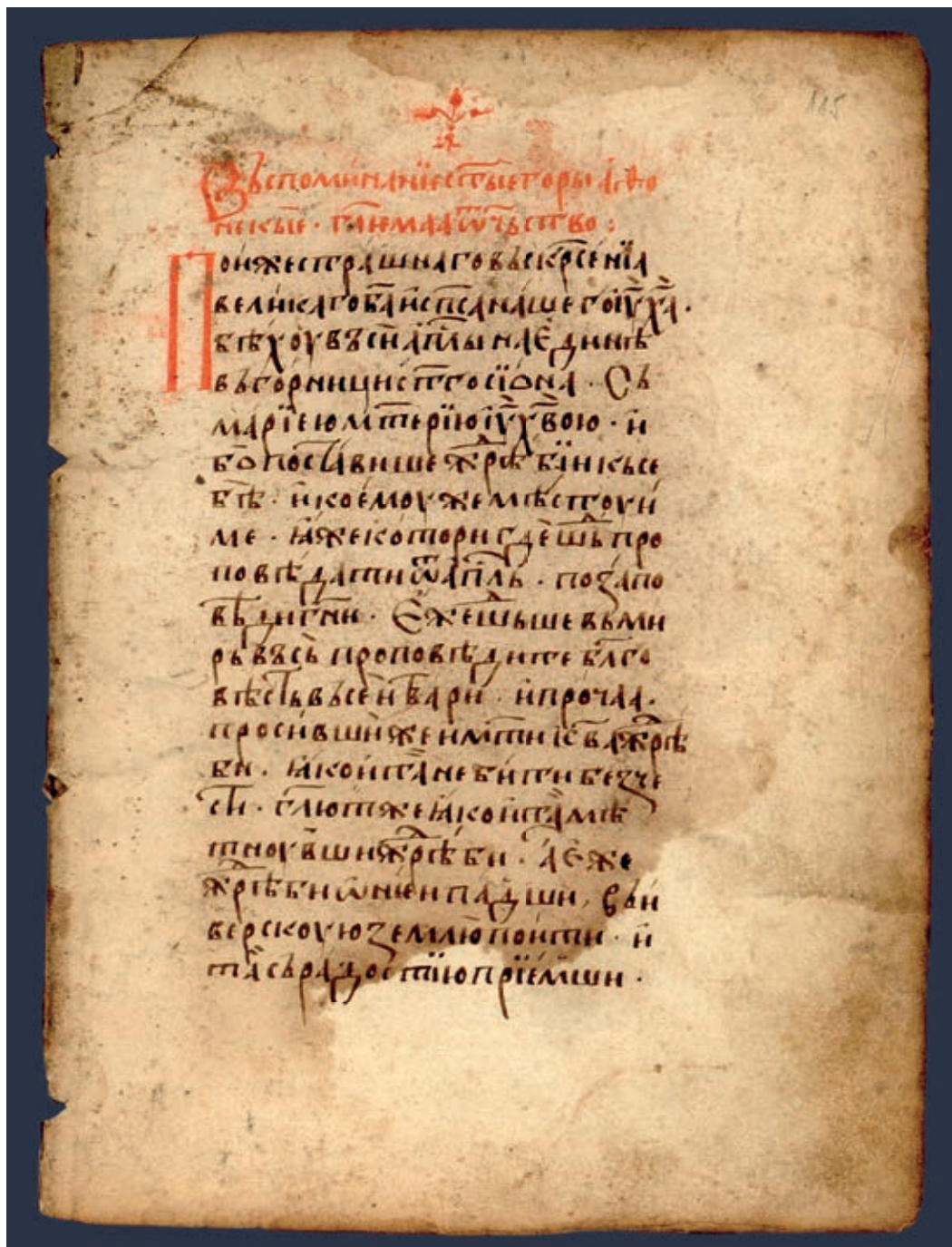
Сл. 1. Житије Јована Богослова (без почетка), л. 1а

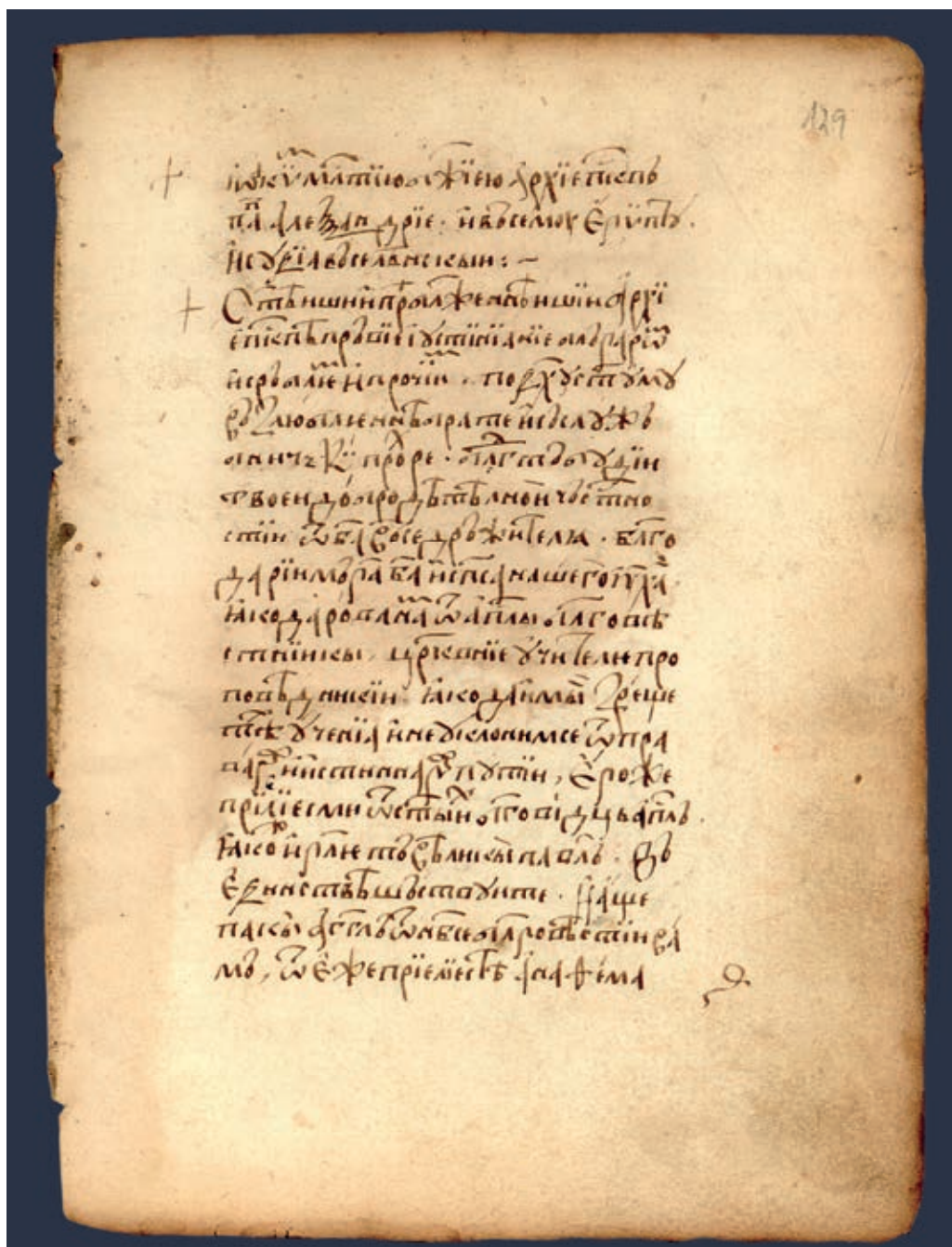
Сл. 2. Житије преподобног Онуфрија, л. 76а

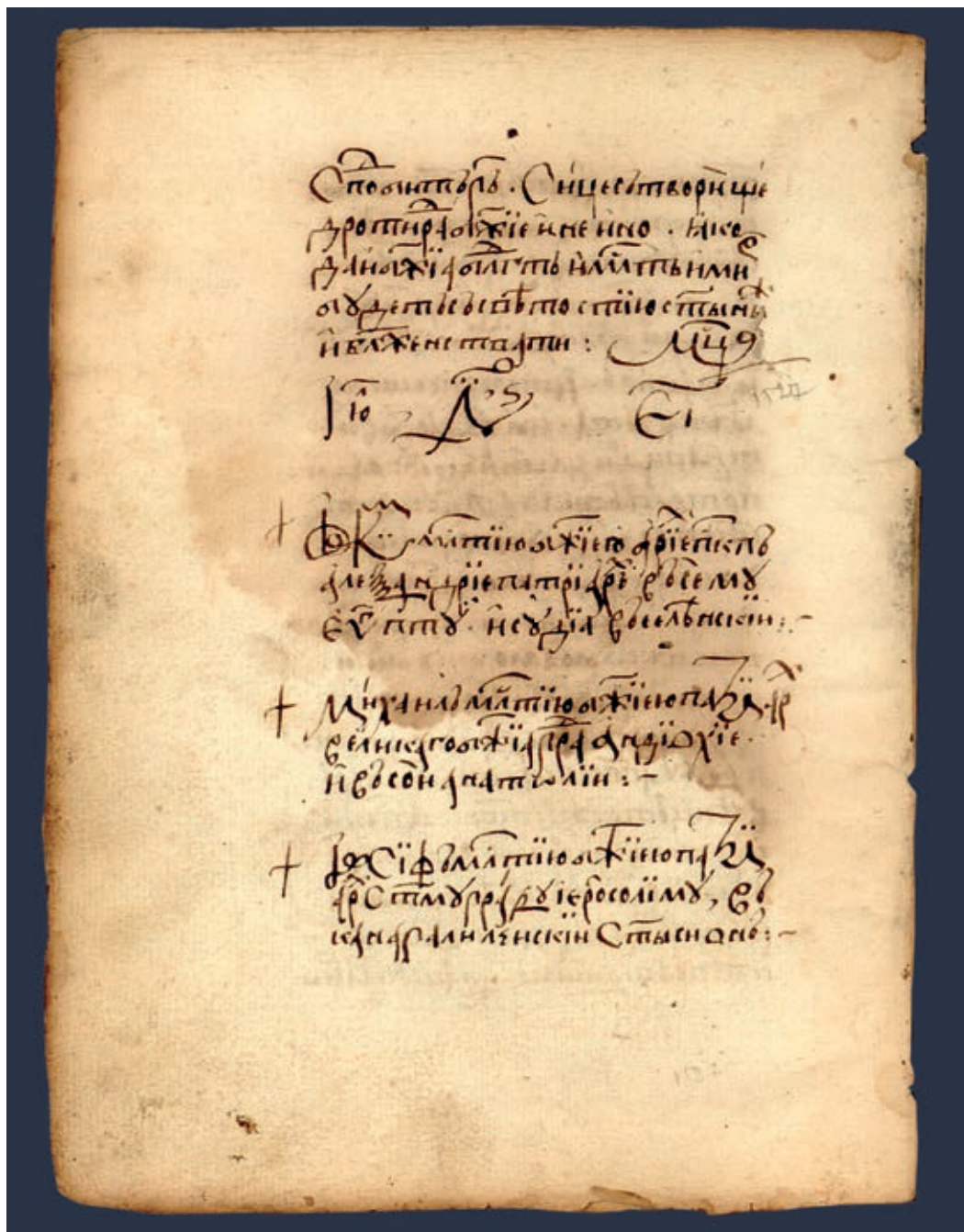
Сл. 3. Слово „О шестомъ псалму“, л. 100а

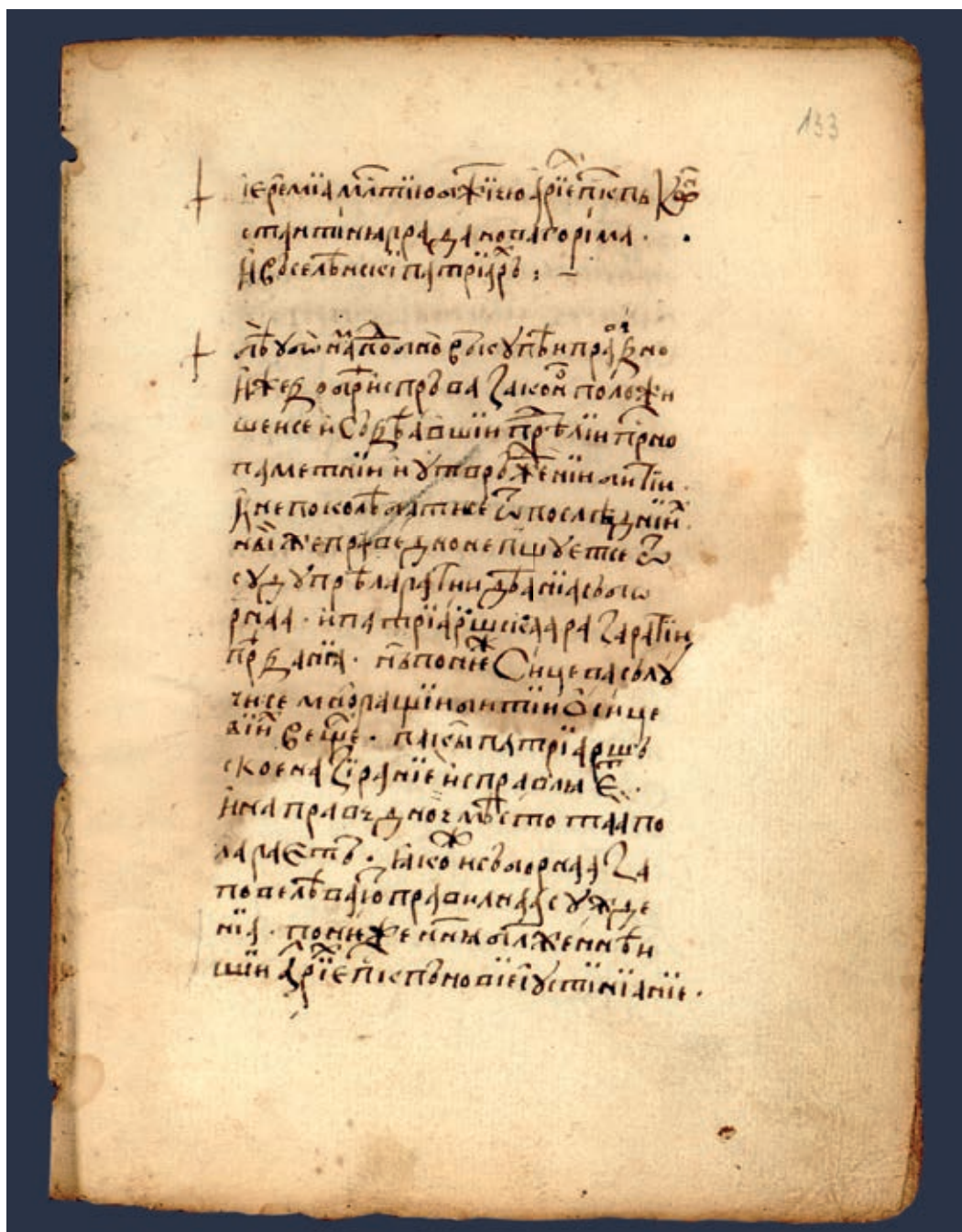
Сл. 4. „Вспоминаніе Светіе гори атонскије, глаголемаја Отачаство“, л. 115а

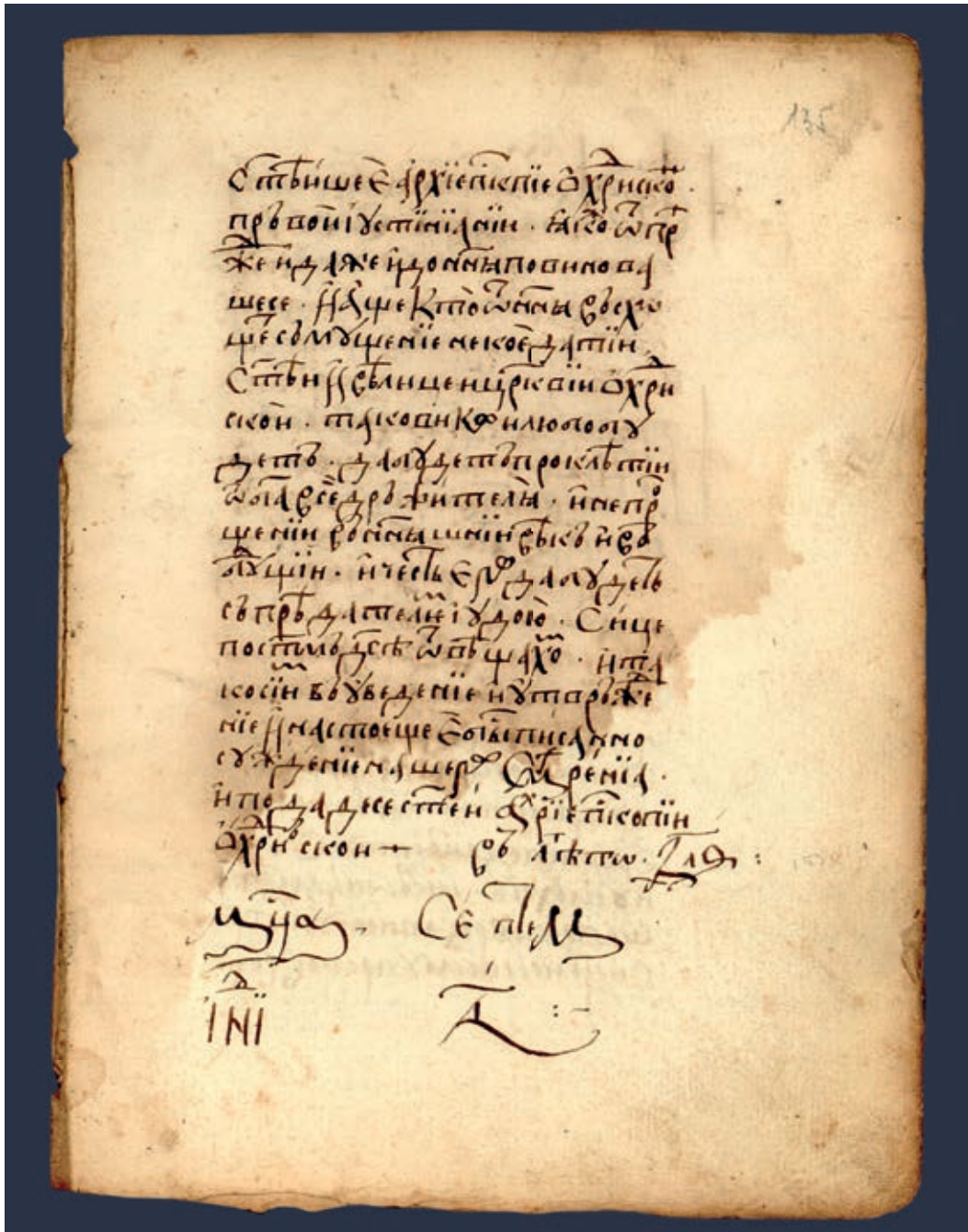
Сл. 5. Почетак посланице александријског патријарха Јоакима, у име православних патријарха: антихијског и јерусалимског, упућене охридском архиепископу Прохору од 15. јула 1528. године, л. 129а

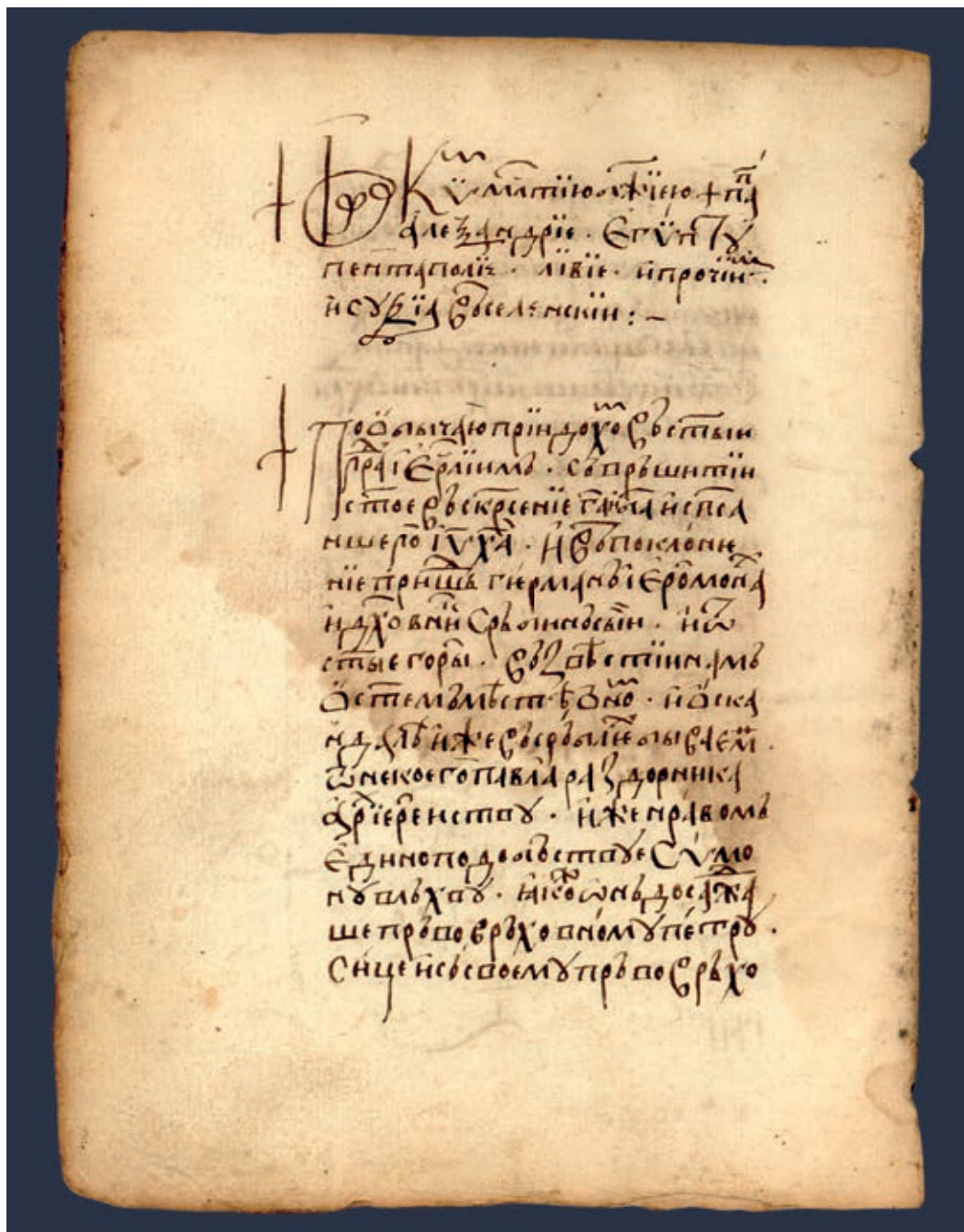
Сл. 6. Завршетак посланице александријског патријарха Јоакима, у име православних патријараха: антиохијског и јерусалимског, упућене охридском архиепископу Прохору од 15. јула 1528. године, л. 132б

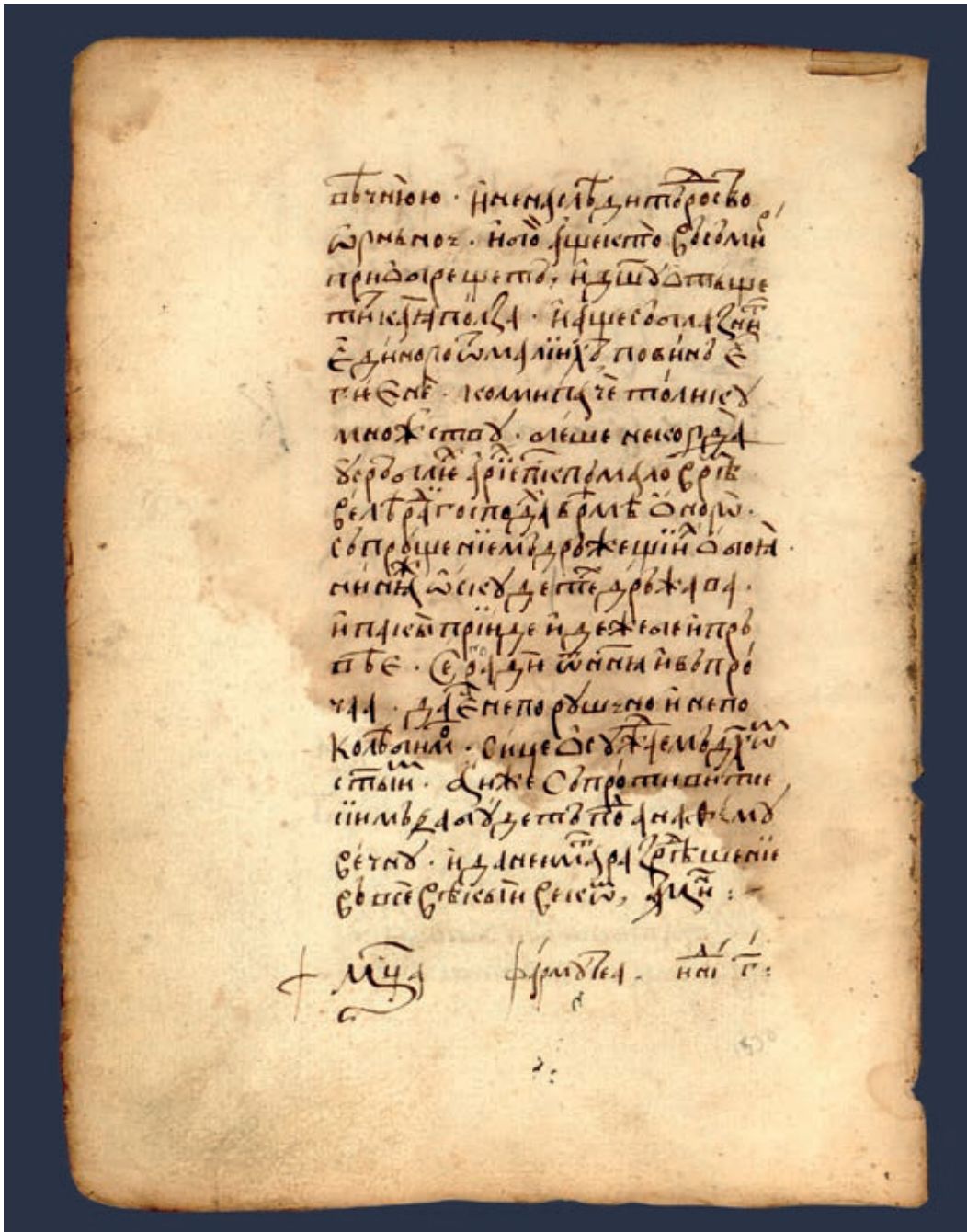
Сл. 7. Почетак посланице константинопољског патријарха Јеремије упућене охридском архиепископу Прохору од септембра 1530. године, л. 133а

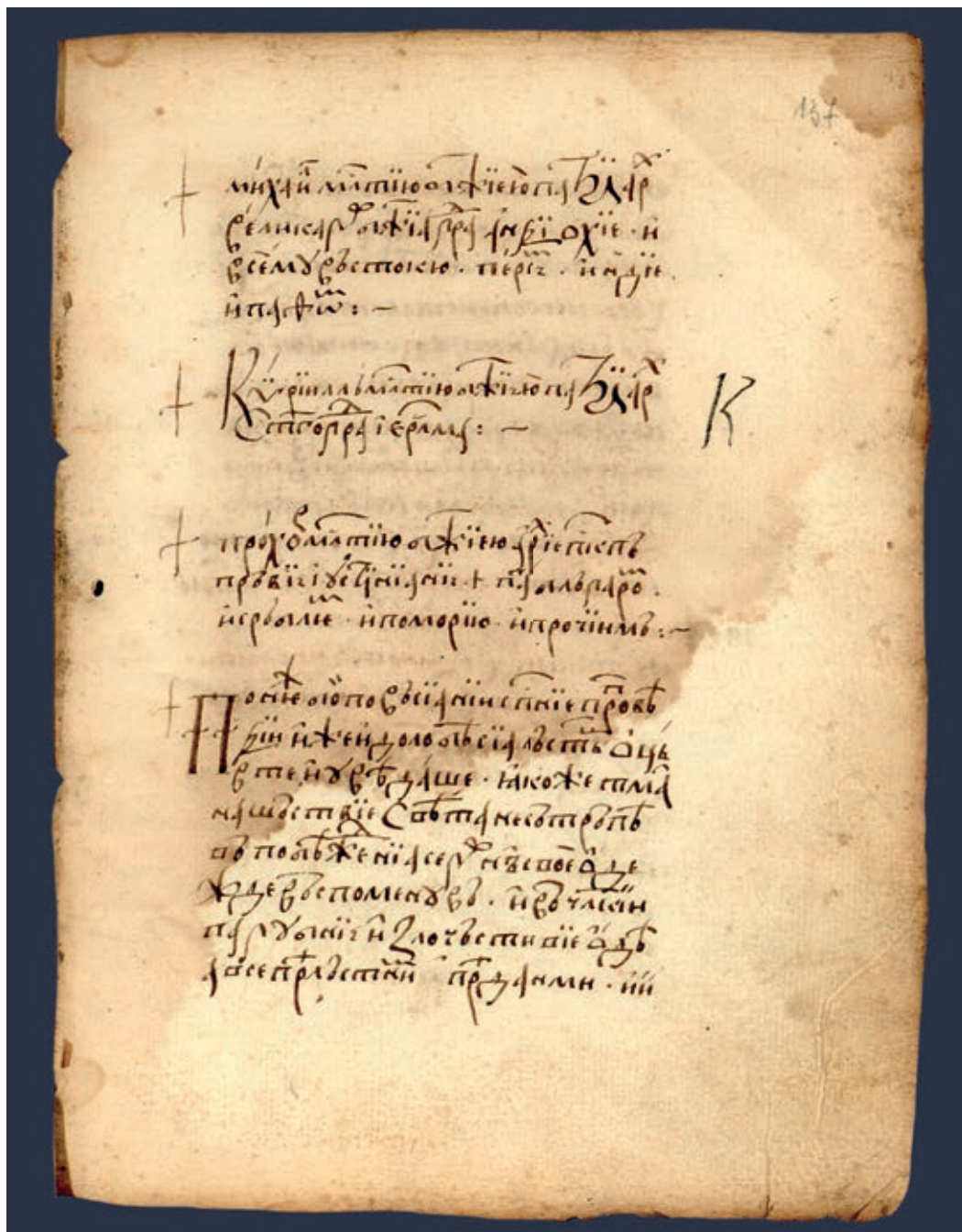
Сл. 8. Завршетак посланице константинопољског патријарха Јеремије од септембра 1530. године, л. 135а

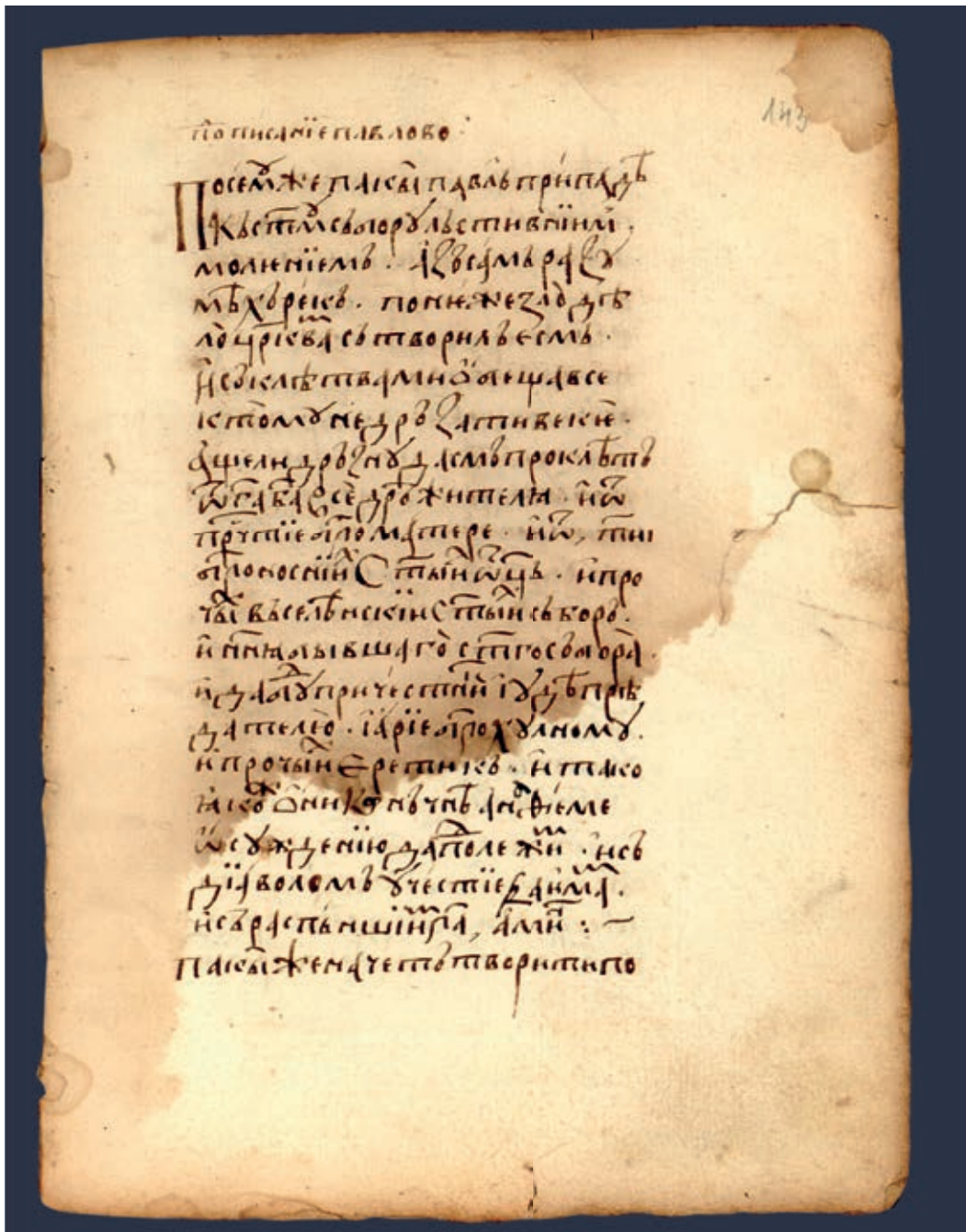
Сл. 9. Почетак посланице александријског патријарха Јоакима, упућене охридском архиепископу Прохору од априла 1530. године, л. 135б

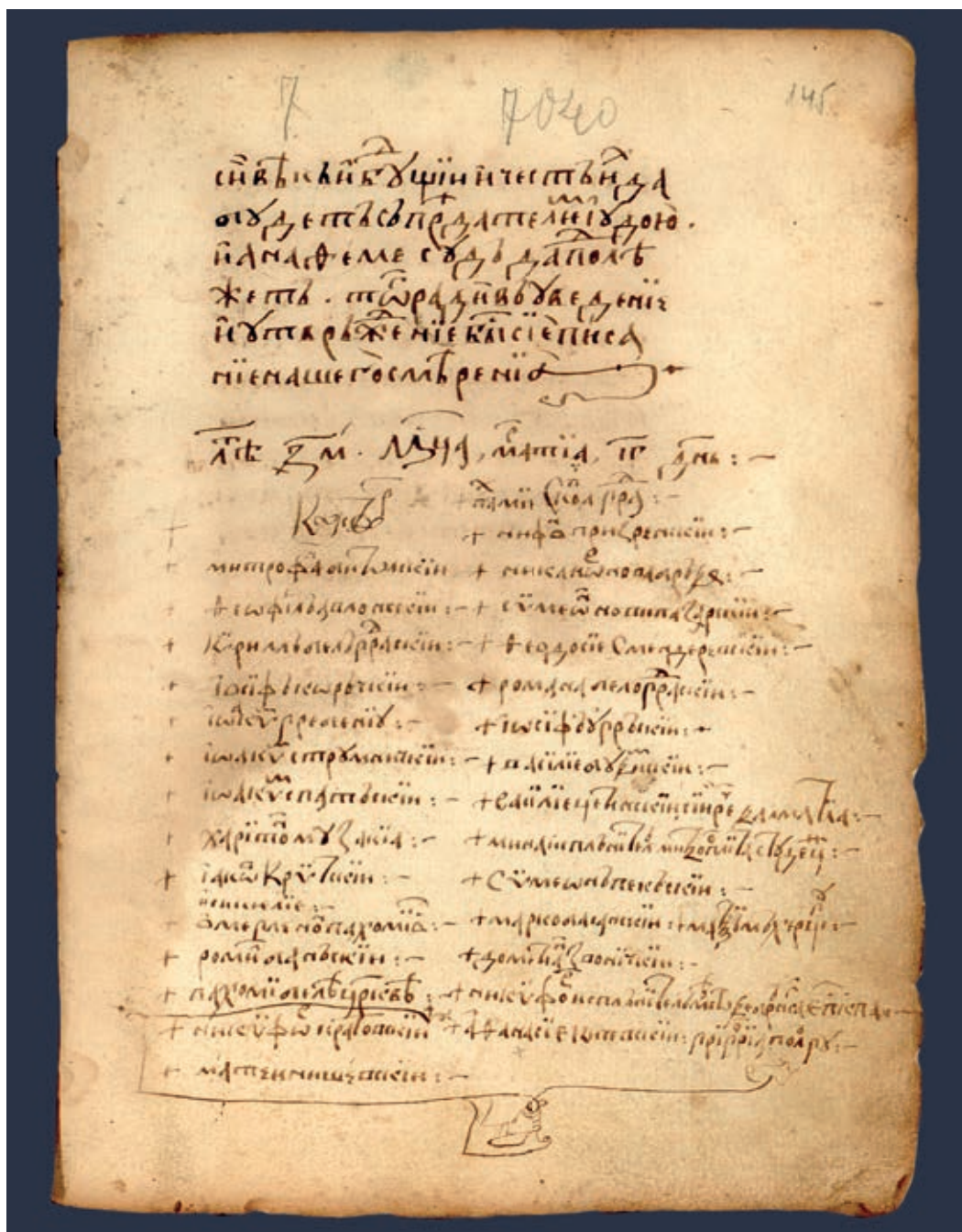
Сл. 10. Завршетак посланице александријског патријарха Јоакима од априла 1530. године, л. 1365

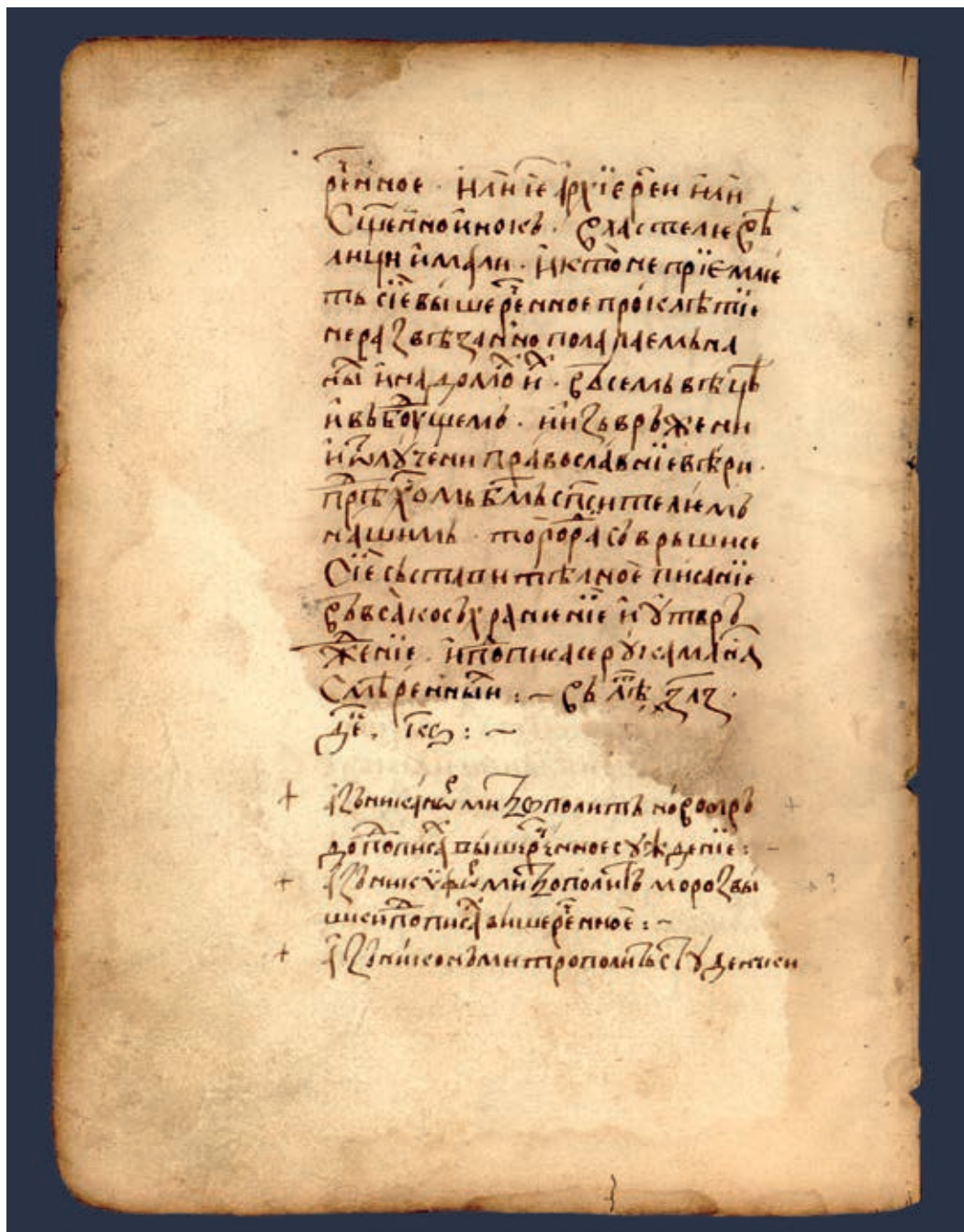
Сл. 11. Почетак текста одлуке Сабора у Охриду од 20. јуна 1541. године, л. 137а

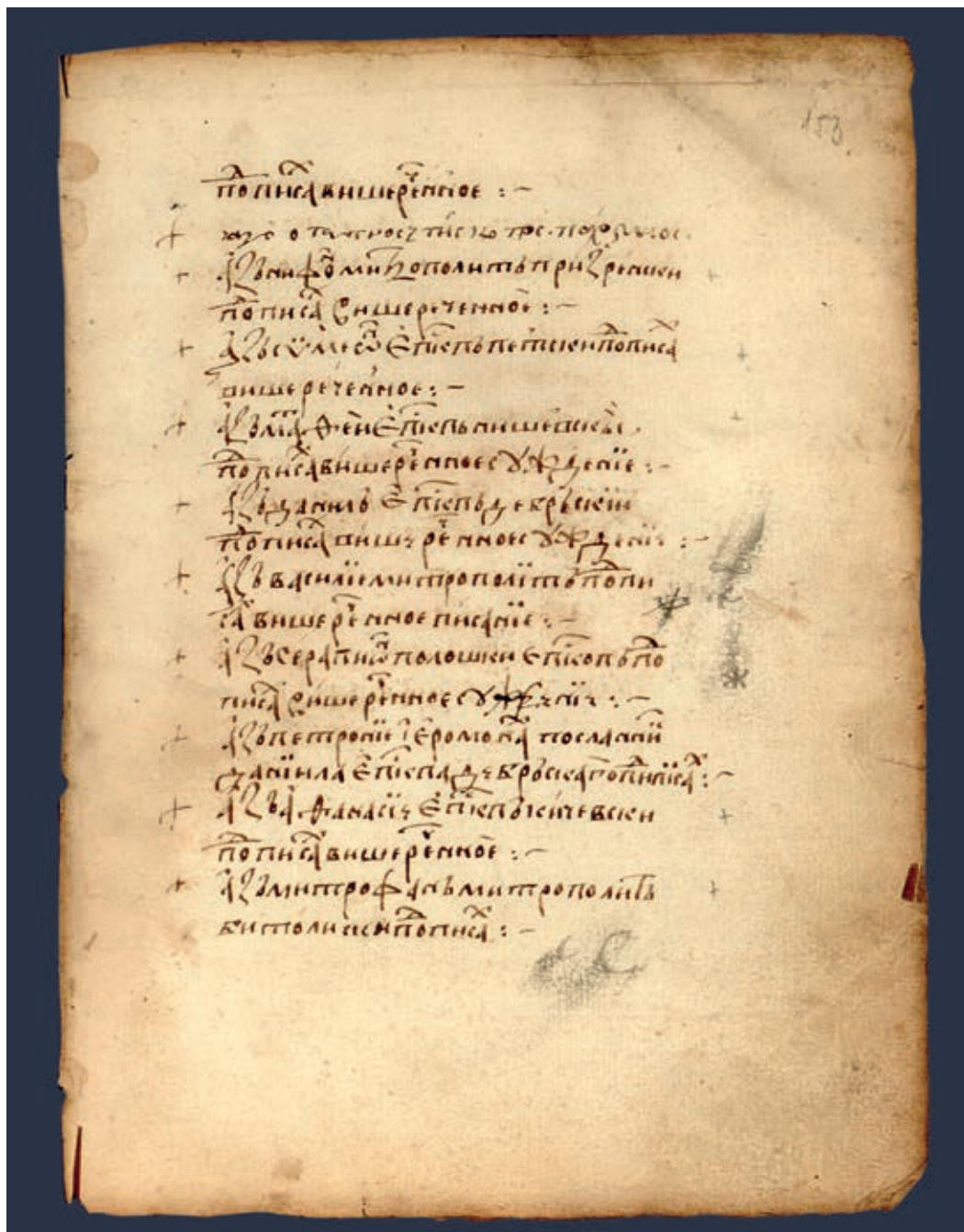
Сл. 12. Почетак текста одлуке Сабора у Охриду од 13. марта 1532. године поводом саслушања смедеревског митрополита Павла, л. 143а

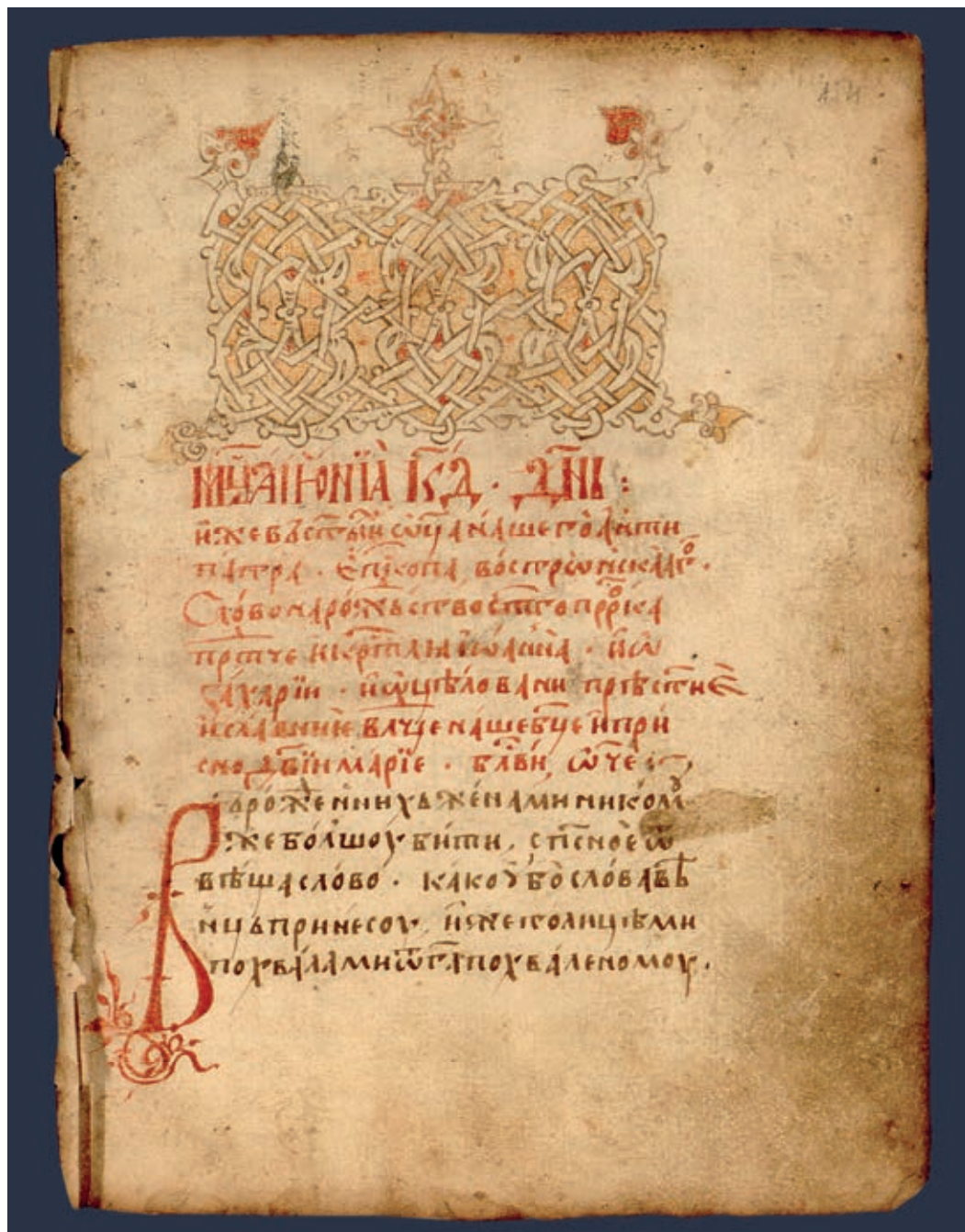
Сл. 13. Завршетак текста одлуке Сабора у Охриду од 13. марта 1532. године са потписима епископа, л. 145а

Сл. 14. Завршетак посланице са Сабора у Охриду од 26. децембра 1528. године, са потписима епископа, л. 152б

Сл. 15. Завршетак посланице са Сабора у Охриду од 26. децембра 1528. године, са потписима епископа (наставак), л. 153а

Сл. 16. Слово за празник Рођења светого Јована Крститеља, л. 154а

СПИСАК РЕФЕРЕНЦИ

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- АСАНУ/ИР: Архив Српске академије наука и уметности, Преписка Илариона (Руварца)
ДАС/ЉК: Државни архив Србије, Фонд Љубомир Ковачевић
Деч. 82: Манастир Високи Дечани, Добротољубије, крај XIV века
Деч. 94: Манастир Високи Дечани, чти-минеј с почетка друге половине XIV века
Деч. 95: Манастир Високи Дечани, чти-минеј с почетка друге половине XIV века
З-І-3: Музеј српске православне цркве, Оставина Радослава М. Грујића, Зборник параклиса, крај XIV – почетак XV века
НБС, Рс 59: Народна библиотека Србије, Панагирик грешног Дмитра, почетак XVII века
НБС, Рс 733: Народна библиотека Србије, Зборник житија, слова, повести и исправа, средина XVI века
- АНАЗУ, III с 24: Архив Хрватске академије знаности и умјетности, Грачанички пролог, последња четвртина XIV века

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- АРХИВСКА ГРАЂА 2: *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду, 1821–1944*, књ. 2, 1881–1918. [Приредио] Г. Ковијанић. Београд 1991.
- Даничић 1859: Ђ. Даничић. „За црквену историју србску. Из рукописа XVII века у библиотеци Друштва Србске Словесности.“ *Гласник ДСС*, 11 (1859), 160–165.
- Иванов 1931: Ђ. Иванов. *Български старини изъ Македония*. Софија 1931.
- Кокић 1905: Р. Кокић. „Грамата цариградског патријарха Јеремије I. о присаједињењу српске патријаршије охридској архиепископији.“ *Српски Сион*, 15 (1905), 590–593.
- Костић 1922: П. Костић. „Документи о буни Смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској.“ *Сјоменик СКА*, 56 (1922), 32–39.
- Милојевић 1872а: М. Милојевић. „Общи листъ.“ *Гласник СУД*, 35 (1872), 1–103.
- Мушицкиј 1854: [Л. Мушицкиј]. „Сказаніе ѿ Житіи Пресвѣщеннаго Архіепископовъ всаа Сербскіа и Подорскіа земли.“ *Гласник ДСС*, 6 (1854), 25–87.
- Павлов 1876: А. Павлов. „Грамота Константинопольскаго Патріарха Іеремі I-го о присоединеніи Сербскаго Патріархата къ Охридской Архіепископи. Съ предисловіемъ и переводомъ на Русскій профессора Московскаго Университета А. С. Павлова.“ *Чтенія въ Императорскомъ Обществе исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ*, књ. 4 (1876). Москва 1876, пос. стр. I–IV, 1–4.
- Пападопуло-Керамевс 1896: А. Пападопуло-Керамевс. „Изъ исторіи Охридской и Ипекской патријархіи.“ *Византійскій временникъ*, 3 (1896), 118–120.

- РАДОЈЧИЋ 1955: Ђ. Радојчић. „Два примера Руварчеве тачности.“ *Сјоменица Илариону Руварцу*. Нови Сад 1955, 123–147.
- РАДОЈЧИЋ 1956: Ђ. Радојчић. „’О Књизе Птоломеја’ Два стара српска географска ’тлкова-нија.’“ *Историјски часопис*, 6 (1956), 55–63.
- РАДОНИЋ 1910: Ј. Радонић. „Епистолар манастира Продрома (Слепче) из XVI века.“ *Сјоменик СКА*, 49 (1910), 56–66.
- РУВАРАЦ 1868: И. Руварац. „О каталозима пећских патриараха.“ *Гласник СУД*, 23 (1868), 240–251.
- РУВАРАЦ 1879: И. Руварац. „К чланку О каталозима пећских патријараха.“ *Гласник СУД*, 47 (1879), 265–275.
- РУЖИЧИЋ 1900: Н. Ружичић. „Лепавински цароставник.“ *Сјоменик СКА*, 38 (1900), 85–108.
- СТОЈАНОВИЋ 1890: Љ. Стојановић. „Стари српски хрисуџи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.“ *Сјоменик СКА*, 3 (1890), 1–226.
- СТОЈАНОВИЋ 1927: Љ. Стојановић. *Сјари српски родослови и лејојиси*, I/16. Београд 1927.
- СУБОТИЋ 2015: Г. Суботић. „Преписка молдавског војводе Стефана Великог и охридског архиепископа Доротеја. Побуде и време настанка.“ *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић*. Бања Лука 2015, 103–134.
- DRAGOMIR 1929: S. Dragomir. „Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiu în secolii XV și XVI.“ *Anuarul Institutului de istorie națională*, 4 (1926–1927) [1929], 3–79.
- PARPULOV 2013: G. Parpulov. *The Slavonic Patria of Mount Athos (BHG 1054u + BHG 2333)*. Plovdiv 2013.
- TSIBRANSKA-KOSTOVA, BILIARSKY 2013: M. Tsibranska-Kostova, I. Biliarsky. „Patria Athonensia Ѡтыственіє сѣѣѣ горы: and A 16th Century Slavonic Source About the Zographou Monastery.“ *Scripta & E/Scripta*, 12 (2013), 41–56.

ЛИТЕРАТУРА

- АНГЕЛОВ 1978: Б. Ст. Ангелов. *Из старата българска, руска и срѣбска литература*, III. Софија 1978, 156–248.
- БАБАРОГИЋ 1900: С. Б(абарогић). „Гостивар.“ *Цариградски гласник*, VI/15 (6. април 1900), 3.
- БОГДАНОВИЋ 1975: Д. Богдановић. „Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана.“ *Ујоредна истраживања*, 1 (1975), 37–72.
- БОГДАНОВИЋ 1978: Д. Богдановић. *Кайалої ћирилских рукојиса манасѣира Хиландара*. Београд 1978.
- БОГДАНОВИЋ И ДР. 2011: Д. Богдановић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, Б. Јовановић-Стипчевић, Љ. Васиљев, Л. Цернић, М. Гроздановић-Пајић. *Ојис ћирилских рукојисних књија манасѣира Високи Дечани*, I. Приредила Н. Р. Синдик. Београд 2011.
- БОЖАНИЋ 2017: С. Божанић. „Академик Љубомир Ковачевић (1848–1918).“ *Писци српске историје*. Зборник радова, 18 (2016). Гацко 2017, 220–236.

БРАДИЋ 1900: Ј. Брадић. „Из Зубовца (Гостиварска каза).“ *Цариградски гласник*, VI/9 (24. фебруар 1900), 3.

ВЕСЕЛИНОВИЋ 1937: Р. Веселиновић. „Стање Српске цркве од пада српских држава под турску управу до обновљења под патријархом Макаријем.“ *Бојословље*, 12 (1937), 266–293.

ВРАНИШКОСКИ 2008: Јован [Вранишкоски]. *Крајика историја на Охридската архиепископија*. Београд 2008.

ВУТОВА 1996: Н. Вутова. „Български ръкописи от XVI век, включени в новия том от описа на славянските ръкописи в националната библиотека 'Св. Кирил и Методий'.“ *Българския шестнадесети век*. София 1996, 529–542.

ГАВРИЛОВИЋ 1927: А. Гавриловић. *Историја Српске православне цркве*. Београд 1927.

ГОДИШЊАК СКА 1922: „Скуп Академије Друштвених Наука. 12. септембар 1921.“ *Годишњак СКА*, 30 (1922), 50–51.

ГОЛУБИНСКИЈ 1871: Е. Голубинскиј. *Краткиј очеркъ историји православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской*. Москва 1871.

ГРИГОРОВИЧЪ 1848: В. Григоровичъ. *Очеркъ путешествія по европейской Турцији*. Казань 1848.

ГРОЗДАНОВ 1994: Ц. Грозданов. „Охридски архиепископ Прохор и његова делатност.“ *Зборник Мајице српске за ликовне уметности*, 27–28 (1991–1992) [1994], 271–287.

ГРУЈИЋ 1938: В. Грујић. „Просветне прилике у Горњем Пологу новијег времена.“ *Брасиво*, 29 (1938), 121–138.

ГРУЈИЋ 1920: Р. М. Грујић. *Православна српска црква*. Београд 1920.

ГРУЈИЋ 1935: Р. Грујић. „Скопска митрополија. Историјско-статистички преглед.“ *Споменица српско-православној саборној храма Свете Богородице у Скопљу 1835–1935*. Скопље 1935, 1–254.

ГРУЈИЋ 1939: Р. Грујић. „Духовни живот.“ *Војводина*, I. Нови Сад 1939, 330–414.

ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ 1964: Љ. Дурковић-Јакшић. „Прилог прослави 425-годишњице прве српске штампарије на Косову Пољу.“ *Библиотекар*, XVI/5–6 (1964), 292–297.

ДУЧИЋ 1894: Н. Дучић. *Историја Српске православне цркве од њрвијех десетина VII в. до наших дана*. Књижевни радови Нићифора Дучића архимандрита, 9. Београд 1894.

ЂОКИЋ, ЖИВКОВИЋ 2018: Н. Ђокић, М. Живковић. „Српска црква од пада деспотовине до обнове Пећке патријаршије.“ *Лесковачки зборник*, 58 (2018), 51–98.

ЂОРЂЕВИЋ-ШТАВЉАНИН И ДР. 1986: Љ. Ђорђевић-Штављанин, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић. *Ојис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Београд 1986.

ЖИВОЈИНОВИЋ 2010: М. Живојиновић. „Рад Љубомира Ковачевића на издавању докумената.“ *Глас САНУ*, 414 (2010), 23–28.

ЗЕРЕМСКИ 1930: Иларион [Зеремски]. „Српска црква под Охридском архиепископијом.“ *Гласник. Службени лист Српске православне патријаршије*, 11 (1930), 168–170; 12 (1930), 187–189; 13 (1930), 103–105; 14 (1930), 219–222; 17 (1930), 263–269.

ИВАНОВА 2008: К. Иванова. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София 2008.

ЈОВАНОВИЋ 2005: Варлаам и Јоасаф. *Сѣара српска књижевности у 24 књије*. Приредило и на савремени језик пренео Т. Јовановић. Београд 2005.

- Јовановић-Стипчевић 1988–1989: Б. Јовановић-Стипчевић. „Средњовековно писано наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића.“ *Археографски прилози*, 10/11 (1988–1989), 71–81.
- Јовановић-Стипчевић 1997: Б. Јовановић-Стипчевић. „О рукописном наслеђу лесновско-кратовске области у првој половини XVI века.“ *Археографски прилози*, 19 (1997), 109–134.
- Јовановић-Стипчевић 2006: Б. Јовановић-Стипчевић. „Висарион/Варлаам Дебарски.“ *Српски биографски речник*, 2. Нови Сад 2006, 224.
- Капустинъ 1879: Антонинъ [Капустинъ]. *Повѣзда въ Румелию*. Санктпетербургъ 1879.
- Кашић 1969: Д. Кашић. „Српска црква под Турцима.“ *Српска православно црква 1219–1969*. Споменица о 750-годишњици аутокефалности. Београд 1969, 139–162.
- Кодов 1969: Х. Кодов. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките*. София 1969.
- Лазич 2018: М. Лазич. „Божидар Вуковић између стварности и конструкције. Од штампара до српског деспота.“ *Црквене студије*, 15 (2018), 17–39.
- Лазич 2022: М. Лазич. *Божидар Вуковић. Између историје и имагинације*. Београд 2022.
- Ларионов 2020: А. В. Ларионов. „Патриа Святой Горы Афон (Patria Athonensia) как памятник афонской апокрифической истории.“ *Метафраст* 3 [1] (2020), 60–84.
- Левшина 2012: Ж. Левшина. „Путешествие А. Ф. Гильфердинга 1868. года и славянские рукописи его 'македонской' коллекции (итоги и перспективы изучения).“ *Археографски прилози*, 34 (2012), 77–107.
- Левшина 2021: Ж. Левшина. *Рукописи сербского правописания Российской национальной библиотеки*. Каталог. Санкт-Петербург 2021.
- Мартиновић 2020: М. Мартиновић. „Помени зетских епископа и црногорских митрополита у српском рукописном наслеђу (13–18. вијек).“ *Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве*. Београд 2020, 357–367.
- Матковски 1970: А. Матковски. „Обидот на епископот Павле од Смедерево да ги отцепи српските епархии од Охридската архиепископија.“ *Гласник на Институтот за национална историја*, XIV/2–3 (1970), 71–90.
- Милојевић 1872б: М. Милојевић. *Путопис дела љаве (старе) Србије*, II. Београд 1872.
- Милошевић 2005: Р. Милошевић. *Православна љасхалија*. Смедерево 2005.
- Милошевић 2006: Р. Милошевић. *Павле митрополит смедеревски*. Смедерево 2006.
- Миљковић-Бојанић 2004: Е. Миљковић-Бојанић. *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља–насеља–станоиништво*. Београд 2004.
- Мирковић 1965: М. Мирковић. *Правни љоложај и карактер Српске цркве љод турском влашћу (1459–1766)*. Београд 1965.
- Мошин и др. 1971: *Словенски ракописи во Македонија*, I. Подговил В. Мошин, Л. Славева, С. Кронева, Ј. Јакимова. Скопје 1971.
- Никетић 1871: С. Никетић. „Историјски развитак Српске цркве.“ *Гласник СУД*, 31 (1871), 45–88.
- Николова 1996: С. Николова. „Ръкописите на Висарион Дебарски и текстовата традиција на Стариј завет.“ *Българския шестнадесети век*. София 1996, 363–402.

НИКОЛОВА И ДР. 1999: С. Николова, М. Ђовчева, Т. Попова, Л. Тасева. „Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва.“ *Каталог*. София 1999.

НИЛЕВИЋ 1990: Б. Нилевић. *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке њаџријаршије 1557. године*. Сарајево 1990.

НОВАКОВ 2011а: А. Новаков. „Костић, Петар.“ *Српски биографски речник*, 5. Нови Сад 2011, 292–293.

НОВАКОВ 2011б: А. Новаков. *Православна српска дојословија у Призрену (1871–1890)*. Ниш 2011.

НОВАКОВ, ШЕШУМ 2017: П. Костић. *Листини из даље и ближе прошлости*. Приредили А. Новаков и У. Шешум. Младеновац 2017.

ОТЧЕЋ 1899: „Отчеј о деятельности Русского археологического института в Константинополе.“ *Известия Русского археологического института в Константинополе*, IV/3 (1899), 141–142.

ПЕТКОВ 1996: Г. Петков. „Четири преписа на стишния пролог от XVI век в ръкописи на Висарон дебърски (Археографски бележки).“ *Българския шестнадесети век*. София 1996, 351–362.

ПОП-АТАНАСОВ 2017: Г. Поп-Атанасов. *Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки, X–XIX век*, кн. 1. Археографски опис. Скопје 2017.

ПОП-АТАНАСОВ И ДР. 1997: Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска. *Скрипторски центри во средновековна Македонија*. Скопје 1997.

РАДОЈИЧИЋ 1927: Ђ. Радојичић. „Прилог биографији Павла, епископа смедеревског.“ *Весник Српске цркве*, XXXII/11–12 (1927), 628–629.

РАДОНИЋ 1950: Ј. Радонић. *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*. Београд 1950.

РАДОСАВЉЕВИЋ 2007: Н. Радосављевић. *Православна црква у Београдском њашалуку 1766–1831 (ујрава Васељенске њаџријаршије)*. Београд 2007.

РУВАРАЦ 1888: Иларион [Руварац]. *О њећким њаџријарсима од Макарија до Арсенија III. (1557–1690)*. Задар 1888.

РУВАРАЦ 1901: Иларион [Руварац]. „О Хумским епископима и Херцеговачким митрополитима до године 1766.“ *Српска православна херцеговачко-захумска митрополија њри крају 1900. њод. (с догајком)*. Мостар 1901, 23–52.

САМАРЦИЋ 1993: Р. Самарцић. „Српска православна црква у XVI и XVII веку.“ *Историја српској народа*, III/2. Београд 1993, 5–102.

САМАРЦИЋ 1997: Н. Самарцић. „Шпанци у Новом (1538–1539).“ *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 2 (1997), 173–196.

СЕЛИЩЕВ 1933: А. Селищев. *Македонские кодекси XVI–XVIII веков. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии*. София 1933.

СЛИЈЕПЧЕВИЋ 1962: Ђ. Слијепчевић. *Историја српске православне цркве*, кн. 1. *Од њокриштавања Срба до краја XVIII века*. Минхен 1962.

СЛОВАРЬ 2012: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, в. 2. *Вторая половина XIV–XVI в.*, ч. 3. Библиографические дополнения. Приложение. Санкт-Петербург 2012, 739–745.

- СНЃГАРОВЪ 1932: И. Снѓгаровъ. *История на охридската архиепископия-патриаршия отъ падането и подъ турцитъ до нейното унищожение (1394–1767 г.)*, II. София 1932.
- СНЃГАРОВЪ 1940а: И. Снѓгаровъ. „Къмъ историята на Охридската архиепископия-патриаршия.“ *Македонски прегледъ*, XII/1 (1940), 1–42.
- СНЃГАРОВЪ 1940б: И. Снѓгаровъ. „Къмъ историята на Охридската архиепископия-патриаршия, II.“ *Македонски прегледъ*, XII/2 (1940), 1–26.
- СПРОСТРАНОВ 1902: Е. Спространов. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София 1902.
- СТАНКОВИЃ 1996: Р. Станковић. „Приновљене рукописне књиге Народне библиотеке Србије. Водени знаци и датирање.“ *Археографски њрилози*, 18 (1996), 253–351.
- СТАНОЈЛОВИЃ 2014а: Ј. Станојловић. „Атрибуција рукописних фрагмената из заоставштине Љубомира Ковачевића.“ *Археографски њрилози*, 36 (2014), 49–70.
- СТАНОЈЛОВИЃ 2014б: Ј. Станојловић. „Рад Љубомира Ковачевића на сакупљању и проучавању српског рукописног наслеђа.“ *Археографски њрилози*, 36 (2014), 167–192.
- СТОЈАНОВИЃ 1923: Љ. Стојановић. „Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија (око 1459–63 до 1557 г.)“ *Глас СКА*, 106 (1923), 113–131.
- СТОЈАНОВ, КОДОВ 1964: М. Стојанов, Х. Кодов. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, т. III. София 1964.
- СУБОТИН-ГОЛУБОВИЃ 1999: Т. Суботин-Голубовић. *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*. Београд 1999.
- СУБОТИЃ 1982: Г. Суботић. „Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим.“ *Зборник радова Визанџолошкој инстџиџуџи*, 21 (1982), 211–236.
- ТОДИЃ 2000: Б. Тодић. „Напис уз Јована Оливера у наосу Леснова: Прилог хронологији лесновских фресака.“ *Зборник радова Визанџолошкој инстџиџуџи*, 38 (2000), 373–384.
- ТОДИЃ 2001–2002: Б. Тодић. „Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије.“ *Зборник радова Визанџолошкој инстџиџуџи*, 39 (2001–2002), 147–163.
- ТОДИЃ 2019: Б. Тодић. „Историзовање вере у Срба ради одбране црквене аутокефалије.“ *Црквене стџудије*, 16/2 (2019), 15–28.
- ТРИФОНОВЪ 1928: Ју. Трифоновъ. „Отношенията на срџбската ипекска църква къмъ охридската въ началото на турското владичество.“ *Македонски њреџедъ*, IV/4 (1928), 43–78.
- ТРИФУНОВИЃ 1997: Ѓ. Трифуновић. „Житије из времена светога Саве.“ *Сџаљивање мошџиџу светиоџа Саве 1594–1994*. Зборник радова. Београд 1997, 39–54.
- ТРИФУНОВИЃ 2004: Ѓ. Трифуновић. *Са светиоџиџрских извора*. Београд 2004.
- ТРИФУНОВИЃ 2009: Ѓ. Трифуновић. *Стџара срџска књижевностџ. Основи*. Београд 2009.³
- ТРИЧКОВИЃ 1980: Р. Тричковић. „Српска црква средином XVII века.“ *Глас САНУ*, 320/2 (1980), 61–164.
- ТУРИЛОВ 2003: А. Турилов. „К истории второй (македонской) рукописной коллекции А. Ф. Гильфердинга.“ *Славянский альманах 2002* (2003), 134–143.

Турилов 2005а: А. Турилов. „Воспоминание отчасти светяя горы афонския, како наречена бысть святая гора и коих вин (дел) ради тако прозвася.“ *Православная энциклопедия*, 9. Москва 2005, 467–468.

Турилов 2005б: А. Турилов. „Гаврил“. *Православная энциклопедия*, 10. Москва 2005, 205–206.

Турилов 2011: А. Турилов. *От Кирила Философа до Константина Костенечког и Василия Софийнина*. Москва 2011.

Бирковић 1990: С. Бирковић. „Без престола.“ *Пећка ѿаѿријаршија*. Београд–Приштина 1990, 242–248, 348–349.

Боровић 1921: В. Ђоровић. „Љубомир Ковачевић.“ *Годишњица Николе Чуйића*, XXXIV (1921), 289–306.

Боровић 1933: В. Ђоровић. *Историја Јуѿославије*. Београд 1933.

Христова и др. 1996: Б. Христова, Д. Караджова, Н. Вутова. *Опис на славянските рѿкописи в Софийската народна библиотека*, V. Софија 1996.

Целакоски 1992: Н. Целакоски. „Најстариот поменик на Бигорскиот манастир.“ *Споменик САНУ*, 131 (1992), 211–238.

Цибранска-Костова 2012: М. Цибранска-Костова. „Легендарната историја на Света гора в един печатен апокриф от Венеција (1571–1572).“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XXXVI/3 (2012), 104–124.

Цоневъ 1910: *Описъ на рѿкописитѿ и старопечатнитѿ книги на Народната библиотека въ София*. Състави проф. Б. Цоневъ. Софија 1910.

Шешум 2013: У. Шешум. „Друштво Против Срба 1897–1902: Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902.“ *Српске студије*, 4 (2013), 73–103.

Шешум 2016: У. Шешум. „Уништавање историјских извора у Марковом манастиру у другој половини 19. и почетком 20. века.“ *Српске студије*, 7 (2016), 297–312.

Шешум 2021: У. Шешум. „Скопска епархија 1912. године.“ *Сѿо ѿодина од ѿрѿодоја солунској фрѿнија*. Скопље 2021, 371–419.

Шулетић 2011: Н. Шулетић. „Српска црква после 1459. године: О интеграцији српског клера у турски фискални систем.“ *Паг Српске десѿѿѿовине 1459. ѿодине*. Београд 2011, 332–349.

Шулетић 2018: Н. Шулетић. „Павле, митрополит смедеревски.“ *Српски биоѿрафски речник*, 7. Нови Сад 2018, 727.

Шулетић 2024: Н. Шулетић. „Нишки јерарси (1528–1766).“ *Ниш и Визанѿија*, 22 (2024), 455–472.

BAINTON 1923: R. Bainton. „Basildian Chronology and New Testament Interpretation.“ *Journal of Biblical Literature* 42/1–2 (1923), 81–134.

ЂУРЂЕВ 1958: В. Ђурђев. „Српска црква под турском влашћу до 1557 год.“ *Историјски преглед*, 4 (1958), 20–30.

- ĐURĐEV 1970: B. Đurđev. „Odnos između Ohridske arhiepiskopije i Srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pečke patrijaršije (1557).“ *Radovi ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka*, 38/13 (1970), 185–209.
- ĐURĐEV 1978: B. Đurđev. „The Serbian Church in the History of the Serbian Nation under Ottoman Rule (till the Reinstatement of the Patriarchate of Peć in 1557).“ *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*. Prague 1978, 288–304.
- ĐURĐEV 1984: B. Đurđev. „Titula 'piskopos' u popisu mitropolija i episkopija Pečke patrijaršije iz sredine XVII veka i pitanje postojanja samostalne srpske crkve pre 1557. godine.“ *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 9 (1982) [1984], 179–194.
- GRUJIĆ 1926: R. Grujić. „Pavle, ahiepiskop pečki 1530 do 1541.“ *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, III. Zagreb 1926, 364–365.
- HADROVICS 1947: L. Hadrovics. *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*. Paris 1947.
- KRSTIĆ 2021: A. Krstić. „The Orthodox Church in Northern Serbia during the First of Ottoman Rule (1459–1557).“ *Politics and society in Central and South-East Europe. Life under the shadow of the Ottoman Empire's expansion (15th–16th centuries)*. Cluj–Napoca 2021, 21–36.
- NOTHAFT 2011: C. Ph. E. Nothaft. „From Sukkot to Saturnalia: The Attack on Christmas in Sixteenth-Century Chronological Scholarship.“ *Journal of the History of Ideas*, 72/ 4 (2011), 503–522.
- PICOT 1873: É. Picot. *Les Serbes de Hongrie, leur histoire, leurs privilèges, leur église, leur état politique et social*. Prague 1873.
- PRELOG 1912: M. Prelog. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I dio, 1463–1739. Sarajevo 1912.
- SAMARDŽIĆ 2000: N. Samardžić. „La España Imperial y el Sureste Europeo (1519–1556).“ *España y la Cultura Hispánica en el Sureste Europeo*. Athens 2000, 90–97.
- SAMARDŽIĆ 2001: N. Samardžić. *Karlo V*. Beograd 2001.
- SAMARDŽIĆ 2005: N. Samardžić. *Karlo V*. Beograd 2005.
- SATIŞ, CEYHAN 2015: İ. Satış, M. Ceyhan. „Kudüs Rum Patrikhanesi.“ *Bellefen*, 79 (2015), 675–712.
- SOTIROVIĆ 2011: V. Sotirović. „The Serbian Patriarchate of Peć in the Ottoman Empire: The First Phase (1557–94).“ *Serbian Studies. Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 25/2 (2011), 143–167.
- ŠULETIĆ 2021: N. Šuletić. „Usurpations of and Designated Successions to the Throne in the Serbian Patriarchate: The Case of Patriarch Moses Rajović (1712–24).“ *Balkanica*, 52 (2021), 47–67.
- VERKOVIĆ 1857: S. Verković. „Starine macedonske.“ *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 4 (1857), 163–167.
- VRYONIS 1981: S. Vryonis. „The History of the Greek Patriarchate of Jerusalem as Reflected in Codex Patriarchicus No. 428, 1517–1805.“ *Byzantine and Modern Greek Studies*, VII/1 (1981), 29–53.
- ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ 2005: Γ. Ευαγγέλου. „Όταν πατριαρχικές υπογραφές αναζητούν ταυτότητα.“ *Ο Εραμιστής*, 25 (2005), 61–86.
- ΠΑΝΤΟΣ 2009: Δ. Πάντος. *Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Πρόχορος (-1550) και οι σχέσεις του με τη μονή Δοχειαρίου (πρώτο μισό του 16ου αιώνα)*. Αθήνα 2009.

MILANKA UBIPARIP, LJILJANA I. PUZOVIĆ

THE MISCELLANY FROM THE MANUSCRIPT COLLECTION
OF THE NATIONAL LIBRARY OF SERBIA (RS 733) IN THE LIGHT
OF THE LATEST ARCHAEOGRAPHICAL ANALYSIS

SUMMARY

A 16th-century miscellany (composite manuscript) kept in the Archaeographical Department of the National Library of Serbia under the shelfmark Rs 733 came to the Manuscript Collection in 1987, through the acquisition of a private collection belonging to the family of a prominent Serbian historian Ljubomir Kovačević (1848–1918). Through the works of Petar Kostić (1922), Jordan Ivanov (1931) and other researchers who, directly or indirectly, had access to the contents of this manuscript, its importance has long been recognised in science. However, the manuscript has not been subjected to a detailed archaeological analysis until now, primarily due to a series of specific circumstances that marked its interesting history.

This paper, therefore, presents an extensive archaeological description of this manuscript's unusual content, with a new codicological and filigranological analysis. According to the type of texts it contains, the book could be entitled Miscellany (composite manuscript) of hagiographies, letters, histories and documents. The manuscript, which today has 206 leaves, with no binding, consists of four codicological units, created in a period of some ten years – between the second half of the fifth decade and, at the latest, the end of the first half of the sixth decade of the 16th century.

All parts of the manuscript are written in Serbian Church Slavic, with an occasional and inconsistent use of the letters *Ѡ* and *ѡ* in the orthography of only the first and the second codicological units, while they are absent in the rest of the book.

The structure and content of this collection of diverse compositions are presented in detail, with a special attention given to the unit that contains important sources for ecclesiastical-historical circumstances in the Orthodox world during the second quarter of the 16th century.

The manuscript begins with Pseudo-Prokhor's *Life of Saint John the Theologian*, the second composition in the collection is the *Life of the hermit*, the *Venerable Onuphry*, and it is followed by a letter intended for reading during the preparatory period for Great Lent as well as an excerpt from the *Story of Barlaam and Joasaph*. The most important composition of the first part of the third codicological unit of the book is the story of the origin of the Holy Mountain – *Patria of the Holy Mount Athos*.

The final content unit in the third codicological part of the codex contains copies of six documents related to various events in the local church history during the period from 1528 to 1541. These include three epistles of Eastern Orthodox patriarchs, two of Alexandria and one of Constantinople, addressed to the Archbishop Prochorus of Ohrid, and decisions of three Ohrid councils, regarding events within the Ohrid Archbishopric and attempts to restore the Serbian Patriarchate of Peć in the second quarter of the 16th century.

The fourth codicological unit (the last one in terms of content), which is chronologically the oldest, contains five letters of the Holy Fathers for the feast of the Nativity of Saint John the

Baptist. The scribe to whom the writing of these letters is attributed is Pachomius, with the assumption that they were intended for reading in the community where this feast was especially celebrated.

The texts of the first three codicological units were written by the famous scribe Vissarion, who united all parts of the book into one codex. All four parts of the book were combined into a single codex by Vissarion, as evidenced by his editorial corrections, made throughout the entire book, as well as the originally missing numerical markings of the quaternions. The collection of the current content and structure was formed in the scriptorium of the Monastery of St. John the Baptist (Prodromus), near the village of Slepče, during the sixth decade of the 16th century. Judging by the notes from the book in question, it was kept in that monastery for a time, and then at some point it passed into the ownership of a local priest.

The archaeographical description of the Miscellany (composite manuscript) of hagiographies, letters, histories and documents (Rs 733) from the Manuscript Collection of the National Library of Serbia covers key codicological, palaeographical, filigranological, chronological and textological issues related to this very important manuscript from the 16th century.

UDC 094.1:655.1(=163.41)(450.341)"15"

655:929 Вуковић Б.

<https://doi.org/10.46793/AP47.121L>

Оригиналан научни рад

Примљено 10. децембра 2025. г.

Прихваћено 23. децембра 2025. г.

МИРОСЛАВ А. ЛАЗИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд, Србија

miroslav.lazic@isj.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0009-0009-2506-6915>

ИЗДАЊА ЗБОРНИКА ЗА ПУТНИКЕ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА: СТРУКТУРА, ФУНКЦИЈА И КУЛТУРНИ КОНТЕКСТ

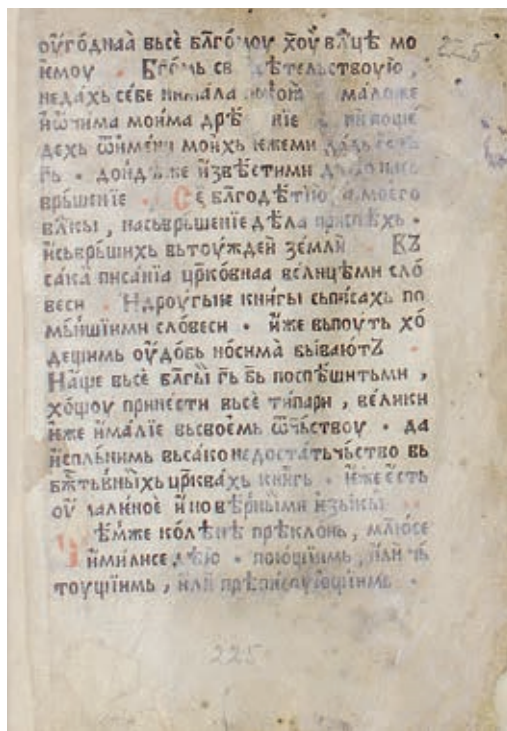
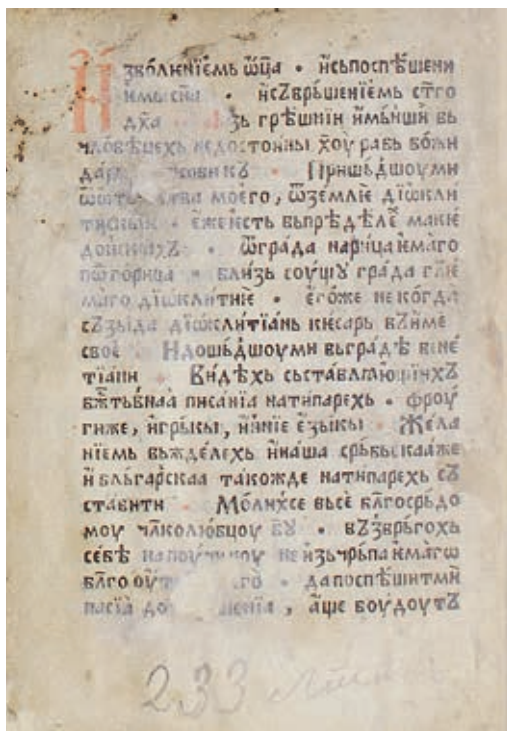
АПСТРАКТ: У раду се анализира Зборник за путнике, књига коју је Божидар Вуковић објавио 1521. и 1536. године у Венецији. На основу тих издања разматрају се њена структура, уредничка концепција и функције – литургијска, молитвена, верско-дидактичка и апотропејска. Показује се да је Вуковић објавио тип молитвеника намењен индивидуалној побожности, заснован на јужнословенској рукописној традицији, али уобличен по узору на европске моделе девоционалне литературе. У контексту млетачке културе прве половине XVI века, Зборник за путнике се показује као место сусрета источне духовности и западне форме, представљајући православни одговор на религијске и културне потребе раног модерног доба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Божидар Вуковић (Dionisio della Vecchia), Венеција, рана српска штампана књига, Зборник за путнике, молитвеник, индивидуална побожност, часослови, libri da compagnia, XVI век

АБСТРАКТ: The paper analyses the Miscellany for Travelers (Prayer Book), published by Božidar Vuković in Venice in 1521 and 1536. Based on these editions, the study examines its structure, editorial conception, and functions – liturgical, devotional, didactic, and apotropaic. It demonstrates that Vuković produced a type of prayer book intended for individual piety, rooted in the South Slavic manuscript tradition but shaped in accordance with European models of devotional literature. Within the cultural environment of 16th-century Venice, the Miscellany for Travelers emerges as a point of encounter between Eastern spirituality and Western form, representing an Orthodox response to the religious and cultural needs of the early modern period.

KEYWORDS: Božidar Vuković (Dionisio della Vecchia), Venice, early Serbian printed book, Prayer Book (Miscellany for Travelers), individual piety, Books of Hours, libri da compagnia, 16th century

Уз књиге које су чиниле основу богослужбеног и духовног живота Православне цркве – Служабник, Псалтир с последовањем, Октоих петогласник, Празнични минеј и Требник – Божидар Вуковић је у Венецији објавио и Молитвеник или Молитвослов,

Сл. 1. и 2. Поговор Зборника за путнике, издање Божицара Вуковића, 1521, л. 270б–271а, УБ, Р 300б

књигу мањег формата (8°) која је у литератури позната као Зборник за путнике (Новаковић 1877: 129–137; Пешикан 1994: 121–122).

Структура и садржина књиге откривају да је реч о зборнику мешовитог састава, намењеном индивидуалној побожности и личној употреби (Мано-Зиси 1986: 151–171; Лазич 2013: 86–90; Цибранска-Костова 2013: 321–335). Објављивањем овакве књиге, која је обухватала литургијске, верско-дидактичке, догматско-доктринарне и апокрифне текстове, Вуковић је, заједно с јеромонахом Пахомијем, у православни свет увео модел преносиве, вишенаменске књиге погодне за личну молитву, али и за практичну ванхрамовну употребу од стране клирика.

Настанак и концепција овога Зборника одражавају културну климу и издавачку праксу у Венецији током прве половине XVI века, познату Божицару Вуковићу, који је био у непосредном додиру са западноевропским књигама намењеним личној побожности. У том амбијенту развијала се разноврсна продукција часослова, намењених приватној побожности, као и италијанских *libri da compagnia* (Donđи 2016: 1–238) – варијанте Часослова која је, поред личне употребе, служила и за заједничке молитве у оквиру верских братстава (Donđи 2011: 183–192). Тај жанровски модел

– расветле структура, намена и културни контекст у којем је настао Зборник за путнике Божидара Вуковића. У анализи се настоји да се овај зборник позиционира у шире оквири историје српске и венецијанске штампане књиге и укаже на његову верско-дидактичку, литургијску и апотропејску функцију у домену индивидуалне побожности и духовне праксе тога доба.

§

Књига Зборник за путнике настала је у оквиру ширег издавачког програма Божидара Вуковића, једне од кључних личности српске и јужнословенске штампарске културе XVI века (Лазич 2022). Његова издавачка делатност у Венецији, започета на прелазу из друге у трећу деценију, а поново оживљена средином четврте деценије, била је усмерена ка обезбеђивању основних богослужбених књига за православне цркве и манастире, али и на задовољавање потреба ширег круга верника. Управо из те двоструке оријентације – према литургијској пракси и према индивидуалној духовности – проистекла је и садржина Зборника за путнике која је спајала богослужбену функцију са личним облицима побожности изван оквира саборног богослужења.

Док су канонске књиге – Служабник, Псалтир, Октоих петогласник, Празнични минеј и Требник – биле намењене богослужбеној употреби, Зборник за путнике представља изузетак у Вуковићевом опусу. Његов садржај и формат показују да је био замишљен као књига за упражњавање индивидуалне побожности, а не као богослужбени приручник (Лазич 2013: 86–90). Управо та димензија преносивости и приватне употребе издваја овај зборник из корпуса православних књига штампаних у XVI веку и може се типолошки упоредити са источнословенским примером Мале књиге за путнике (Малая подорожная книжица) Франциска Скорине, објављене у Вилни око 1522. године (Немировскиј 1999: 87–95; Вознесенскиј 1999: 337–441; Темчин 2007: 456–464; Лемвџкин 2023: 343–385), која у источнословенском свету представља функционални и концепцијски пандан Вуковићевом Зборнику за путнике.

Под именом Зборник за путнике ова књига је први пут забележена у историографији крајем XIX века, у раду Стојана Новаковића (1877: 129–137), који се ослонио на податак из њеног поговора, где се помиње да је „удобна за ношење путницима“ (Синдик 1996: 51, 53; Лазич 2022: 278–279).

Прво издање Зборника за путнике, штампано 1521. године, постојало је у две варијанте – сажетој и опширнијој. Сажета верзија обухватала је 176 листова, док је опширнија садржала чак 96 листова више (272).² Те две редакцијске целине сведоче о поступном развоју уредничке концепције у оквиру истог издавачког подухвата (Убипарић, Тријић 2015: 90–95). Подаци о настанку књиге указују на то да је током рада дошло до додавања нових састава, што потврђује и сам поговор, у којем се наводи

² За упоредну кодиколошку анализу сажетог и опширнијег издања Зборника за путнике в. Мано-Зиси 1986: 154–163.

Сл. 5. Синаксар, Зборник за путнике, издање Вићенца Вуковића, 1547, л. 9а, РНБ 1.5.20

Сл. 6. Синаксар, Зборник за путнике, издање Вићенца Вуковића, 1560, л. 9а, НБС, И 3

да су накнадно доштампани „параклиси светим по седмичним данима, моладни и служба Светога васкрсења, и нека житија и мученија изабраним светима“ (Синдик 1996: 52, 54; Лазић 2022: 278, 280).

Деценију и по касније, 1536. године, Вуковић је објавио ново издање Зборника за путнике, које се у великој мери ослањало на опширнију варијанту првог издања, али је истовремено било проширено и делимично измењено (Пешикан 1994: 122). Обим књиге повећан је на 312 листова,³ а у поговору – који је, према свему судећи, као уредник саставио јерођакон Мојсије из Будимље – помињу се нови састави: „катизма 9, и 17, и опело литургијама и причешће на грчком језику, и пасхалија Дамаскинова“ (Синдик 1996: 56, 58; Лазић 2022: 281–283). Ове допуне сведоче о

3 За детаљну кодиколошку анализу издања Зборника за путнике из 1536. године в. Мано-Зиси 1986: 164–169.

континуитету у употреби Зборника, али и о настојању да се његов садржај у каснијим издањима обогати у складу са литургијском праксом и потребама читалаца.

После Божидарове смрти интересовање за овај тип књиге није јењавало. Његов син Вићенцо Вуковић наставио је издавачки подухват објавивши нова издања Зборника за путнике 1547. и 1560. године (Пешикан 1994: 123–124). Прво, из 1547 (Зборн. 1547), представљало је верно поновљено издање претходног зборника из 1536. године, штампано „ред за ред и страна за страну“. Оно што ово Вићенцово издање издваја од Божидаровог јесте богат орнаментални оквир састављен од четири украсне вињете. Посебно се истиче доња вињета, шира од осталих, са приказима сцена из хришћанске историје, која уноси декоративно-наративни слој у композицију странице (Петковић 1969: 253–265). Са извесним изменама у графичком репертоару, Вићенцо је овај зборник поново издао 1560. године (Зборн. 1560), овога пута без правоугаоног оквира од вињета, чиме је композицију учинио једноставнијом, али и прегледнијом.

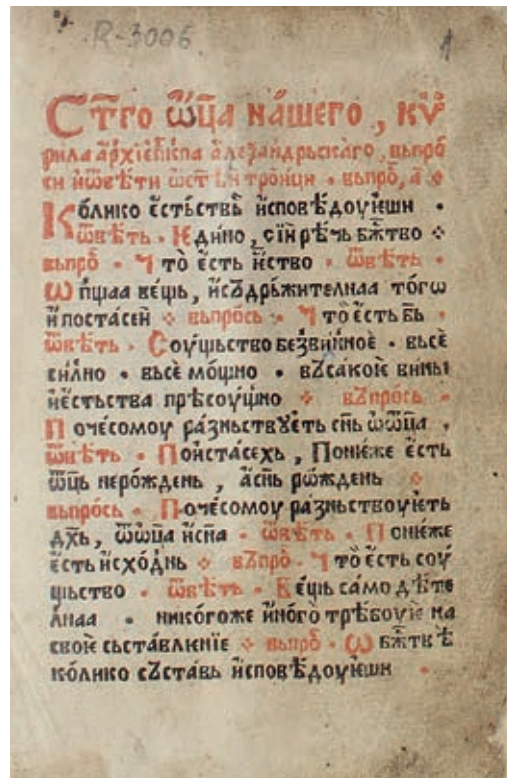
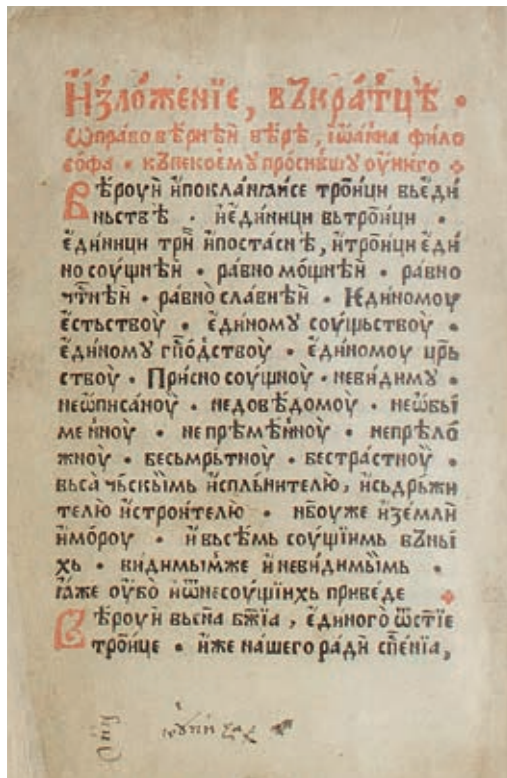
Упркос томе што није дословно прештампаван, Вуковићев Зборник за путнике послужио је као узор за касније публикације – пре свих Зборник Јакова од Камене Реке (1566), а потом и Зборник Јакова Крајкова (1572) и Зборник Стефана Паштровића (1597). Сва ова издања, иако су садржајно и графички разноврсна, потврђују дуговечност модела који је у православну средину увео Божидар Вуковић (Пешикан 1994: 124–127).

§

Анализа сачуваних примерака издања Зборника за путнике из 1521. и 1536. године показује да је реч о зборнику мешовитог састава, чији је унутрашњи поредак резултат пажљиво конципиране уредничке стратегије. Упркос одређеним варијацијама између издања, основна структура књиге остаје постојана и састоји се од разнородних текстова који садрже догматско-доктринарне, литургијске, молитвене и верско-дидактичке саставе.⁴

Догматско-доктринарни састави. Обе варијанте издања започињу блоком догматско-доктринарних текстова у виду поука светих отаца, којем претходи дрворезна представа Свете Тројице, као визуелно тумачење догмата на којем почива хришћанска вера. У овом уводном корпусу сабрани су краћи састави који излажу основне поставке и догматске истине хришћанства. Међу њима су излагање о Светој Тројици Атанасија, архиепископа александријског, затим питања и одговори о Светој Тројици архиепископа Кирила Александријског, као и кратко излагање о „правоверној вери“ Јована Филозофа. Завршни део ове целине чине поучни Епифанијеви текстови о Шестодневу, о анђелима, о човеку и о дрвету познања. Читава ова целина је

4 О садржини и структури Зборника за путнике в. Немировски 1993: 26–29, 35–43; Немировски 2001: 301–306, 341–355; 2003: 181–196.

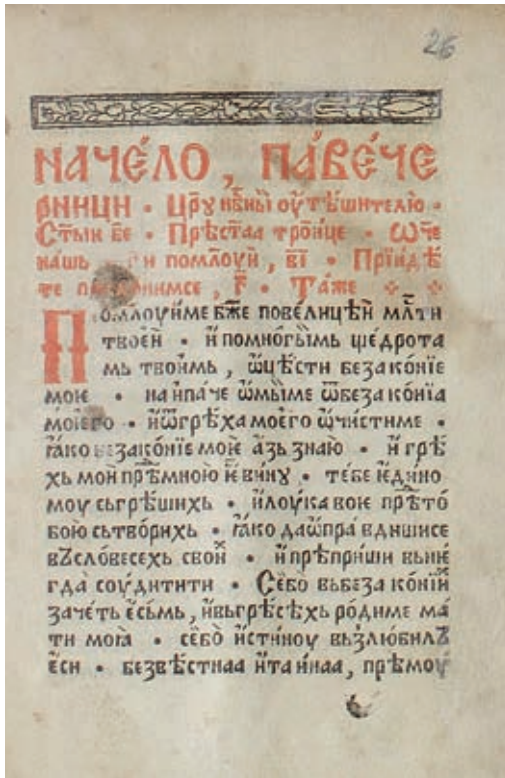
Сл. 7 и 8. Поуке Светих отаца, Зборник за путнике, издање Божидара Вуковића, 1521, л. 4б и 6а, УБ, Р 3006

изложена на првом кватерниону (л. 1–8), који није сигниран, што може указивати на то да је овај уводни блок накнадно укључен током самог штампања.

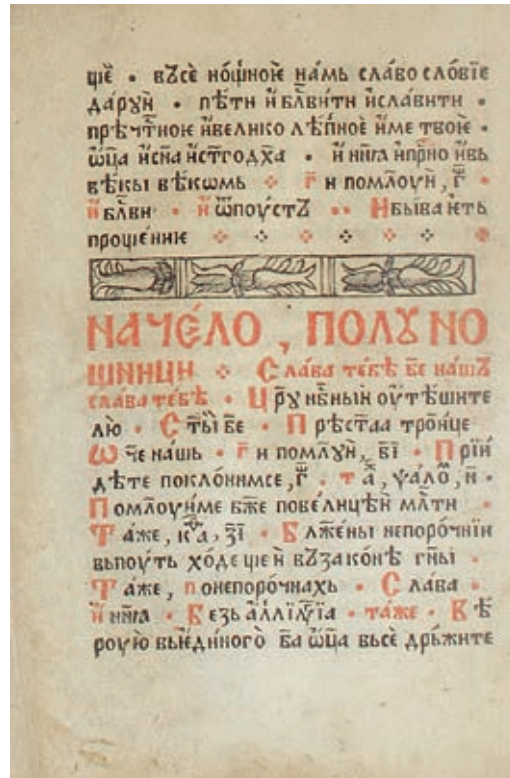
Литургијски састави. Највећи део Зборника за путнике чине богослужбени текстови који обухватају Синаксар (календар) с покретним и непокретним празницима (Цибранска-Костова 2013: 324–335), Часослов са дневним службама (од вечерње до молитве на трпези), као и бројне молитве, тропаре и каноне.

На почетку целине са литургијским текстовима налази се Синаксар, који садржи попис празника за покретни и непокретни круг црквене године, а који обично улази у састав последовања псалтира. У њему је најпре изложен попис празника за сваки дан у години без тропара и кондака, док су у Синаксару Великог поста назначени најзначајнији празници у недељама овога периода црквене године.

Након Синаксара следи Часослов са службама дневног богослужбеног циклуса, који започиње вечерњом а завршава се молитвом на вечерњој трпези.

Сл. 11. Повечерје, Зборник за путнике, издање Божидача Вуковића, 1521, л. 29а, УБ, Р 3006

Сл. 12. Полуноћница, Зборник за путнике, издање Божидача Вуковића, 1521, л. 34б, УБ, Р 3006

На самом крају налазе се причасни празника и светих, штампани ћириличким писмом на грчком језику, преузети из годишњег богослужбеног круга.

У издању из 1536. године поредак полуноћнице је проширен пуним текстом седамнаесте катизме за свакодневну и девете катизме за суботњу полуноћницу. Поред раније штампаних причасних празника и светих, додата су још два састава на грчком – Херувика и појачка одговарања на литургијама Јована Златоустог и Василија Великог. Напоследку су уврштена и разна припела, Пасхалија с луновником и Синаксаром и пратећим упутствима за употребу, што јасно потврђује литургијски карактер књиге и њену практичну примену у богослужбеном календару.

Молитвени састави. Једна од особености Зборника за путнике јесте присуство молитвених текстова, што ову књигу приближава типу молитвеника. У обе верзије издања из 1521. године налази се циклус Молитава светих отаца – Антиоха, Јована Златоустог, Пајсија Пустиняка, Петра Црнорисца и Григорија Двојеслова. Поред

Сл. 13. Часни крст, Зборник за путнике, издање Божидара Вуковића, 1521, л. 209б, УБ, Р 300б

Сл. 14. Похвала Часном крсту, Зборник за путнике, издање Божидара Вуковића, 1560, л. 210а, УБ, Р 300б

них, штампани су и Поредак молитава пред спавање и Молитва пред исповест, што јасно указује на намеру уредника да у зборник уврсти текстове намењене личној, покајничкој и припремној молитви.

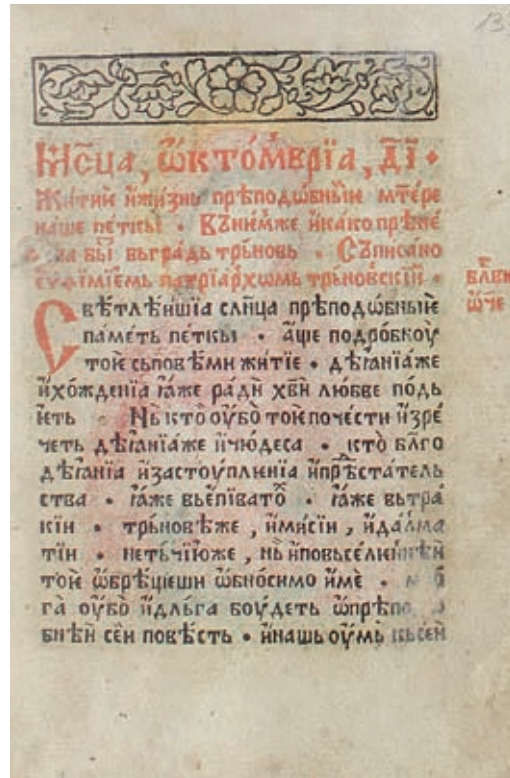
Верско-дидактички састави. У верско-дидактичке саставе могу се условно уброяти и додаци Синаксару, у којима су дата кратка упутства о начину прослављања празника, о броју дана у месецу и знацима зодијака. Међутим, највећи део верско-дидактичких текстова налази се у завршном делу књиге. Тај корпус започиње Похвалом Часном и животворном крсту, а наставља се апокрифним циклусом посвећеним Христовом нерукотвореном образу – Посланицом цара Авгара Христу, Одговором (отписом) Господа Исуса Христа Авгару, Посланицом Ананија Брзоходца цару Авгару и Чудом о Светом убрусу. Иза ових текстова следе састави О именима Господњим и О именима Пресвете Богородице, затим Кратко казивање о Богородичином рођењу и Слово апостола Павла, које је сачувано само у сажетој варијанти издања.

Садржај и формална обележја Зборника за путнике показују да је ова књига била намењена пре свега личној молитвеној пракси и приватном читању, а не богослужбеној употреби у храму. Њен мали формат (октаво), пажљиво обликована графичка опрема са ксилографским представама светитеља и сцена из хришћанске историје, као и разноврсност текстова прилагођених индивидуалном читању, сведоче о намери да послужи као књига између богослужбеног зборника и молитвеника – преносиви кодекс за свакодневну духовну праксу. Овим издањем у српску и ширу православну штампану традицију уведен је тип књиге намењене личној употреби, што му обезбеђује посебно место у историји српског штампарства прве половине XVI века.

Иако се понекад истиче да је књига била усмерена ка ширем кругу верника, анализа њене садржине и историјских сведочанстава показује да је Зборник за путнике пре свега служио потребама мирских свештеника и монаха – нарочито оних који су боравили ван општежића одлазећи у „писаније“. Управо ти „манастирски путници“ путовали су не само по српским крајевима већ су обилазили и друге православне земље, преко Влашке и Молдавије, па све до удаљене Русије, прикупљајући прилоге за своје обитељи (Фотић 2000: 223). О монасима који су ишли у писаније сведоче бројни записи, од којих се значајан број односи на хиландарске „путнике“ (Фотић 2000: 221–231). Тако се, на пример, у запису из рукописног Псалтира манастира Хопова из 1622. године за писара Никодима каже да је „бивши путник Хиландара манастира“ (Стојановић 1902: 302, бр. 1114), док се у синђелији патријарха Арсенија III Чарнојевића из 1704. године помиње „путник манастирски“ (Руварац 1922: 1–6). То указује на могућност првобитне, практичне намене књиге као личног богослужбеног приручника који је омогућавао монасима и клирицима да очувају свој молитвени ритам и духовну дисциплину и ван манастирских заједница. Сама структура Зборника потврђује ову претпоставку. Највећи део књиге чине литургијски и молитвени текстови који омогућавају читаоцу да самостално прати дневни и седмични богослужбени циклус. Ту спадају Часослов (као основа дневног поретка), Синаксар, односно календар за поштовање празника годишњег круга, као и састави недељног богослужбеног циклуса. Укључивањем синаксара који обухвата покретни и непокретни круг, затим тропара, акатиста и параклиса, Зборник за путнике постао је практично помагало не само за монахе „у писанијама“, већ и за келиотско монаштво. На то упућује и састав намењен онима „који желе да га певају у ћелијама“, штампан након последовања акатиста Пресветој Богородици и молитве после икоса. Другим речима, издање је било конципирано тако да садржи најнеопходније текстове из већих богослужбених књига и тако покрије сва три циклуса литургијске године – дневни, седмични и годишњи.

За разлику од западноевропских простора, где је постојало развијено тржиште штампаних књига на народним језицима, у јужнословенским областима под османском влашћу читалачка публика међу лаицима била је умногоме ограничена. Стога је Зборник за путнике првенствено био усмерен ка потребама клирика и монаха, а тек

Сл. 17. Света Петка, Зборник за путнике, издање Божидара Вуковића, 1521, л. 174б, УБ, Р 3006

Сл. 18. Житије свете Петке, Полуноћница, Зборник за путнике, издање Божидара Вуковића, 1521, л. 175а, УБ, Р 3006

потом и писменијих представника мирјанâ. Чињеница да највећи део књиге заузимају богослужбени и молитвени текстови (Часослов, Синаксар, службе) најочитије потврђује управо такву примарну намену.

Међутим, Вуковићев Зборник за путнике није остао ограничен на лица из монашког и свештеничког круга. У њега су свесно уврштени и морализаторско-дидактички састави, попут Житија свете Петке и Житија светог великомученика Ђорђа, а што је посебно значајно, и читав низ апокрифних текстова апотропејске намене. Ту спадају Похвала Часном и животворном крсту, списи о именима Господњим и Пресвете Богородице (Измирлиева 2011: 46–65), као и епизоде везане за цара Авгара и Христов нерукотворени образ. Управо ови састави омогућили су да књига буде прихватљива и ширем кругу православних верника, а не искључиво међу клирицима, будући да су такви текстови одговарали потребама личне побожности – како у дому, тако и на путу – пружајући утеху и заштиту од свакодневних опасности.

Њиховој прихватљивости и функционалности значајно је допринео и богати графички украс, у првом реду ксилографске иконе које су претходиле појединим текстовима, а које су истовремено служиле и као визуелни ослонац у молитви и верницима скромнијег образовања.

Идејни фокус који најочитије открива апотропејску димензију Вуковићевог Зборника за путнике чине састави Похвала Часном и животворном крсту и Казивање о нерукотвореном Христовом образу. Овим текстовима претходе илустрације које функционишу и као визуелни еквиваленти њиховог садржаја и као носиоци заштитничке снаге самих молитава. Испред Похвале отиснут је дрворез крста окружен пиктограмима и оруђима Христовог страдања, док се испред Чуда о Светом убрусу и керамици налази представа Христа који „брзоходцу“ цара Авгара предаје свој нерукотворени лик.⁵

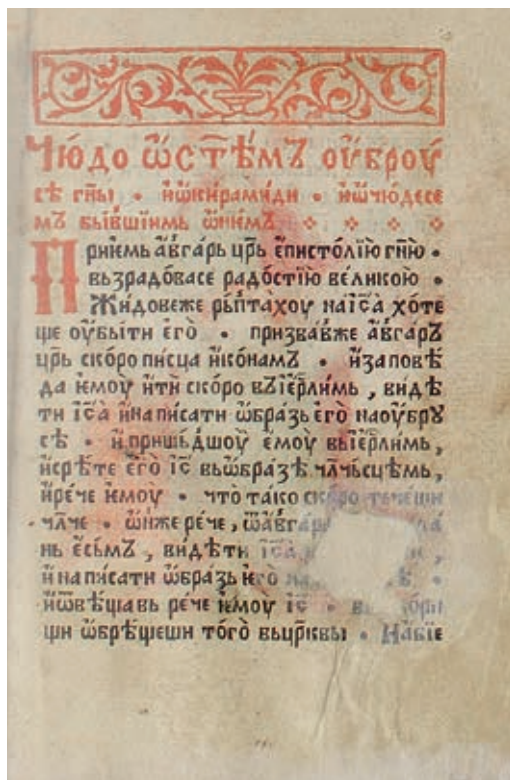
Пиктограм је чинила формула од четири иницијала, при чему је сваки иницијал представљао почетно слово појединачне речи које у целини чине молитвену реченицу. Такве реченице, обично преузете из апокрифних молитава (Радојчић 1931: 187–211; Ракић 1998: 50), биле су подложне различитим тумачењима. На другом дрворезу, у сцени Христовог предавања сопственог лика „брзоходцу“, визуелно је представљена једна од најпознатијих верзија легенде о краљу Авгару и Христовој преписци. Ова приповест је у позновизантијској побожности стекла изузетну популарност управо због веровања у заштитничку моћ Христовог аутографа и апотропејску снагу његовог нерукотвореног образа.

Посебно сведочанство таквог схватања налази се у завршној формули текста о чудима Светог убруса и ћерамиде, која изричито дефинише заштитну моћ „знамења“ и „имена“ као духовног оружја против зла:

Видевши ова знамења; и прочитавши ова имена, непобеђен бићеш у рату; и од свих непријатеља избављен ћеш бити; и од изненадне смрти; и од страха ноћног, и од дејства сотониног; и од сваке напасти видљивих и невидљивих непријатеља. Знамењем Часног и животворног крста штитимо се; и свим именима Господњим којих је 72; и свим чудима и недостижним знамењима преславне и часне матере Господа нашег Исуса Христа; нека је Њему слава у векове векова.

Ова молитвена формула не само што осветљава функционалну природу текста већ упућује и на то да је сам Зборник за путнике био замишљен и као духовни амулет – књига која, осим што служи молитви, пружа и осећај заштите од свих „напасти видљивих и невидљивих“. Ова замисао, која је касније добила на посебној употреби

5 Реч је о једној од реинтерпретација легенде о краљу Авгару и његовој преписци с Христом, која је доживела већи број верзија, а која је своју популарност договала, пре свега, заштитничкој моћи Христовог аутографа, с једне стране, и апотропејској снази његовог нерукотвореног образа, с друге. У српском рукописном наслеђу познате су три верзије легенде о Авгару (Јовановић 2005: 82–97; 2014: 141–147). Уопштено о легенди о цару Авгару и њеној рецепцији код Срба в. Татић-Ђурић 2011: 45–70.

Сл. 19. Чудо о Светом убрусу, Зборник за путнике, издање Божидара Вуковића, 1521, л. 216а, УБ, Р 300б

Сл. 20. О именима Господњим, Зборник за путнике, издање Божидара Вуковића, 1521, л. 218б, УБ, Р 300б

и значају кроз своју реинтерпретацију у јужнословенским абагарима,⁶ заснива се на споју текста и слике. Управо та синтеза апокрифних молитава, пиктографских знакова и дрворезаних симбола у највећој мери је допринела популарности Вуковићевих издања ширем кругу православних хришћана, који су у њима препознавали не само Молитвеник већ и предмет духовне заштите.

Тако се у Зборнику за путнике спајају три основне функционалне равни: 1) литургијско-практична – омогућава клирику или монаху ван манастира да одржи дневни и годишњи молитвени ритам; 2) кагихетска и верско-дидактичка – пружа читаоцу основна знања из догматско-доктринарне сфере, што објашњава присуство поука светих отаца и молитвених састава угледних црквених писаца; 3) апотропејска – где књига као целина, а нарочито њени завршни одељци са илустрацијама,

6 О абагарима в. Минчева 2012: 105–115; 2015а; 2015б: 1–14; Цибранска-Костова 2016: 6–23; СТАНЦЕНЕВ 2020: 249–260.

Сл. 21. „Отпело на грчком“, Зборник за путнике, издање Божидара Вуковића, 1536, л. 281а, БМС, Р Ср 3.1
 Сл. 22. „Припела“, Зборник за путнике, издање Божидара Вуковића, 1536, л. 281а, БМС, Р Ср 3.1

делује као духовни амулет и заштитна реликвија у штампаном облику. Управо ова трострука функционалност објашњава како њену широку популарност тако и чињеницу да је била погодна за продају и употребу у разноврсним православним срединама на Балкану и источном Јадрану.

Посматран у ширем контексту, Зборник за путнике представља значајну етапу у развоју православне духовности у доба штампане културе. Он повезује старију рукописну традицију зборника за ћелијску употребу са западноевропским моделом преносивих књига за индивидуалну молитву. На тај начин Вуковићев зборник постаје спона између литургијског текста и свакодневног живота, односно између монашке дисциплине и лаичке побожности. У практичном смислу, мали формат и вишенаменски садржај представљали су и економски и тржишни одговор на потребе православних читалаца под османском влашћу. Његова распрострањеност и поновљена издања (1536, 1547, 1560) недвосмислено показују да је овај концепт био

одржив и да је Зборник за путнике током XVI века постао један од најпопуларнијих типова православних молитвених приручника.

Положај и намена Зборника за путнике јасно показују да је ова књига настала на пресеку монашке традиције православног хришћанства и културног амбијента Венеције у првој половини XVI века. Овај зборник мешовитог састава малог формата штампан на српскословенском језику представља нови тип књиге у православној средини и обједињује догматске, литургијске, поучне и апотропејске текстове у функционално јединство. До његовог појављивања није познат пример овако замишљене ћириличке књиге, чија је структура истовремено одраз духовних потреба православних заједница и разумевања нових могућности штампе и књижног тржишта. У том смислу, Вуковићев и Пахомијев подухват означава важну етапу у развоју православне штампе и представља први покушај да се традиционални рукописни зборник ћелијне употребе прилагоди техничким и организационим потенцијалима штампе.

У западноевропском контексту књиге малог формата намењене личном читању и молитви биле су у позном средњем веку већ устаљен део верске праксе. Њихов развој повезује се са духовним правцем *devotio moderna* (Post 1968; FÜLLENWASCH 2013: 716–717), који је наглашавао унутрашњу молитву и поучно читање, а не само саборно учешће у литургији. Под утицајем тога правца настају рукописни и штампани часослови, као и италијанске *libri delle compagnie* – књиге намењене заједничком и појединачном упражњавању молитава у оквиру верских братстава (DonDI 2016: 1–238). Ови састави постају један од најраспрострањенијих девоционалних жанрова у римокатоличком свету у позном средњем веку и раном модерном добу (Wieck 2001). На ту врсту читања упућују и бројни визуелни извори, међу којима се издвајају сцене Благовести, где се Богородица приказује са књигом у руци, као знаком новог идеала личне, интроспективне молитве.

Најпознатији међу тим књигама били су часослови (*gli offizioli, libri delle ore*), чију је основу чинио календар са дневним молитвама, допуњен догматским, морално-дидактичким и химнографским текстовима. Мали формат, јасна унутрашња композиција и богата илуминација учинили су их изузетно распрострањеним, те се у историји књиге сматрају најтипичнијим обликом издања намењених личној молитви у касном средњем веку и раном модерном добу.

По њиховом узору, у Италији – нарочито у Венецији XV и XVI века – развила се и варијанта Часослова позната као *libri da compagnia* (MANZARI 2010: 141–160), који су садржали молитве, службе и химне за индивидуалну и колективну употребу у оквиру верских братстава (DonDI 2011: 183–192; 2016: 42–45). Практичност и компактност ових издања створиле су трајан модел „цепних“ књига за личну молитву, који је, захваљујући својој вербално-визуелној структури, у римокатоличком свету стекао широку распрострањеност и значај.

Управо у таквом, већ формираном венецијанском издавачком окружењу треба посматрати и Вуковићев и Пахомијев подухват. Венеција је у првој половини XVI века била не само водеће средиште штампарства него и место у којем су се природно укрштале источне и западне књижне традиције. У том амбијенту обојица су препознала могућност да православним читаоцима понуде књигу која ће по формату, организацији и визуелном слоју одговарати савременим западним молитвеним приручницима, али ће по садржају бити у потпуности прилагођена православном богослужбеном поретку. Њихова намера није била једноставно преузимање латинске форме, већ њено свесно преобликовање. Стога је латински литургијски циклус замењен православним Часословом, календар светитеља византијским Синаксаром, а на место западних медитативних текстова дошли су тропари, акатисти и параклиси. Овај поступак није био пуко копирање, већ суштински преображај западњачке форме у аутентични израз православне духовности. На тај начин, основна идеја преносиве молитвене књиге добила је свој православни облик, усклађен са духовним потребама и литургијском традицијом источног хришћанства.

Актуелност овога западног обрасца у Вуковићево и Пахомијево време потврђује велики број позних инкунабулних издања Часослова, штампаних углавном у Француској, Италији и Немачкој. У самој Венецији први Часослови излазе већ крајем XV века – од издања Николе Жансона (1474) до илустрованих примера Бонинуса де Бониниса (1481) и грчког Часослова Алда Мануција (1497). Делатност породице Ђунти (Ђунта) показује да је већ крајем XV века у Венецији постојао уобличен модел штампања литургијских и молитвених књига малог формата, међу којима је *Officium Beatae Mariae Virginis* заузимало истакнуто место (DONDI 2016: 402–412, 440–442, 444–446, бр. 53–56, 60, 62). Као издавачи који су се рано специјализовали за ову врсту издања, Ђунти су развили серијску продукцију визуелно богато опремљених часослова, намењених широкој и међународној публици, чиме су битно допринели њиховој популарности (PETRAS 1974: 334–346; ARMSTRONG 2001: 65–93; NUOVO 2013: 51–56). Ово сведочи да је у време када су Вуковић и Пахомије покретали своје пројекте, формат малих молитвених књига био технолошки, естетски и тржишно потпуно афирмисан.

Православна средина, разуме се, није тај модел преузела директно. Она је у сопственој рукописној пракси већ познавала зборнике мешовитог састава намењене личној молитви.

Посебан претходник у развоју овога типа књига представља тзв. *Српски молитвеник* Дубровчанина Франческа Раткова Мицаловића, штампан у типографији Ђорђа Русконија у Венецији 1512. године (Грковић-Мејџор, Савић 2016: 117–121; Иванић 2016: 127–137; Јањић 2016: 139–144; Станишић 2016: 145–150; Павловић 2016: 151–158). Штампан је ћириличким писмом на српском народном језику, али је намењен римокатоличком словенском становништву у Дубровнику, Србији и јадранском приобаљу и залеђу. По формату, структури и језику, Мицаловићев молитвеник представља први покушај да се западни модел Часослова – књиге за личну

молитву и поучно читање – пренесе у словенску ћириличку традицију. Састављен од молитава дневног циклуса, химнографских и догматско-дидактичких текстова, овај молитвеник је типолошки најранији пример преносиве књиге за личну побожност на јужнословенском простору. Управо је тај Мицаловићев молитвеник, који је несумњиво био познат Божидару Вуковићу, типолошки претходник и јасан доказ да је идеја мале ћириличке књиге намењене личној молитви била утемељена у вишеверском и културно динамичном амбијенту Венеције у првој половини XVI века, чиме је показао пут и отворио простор за Вуковићеве зборнике за путнике.

Вуковић и Пахомије су, дакле, у Венецији затекли спреман жанровски и технички образац, али су у њега унели сопствени садржај и православни литургијски поредак, обликујући књигу која је по форми следила европске стандарде, а по суштини припадала православном културном кругу.

Тако осмишљен, Зборник за путнике може се посматрати и као културно-идентитетски пројекат. У време када је штампана реч у православном свету била готово искључиво везана за велике богослужбене књиге, ово издање добија двоструку функцију, постајући средством личне молитвене праксе и знаком колективне духовне самосвести у условима османске власти. Његов мали формат снижавао је трошкове производње и олакшавао дистрибуцију, док је разноврсност садржаја омогућавала употребу и у монашким и у лаичким круговима. Управо зато Зборник за путнике није само прилагођавање западних образаца, већ веродостојан спој западноевропских модела личне побожности и православних духовних потреба у специфичном венецијанском амбијенту прве половине XVI века. Тај спој открива динамику културне размене између Истока и Запада, у којој је штампано слово постало истовремено практично средство, симбол идентитета и чувар духовног континуитета православних заједница.

§

Зборник за путнике Божидача Вуковића представља један од најсложенијих и најзначајнијих примера православне штампане књиге мешовитог састава у првој половини XVI века. Његово постојање и развој кроз више издања (1521, 1536, 1547, 1560) сведоче о високом степену уредничке свести и о настојању да се у оквиру православне традиције обликује нов тип молитвене књиге који ће одговарати новим облицима духовног живота и потребама епохе.

По својој концепцији ова књига стоји на раскршћу двеју традиција. С једне стране, дубоко је укореењена у јужнословенском рукописном наслеђу, које је познавало зборнике за ћелијску употребу и личну молитву; с друге стране, њен мали формат, унутрашња систематизација и однос између молитвених, догматских и поучних текстова приближавају је западноевропским књигама из круга приватне побожности, од којих су најпопуларнији били часослови. Та сродност није плод опонашања, већ резултат упоредног развоја у истом културном простору Венеције, где су се укрштале латинска и грчко-словенска традиција.

Вуковићев зборник је, стога, више од верског приручника. Он представља културни артефакт сложене функције – богослужбене, катихетске, апотропејске и идентитетске. Као преносива књига, служио је монасима и клирицима као помагало за одржавање молитвеног ритма, али је истовремено имао и заштитничку димензију. Његов визуелни слој – дрворези Свете Тројице, Часног крста, Нерукотвореног образа и других приказа светих – није само орнамент већ део духовне семиотике књиге, у којој се текст и слика сједињују, делујући заједно као вербално-визуелна целина.

У доба османске власти, када су институционални облици православног живота били ослабљени, ова књига је добила и посебну идентитетску улогу: постала је сведочанством духовне самодовољности и културне виталности православних заједница које су своју веру и језик очувале кроз писану и штапану реч. Тиме се Зборник за путнике уклапа у шири европски контекст послесредњовековне побожности, али га истовремено надраста својом мисијом да у условима дијаспоре и туђе власти обезбеди трајање литургијског и културног памћења.

Његов утицај може се пратити у каснијим издањима XVI века – у Зборнику Јакова од Камене Реке (1566), Зборнику Јакова Крајкова (1572) и Зборнику Стефана Паштровића (1597) – која, ма колико различита по садржају и графичкој опреми, потврђују трајност Вуковићевог концепта и прихватање модела православног молитвеника за индивидуалну побожност на ширем балканском простору.

Посматран у целини, Вуковићев Зборник за путнике представља симболичку тачку сусрета Истока и Запада, у којој се западноевропска форма и источноправославни садржај стапају у јединствену целину. Као медијум духовне праксе, културног памћења и идентитетске самосвести, ова књига превазилази националне и конфесионалне границе, сведочећи о снази штапаног слова као средства очувања вере, језика и културног континуитета у једном од најосетљивијих раздобља српске и европске историје.

Прилог

УПОРЕДНИ ПРИКАЗ САДРЖАЈА ЗБОРНИКА ЗА ПУТНИКЕ

1521 (САЖЕТА ВАРИЈАНТА)	1521 (ОПШИРНА ВАРИЈАНТА)	1536
Поуке светих отаца: Атанасије, архиепископ александријски – О Светој Тројици и вери (2а); Кирил, архиепископ александријски – Питања и одговори о Светој Тројици (3а); Јован Филозоф – Кратко излагање о правоверној вери (4б)	Поуке светих отаца: Атанасије, архиепископ александријски – О Светој Тројици и вери (2а); Кирил, архиепископ александријски – Питања и одговори о Светој Тројици (3а); Јован Филозоф – Кратко излагање о правоверној вери (4б)	Поуке светих отаца: Атанасије, архиепископ александријски – О Светој Тројици и вери (2а); Кирил, архиепископ александријски – Питања и одговори о Светој Тројици (3а); Јован Филозоф – Кратко излагање о правоверној вери (4б)
Свети отац Епифаније – шта је Бог створио за шест дана (6а); О анђелима (7б); О човеку; О дрвету познања (8а)	Свети отац Епифаније – шта је Бог створио за шест дана (6а); О анђелима (7б); О човеку; О дрвету познања (8а)	Свети отац Епифаније – шта је Бог створио за шест дана (6а); О анђелима (7б); О човеку; О дрвету познања (8а)
Синаксар (попис празника за сваки дан у години, без тропара и кондака) (9а); О празницима – како треба прослављати празнике; колико који месец има дана (21а); епахте; знаци зодијака (21б)	Синаксар (попис празника за сваки дан у години, без тропара и кондака) (9а); О празницима – како треба прослављати празнике; колико који месец има дана (21а); епахте; знаци зодијака (21б)	Синаксар (попис празника за сваки дан у години, без тропара и кондака) (9а); О празницима – како треба прослављати празнике; колико који месец има дана (21а); епахте; знаци зодијака (21б)
Синаксар светог и Великог поста (попис значајнијих празника у недељама Великог поста без тропара и кондака; попис недеља по Великому посту до понедељка друге недеље по Духовима) (22а)	Синаксар светог и Великог поста (попис значајнијих празника у недељама Великог поста без тропара и кондака; попис недеља по Великому посту до понедељка друге недеље по Духовима) (22а)	Синаксар светог и Великог поста (попис значајнијих празника у недељама Великог поста без тропара и кондака; попис недеља по Великому посту до понедељка друге недеље по Духовима) (22а)

Часослов (23δ); вечерња (24a); мало повечерје (29a); полуноћница свакодневна (34δ); полуноћница суботња (37a); јутрење (38a); час први (46δ); час трећи (49δ); час шести (52a); изобразитељна (55δ); час девети (58δ); молитве на јутарњој трпези (62a); молитве на вечерњој трпези (63δ)	Часослов (23δ); вечерња (24a); мало повечерје (29a); полуноћница свакодневна (34δ); полуноћница суботња (37a); јутрење (38a); час први (46δ); час трећи (49δ); час шести (52a); изобразитељна (55δ); час девети (58δ); молитве на јутарњој трпези (62a); молитве на вечерњој трпези (63δ)	Часослов (23δ); вечерња (24a); мало повечерје (29a); полуноћница свакодневна (35a); полуноћница суботња (46a); јутрење (54a); час први (62δ); час трећи (65δ); час шести (68a); изобразитељна (71δ); час девети (74δ); молитве на јутарњој трпези (78a); молитве на вечерњој трпези (79δ)
Поредак молитава пред спавање (64δ)	Поредак молитава пред спавање (64δ)	Поредак молитава пред спавање (80δ)
Молитве светих отаца: молитва светог Антиоха (69a); Јована Златоустог (69δ); Пајсија Пустинјака (71a); Петра Црнорисца (71δ); Григорија Двојеслова (73a); молитва пред исповест (79δ)	Молитве светих отаца: молитва светог Антиоха (69a); Јована Златоустог (69δ); Пајсија Пустинјака (71a); Петра Црнорисца (71δ); Григорија Двојеслова (73a); молитва пред исповест (79δ)	Молитве светих отаца: молитва светог Антиоха (85a); Јована Златоустог (85δ); Пајсија Пустинјака (87a); Петра Црнорисца (87δ); Григорија Двојеслова (89a); молитва пред исповест (95δ)
Тропари: тропари по непорочним у недељу (82δ); тропари васкрсни, богородични и ипакоји свих осам гласова (83a); седмични тропари са богородичнима и кондацима (86δ); тројични тропари свих осам гласова (89a); светилни седмични (92a)	Тропари: тропари по непорочним у недељу (82δ); тропари васкрсни, богородични и ипакоји свих осам гласова (83a); седмични тропари са богородичнима и кондацима (86δ); тројични тропари свих осам гласова (89a); светилни седмични (92a)	Тропари: тропари по непорочним у недељу (98δ); тропари васкрсни, богородични и ипакоји свих осам гласова (99a); седмични тропари са богородичнима и кондацима (102δ); тројични тропари свих осам гласова (105a); светилни седмични (108a)
Последовање акатиста Пресветој Богородици (95a); молитва која се чита после икоса у акатисту (110δ); поменик за оне који желе да га певају у ћелији (112a)	Последовање акатиста Пресветој Богородици (95a); молитва која се чита после икоса у акатисту (110δ); поменик за оне који желе да га певају у ћелији (112a)	Последовање акатиста Пресветој Богородици (111a); молитва која се чита после икоса у акатисту (126δ); поменик за оне који желе да га певају у ћелији (128a)

	<p>Молабни канони и параклиси за седмични циклус: Канон молабни анђелу чувару (114а); Часни параклис светом Јовану Претечи и Крститељу, другог гласа (120а); Часни параклис Пресветој Богородици, четвртог гласа (130а); Часни параклис Богородици и светом Николи, четвртог гласа (139а); Канон о Богородичином плачу, петог гласа (147а); Канон светим Оцима Григорија Синајита, шестог гласа (151а); пасхална служба (вечерње Велике суботе и јутрење Васкрса – 157а); Часни параклис светом пророку Илији, четвртог гласа (167а)</p>	<p>Молабни канони и параклиси за седмични циклус: Канон молабни анђелу чувару (130а); Часни параклис светом Јовану Претечи и Крститељу, другог гласа (136а); Часни параклис Пресветој Богородици, четвртог гласа (146а); Часни параклис Богородици и светом Николи, четвртог гласа (155а); Канон о Богородичином плачу, петог гласа (163а); Канон светим Оцима Григорија Синајита, шестог гласа (167а); пасхална служба (вечерње Велике суботе и јутрење Васкрса – 173б); Часни параклис светом пророку Илији, четвртог гласа (183а)</p>
	<p>Житија: житије свете Петке (175а); мучење великомученика и победоносца Ђорђа (186а)</p>	<p>Житија: житије свете Петке (191а); мучење великомученика и победоносца Ђорђа (202а)</p>
<p>Катавасије и славе за изабране празнике непокретног и покретног циклуса литургијске године (113а)</p>	<p>В. ниже</p>	<p>В. ниже</p>
<p>Похвала Часном и животворном крсту (154а)</p>	<p>Похвала Часном и животворном крсту (210а)</p>	<p>Похвала Часном и животворном крсту (226а)</p>
<p>Посланица цара Авгара Христу (156а); одговор (отпис) Господа Исуса Христа Авгару (157а); Чудо о Светом убрусу Господњем и о ћерамиди (160а)</p>	<p>Посланица цара Авгара Христу (213а); одговор (отпис) Господа Исуса Христа Авгару (214а); Чудо о Светом убрусу Господњем и о ћерамиди (216а)</p>	<p>Посланица цара Авгара Христу (229а); одговор (отпис) Господа Исуса Христа Авгару (230а); Чудо о Светом убрусу Господњем и о ћерамиди (232а)</p>

О именима Господњим (162а)	О именима Господњим (218δ)	О именима Господњим (234δ)
О именима Пресвете Богородице (164а)	О именима Пресвете Богородице (220а)	О именима Пресвете Богородице (236а)
Кратко казивање о рођењу Пресвете Богородице (167а)	Кратко казивање о рођењу Пресвете Богородице (223δ)	Кратко казивање о рођењу Пресвете Богородице (239δ)
	Азбука (224δ)	
	Катавасије и славе за изабране празнике непокретног и покретног циклуса литургијске године (225а)	Херувимска песма на грчком језику (240δ)
	Догматици свих осам гласова (262δ)	Катавасије и славе за изабране празнике непокретног и покретног циклуса литургијске године (241а)
Слово светог апостола Павла (169а)	Слово светог апостола Павла (265а)	Догматици свих осам гласова (278δ)
		Појачка одговарања ћирилским писмом на грчком језику за литургије Јована Златоустог и Василија Великог (281а)
Причасни празника и светих на грчком језику (170а)	Причасни празника и светих на грчком језику (269а)	Причасни празника и светих на грчком језику (287а)
		Припела на полијелеју (289а)
		Припела на изабраним псалмима великих празника, твореније кир Филотеја (289а)

		Припела на деветој песми (канона) на Господње и Богородичине празнике (289δ)
		Празничне библијске песме – „мојсеовице“ (291δ)
		Пасхалија с Луновником и Синаксаром (297а)
		Епахте (306а)
		Упутства за употребу пасхалне таблице (306а)
		О ширини и дужини Земље – кратак спис географске и хронолошке садржине (309а)
Поговор (174δ)	Поговор (170δ)	Поговор (311а)

СПИСАК РЕФЕРЕНЦИ

ИЗВОРИ

Зборн. 1521: Зборник за путнике. Издање Божидара Вуковића. Венеција 1521. – Према примерцима: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, сигн. Р 3006; Библиотека Марчана, Венеција, сигн. Rari Ven 726.

Зборн. 1536: Зборник за путнике. Издање Божидара Вуковића. Венеција 1536. – Према примерцима: Народна библиотека Србије, сигн. ПКЛС 66; Библиотека Матице српске, сигн. БМС, Р Ср 3.1.

Зборн. 1547: Зборник за путнике. Издање Вићенца Вуковића. Венеција 1547. – Према примерцима: Руска државна библиотека, Москва, № 18; Руска национална библиотека Санкт Петербург, сигн. I.5.20.

Зборн. 1560: Зборник за путнике. Издање Вићенца Вуковића. Венеција 1560. – Према примерцима: Народна библиотека Србије, сигн. И 3; Манастир Јошаница.

ЛИТЕРАТУРА

ВОЗНЕСЕНСКИЙ 1999: А. В. Вознесенский. „Сведения и заметки о кириллических печатных книгах, 1. Малая подорожная книжка Франциска Скорины.“ *Труды Отдела древнерусской литературы*, 51 (1999), 337–341.

ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, САВИЋ 2016: Ј. Грковић-Мејдор, В. Савић. „Српски молитвеник из 1512. године.“ *Српски молићвеник. Сјоменица Милану Решетијару 1512–1942–2012*. Београд 2016, 117–121.

ИВАНИЋ 2016: Б. Иванић. „Ликовни украс штампаног ћириличног дубровачког молитвеника из 1512. године.“ *Српски молићвеник. Сјоменица Милану Решетијару 1512–1942–2012*. Београд 2016, 127–137.

ИЗМИРЛИЕВА 2011: В. Измирлиева. „Семьдесят два имени Господа: Перевод, транслитерация и религиозная гибридизация.“ *Translation and Tradition in Slavia Orthodoxa*. Vienna 2011, 46–65.

ЈАЊИЋ 2016: Д. Јањић. „Служба светог Крста и Служба светог Духа у ћириличком дубровачком Молитвенику из 1512. године.“ *Српски молићвеник. Сјоменица Милану Решетијару 1512–1942–2012*. Београд 2016, 139–144.

ЈОВАНОВИЋ 2005: Т. Јовановић. *Ајокрифи новозаветни. Према српским ѱрејисима*. Београд 2005.

ЈОВАНОВИЋ 2014: Т. Јовановић. „Посланица цара Авгара Исусу Христу према српском препису с краја XIII – почетка XIV века.“ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 80 (2014), 141–147.

ЛАЗИЋ 2013: М. Лазић. „Између патриотизма, побожности и трговине: мотиви издавачке делатности Божидара Вуковића.“ *Археографски ѱрилози*, 35 (2013), 49–101.

- ЛАЗИЋ 2022: М. А. Лазић. *Божидар Вуковић. Између историје и имагинације*. Београд 2022.
- ЛАЗИЋ 2024: М. А. Лазић. „Хронологија палеотипа из првог издавачког циклуса Божидара Вуковића.“ *Археографски прилози*, 46 (2024), 11–58.
- Мано-Зиси 1986: К. Мано-Зиси. „Зборници за путнике Божидара Вуковића у светлу сачуваних примерака.“ *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подјоричанина*. Титоград 1986, 151–171.
- Минчева 2012: Б. Минчева. „Двойствената същност на ‘Абагар’ – ‘шифърт’ на Филип Станиславов.“ *Beati Possidentes. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишната на проф. д-р Боряна Христова*. Софија 2012, 105–115.
- Минчева 2015а: Б. Минчева. *Амулетните свитџи тип „абагар“ в печатната традиција южните славјани 16–18 век*. Дисертација за присъждане на образователната и научната степен доктор. Софија 2015.
- Минчева 2015б: Б. Минчева. „Списъците с имена на Бог и света Богородица в южнославянската книжовна традиција през XVI и XVII век.“ *Библиотека. Списание за библиотечни и информационни науки, книгознание и литературна история*, XXII/6 (2015), 44–57.
- Немировски 1993: Е. Љ. Немировски. *Црногорска библиографија*, I/2, *Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене реке, Јеролима Зајуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антонија Рамјацеџа, Марка и Бартоломеа Ђинамиа 1519–1638*. Цетиње 1993.
- Новаковић 1877: С. Новаковић. „Божидара Вуковића зборници за путнике: Издања позната и непозната.“ *Гласник Српској ученој друштва*, 45 (1877), 129–167.
- Павловић 2016: С. Павловић. „Фонолошки систем Српског молитвеника из 1512. године.“ *Српски молићвеник. Сјоменица Милану Решетару 1512–1942–2012*. Београд 2016, 151–158.
- Петковић 1969: С. Петковић. „Илустрације Meditationes vitae Christi од Псеудо-Бонавентуре у једној српској штампаној књизи XVI века.“ *Зборник Светозара Радојчића*. Београд 1969, 253–265.
- Пешикан 1994: М. Пешикан. „Лексикон српскословенског штампарства.“ *Пеј векова српској штампарска 1494–1994*. Београд 1994, 71–218.
- Радојчић 1931: Н. Радојчић. „Српски Абагар.“ *Etnolog*, 4 (1930–1931), 187–211.
- Ракић 1998: З. Ракић. *Рагул. Српски сликар XVII века*. Нови Сад 1998.
- Руварац 1922: Д. Руварац. „Синђелије патријарха Арсенија Црнојевића.“ *Сјоменик Српске краљевске академије*, 55 (1922), 1–6.
- Синдик 1996: Н. Р. Синдик. *Издавачи, штампари, преписивачи*. Цетиње 1996.
- Станишић 2016: В. Станишић. „Ћирилица дубровачког молитвеника из 1512. године.“ *Српски молићвеник. Сјоменица Милану Решетару*. Београд 2016, 145–150.
- Стојановић 1902: Љ. Стојановић. *Сјари српски зајиси и најјиси*, I. Београд 1902.
- Татић-Ђурић 2011: М. Татић-Ђурић. *Студије о Христу*. Београд 2011.
- Темчин 2007: С. Темчин. „Происхождение названия *Малой подорожной книжки Франциска Скорины* в свете описи Супрасльског монаштва 1557 года.“ *Attonitates vel Lepores Philologiae*. Kraków 2007, 456–464.

ТРИФУНОВИЋ 1990: Ђ. Трифуновић. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд 1990.

УБИПАРИП, ТРИЈИЋ 2015: М. Убипарип, В. Тријић. „Зборници параклиса у српскословенској традицији.“ *Археографски прилози*, 37 (2015), 69–105.

ФОТИЋ 2000: А. Фотић. *Светија Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*. Београд 2000.

ЦИБРАНСКА-КОСТОВА 2013: М. Цибранска-Костова. „Календарите във венецианските сборници за пътници: Към типологията на явлението.“ *Старобългарска литература*, 47 (2013), 321–335.

ЦИБРАНСКА-КОСТОВА 2016: М. Цибранска-Костова. „Абагарът на Филип Станиславов: от артефакта към езиковия ресурс.“ *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, 5 (2016), 6–23.

ШПАДИЈЕР 2025: И. Шпадијер. *Живо средњовековље. Од рукописних књига до покрећних слика*. Београд 2025.

ARMSTRONG 2001: L. Armstrong. „Woodcuts for liturgical books published by LucAntonio Giunta in Venice, 1499–1501.“ *Word & Image. A Journal of Verbal/Visual Enquiry*, 17/1–2 (2001), 65–93.

DONDI 2011: C. Dondi. „Libri da compagnia Printed in 15th- and 16th-Century Italy.“ *Quarendo*, XLI/1–2 (2011), 183–192.

DONDI 2016: C. Dondi. *Printed Books of Hours from Fifteenth-Century Italy*. Florence 2016.

FÜLLENBACH 2013: E. H. Füllenbach. „Devotio Moderna.“ *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, 6 (2013), 716–717.

ЛЕМЕШКИН 2023: I. Lemeškin. „Проблеми изучения Малой подорожной книжки. Полемический экскурс.“ *Кныготыра*, 80 (2023), 343–385.

MANZARI 2010: F. Manzari. „Libri d'ore e strumenti per la devozione italiani e nordeuropei nel Tardo Medioevo: temi e aspetti della ricerca e della catalogazione.“ *La catalogazione dei manoscritti miniati come strumento di conoscenza. Esperienze, metodologia, prospettive*. Roma 2010, 141–160

NEMIROVSKIJ 1999: E. L. Nemirovskij. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Band V. *Die Druckerei von Francisk Skorina in Wilna*. Baden-Baden 2001.

NEMIROVSKIJ 2001: E. L. Nemirovskij. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band IV. *Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig. Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*. Baden-Baden 2001.

NEMIROVSKIJ 2003: E. L. Nemirovskij. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band VI. *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*. Baden-Baden 2003.

NUOVO 2013: A. Nuovo. *The Book Trade in the Italian Renaissance*. Leiden–Boston 2013, 51–55.

PETTAS 1974: W. A. Pettas. „An International Renaissance Publishing Family: The Giunti.“ *The Library Quarterly*, 44/4 (1974), 334–349.

POST 1968: R. R. Post. *The Modern Devotion*. Leiden 1968.

STANTCHEV 2020: K. Stantchev. „L'Abagar di Filip Stanislavov (Roma, 1651) e le edizioni veneziane dei Vuković e di Jakov Krajkov.“ *Ricerche Slavistiche. Nuova serie*, 3, 63 (2020), 249–260.

WIECK 2001: R. S. Wieck. *Time Sanctified. The Book of Hours in Medieval Art and Life*. New York, 2001² [1988].

MIROSLAV A. LAZIĆ

THE EDITIONS OF BOŽIDAR VUKOVIĆ'S MISCELLANY FOR TRAVELLERS:
STRUCTURE, FUNCTION, AND CULTURAL CONTEXT

SUMMARY

This study examines Božidar Vuković's Miscellany for Travelers (*Zbornik za putnike*), printed in Venice in 1521 and 1536, as one of the most significant early examples of a portable Orthodox prayer book in the age of print. The analysis of its structure and editorial conception shows that the miscellany was primarily designed for monks and clergy 'on the move', enabling them to maintain the daily, weekly, and annual liturgical cycle outside the monastery. Its internal organisation – from dogmatic and doctrinal teachings and the Horologion with the Synaxarion, through devotional and didactic texts, to apocryphal texts such as the Praise of the Holy Cross and the cycle on the Holy Mandylion – reveals a threefold function: liturgical-practical, catechetical, and apotropaic. This apotropaic layer, together with the inclusion of hagiographical and moral-didactic texts, made the book appealing to a wider circle of Orthodox laypeople as well, who used it as a personal prayer book and as a source of spiritual protection in everyday life. A comparison with Western devotional genres (Books of Hours, *libri da compagnia*) and with the South Slavic manuscript tradition shows that Vuković, together with Hieromonk Pakhomios, developed an Orthodox adaptation of the small portable prayer book within the Venetian cultural environment. The Miscellany for Travelers thus emerges as a fusion of Eastern content and Western form, and an important document of spiritual practice and cultural identity among Orthodox communities living under the Ottoman rule.

UDC 093=163.1"1560"

003.623:676.026.22

<https://doi.org/10.46793/AP47.151M>

Оригиналан научни рад

Примљено 29. новембра 2025. г.

Прихваћено 31. децембра 2025. г.

ЂЕРЂ МОР
gyorgymor@gmail.com

МИРОСЛАВ МАРЧИЋ
Библиотека Матице српске, Нови Сад, Србија
miroslav.futog@gmail.com

ПАПИР, ВОДЕНИ ЗНАЦИ И ДАТОВАЊЕ ДРУГОГ МЛЕТАЧКОГ ИЗДАЊА ОКТОИХА ПЕТОГЛАСНИКА

Апстракт: Друго издање Октоиха петогласника штампаног у Венецији – прештампано издање Октоиха петогласника Божицара Вуковића (Венеција, 1537), обично се у литератури датује око 1560. године. У раду се говори о досадашњим резултатима филигранолошких истраживања ове књиге. Износе се нови подаци о папиру, воденим знацима и датовању тога издања до којих се дошло испитивањем његових девет примерака (осам из Библиотеке Матице српске и једног из Народне библиотеке Србије). Описано је укупно 10 водених знакова. Према спроведеној анализи, као нови хронолошки оквир предлаже се раздобље између 1562. и 1566. године.

Кључне речи: Библиотека Матице српске, Народна библиотека Србије, Октоих петогласник, Вићенцо Вуковић, Јеролим Загуровић, штампане србуље, водени знаци

АБСТРАКТ: The second edition of the Octoechos of the Fifth Tone printed in Venice – a reprinted edition of Božidar Vuković's Octoechos of the Fifth Tone (Venice, 1537) – is usually dated in the scholarly literature to around 1560. This paper discusses the results of previous filigranological research on this book. It presents new data concerning the paper, watermarks, and the dating of this edition obtained through the examination of nine surviving copies (eight from the Matica Srpska Library and one from the National Library of Serbia). A total of ten watermarks has been identified and described. On the basis of the analysis conducted, a new chronological framework is proposed, placing the production of this edition between 1562 and 1566.

KEYWORDS: Matica Srpska Library, National Library of Serbia, Octoechos of the Fifth Tone (Petoglasnik), Vincenzo Vuković, Hieronim Zagurović, Serbian Cyrillic printed books, watermarks

Током већег дела XVI века у Венецији су штампане српске богослужбене књиге под покровитељством породице Вуковић. Породични посао започео је Божицар Вуковић 1519. године и радио је са прекидима до 1539/1540. године. Након смрти Божицара Вуковића рад је наставио његов син Вићенцо, који је у свом поседу имао

штампарску опрему сигурно до 1575. године (Пешикан 1994: 91; Грвић 2021: 35–36; Лазич 2022б: 80, 84).

У старијој литератури превладава мишљење да је Божидар Вуковић основао ћириличку српскословенску штампарију, коју је након његове смрти наследио син Вићенцо (Пешикан 1994: 85–86). Сумњу у постојање српске штампарије у Венецији засноване на принципима штампарског предузећа изразио је Мирослав Лазич, полазећи од претпоставке да се штампање могло одвијати и под другачијим околностима, пре свега услужно у некој од већ постојећих млетачких штампарија (2022а: 207). Да ли је Божидар основао штампарско предузеће или су његове књиге услужно штампане, не умањује његов значај као зачетника српске штампане речи у Венецији. Његовим ангажовањем одштампано је прво издање Октоиха петогласника, које су касније поновили његов син Вићенцо или Јеролим Загуровић.

Постоје опречна мишљења о години штампања другог издања ове књиге и то питање је привлачило пажњу научника од почетка XIX века до данас. Лукијан Мушички је први истакао проблем датовања старе српске штампане књиге у рукопису своје српске библиографије (Чурчић 1986: 181), али се конкретним питањем броја млетачких издања Октоиха петогласника, као и годином њиховог изласка из штампе, први бавио Павел Јосиф Шафарик. Он је открио да је Октоих Божидара Вуковића из 1537. године прештампан још једном у периоду између 1537. и 1570. године (Чурчић 1986: 183; Пешикан 1994: 161). Овакав временски оквир оставља могућност да је Октоих прештампан сâм Божидар или његов син Вићенцо, али и Јеролим Загуровић, који је преузео штампарски посао од Вићенца. Тиме се отворило питање о издавачу другог издања. Први је на њега покушао да одговори руски библиограф Иван Каратајев. Прихватајући Шафариково датовање, он је изразио уверење да је друго издање штампан Јеролим Загуровић (Чурчић 1986: 184). Из овог става следи да оно није могло бити штампано пре 1569. године. Сумњу у његов суд изнели су Катарина Мано-Зиси и Јевгениј Љвович Немировски, утврдивши да је књига могла изаћи око 1560. године, што би значило да је Вићенцо Вуковић морао бити њен издавач, иако Немировски оставља могућност да је то ипак био Загуровић, док Пешикан верује да је књига могла бити посредно или непосредно издање Вићенца Вуковића (Немировски 1993: 142; Пешикан 1994: 161–162).

Разлог неслагања у погледу времена настанка књиге и њеног издавача лежи у чињеници да су у њој „поновљени Божидаров предговор и поговор са записом штампара Милешевца Теодосија и Ђенадија и задржана је стара датација, тј. 1537. година издања“ (Грвић 2021: 37), иако би се типографски издање најпре могло приписати Вићенцу и датовати око 1560. године. Због тога се до решења овог питања покушало доћи анализом хартије која је коришћена за потребе штампања књиге.

Први се воденим знацима на хартији Октоиха бавио Корнелиј Тромонин, један од утемељитеља руске филигранологије. Прецртавши знаке, он их је 1844. датовао према години првог издања (Тромонин 1965²: 13–14). Њима се детаљније позабавио Владимир Мошин. Прегледајући примерак под сигнатуром И 5 из збирке Народне

библиотеке Србије, он је пронашао три различита водена знака у књижном блоку и на основу њих закључио да је штампање започето 1536. или 1537, а завршено након 1561. године (1967: 18, 22). Истом темом се бавила и Вера Лукјаненко. Прегледајући Октоих, Лукјаненко је своја запажања упоредила са радовима Тромонина, Лихачова и Мошина. Она је уочила три знака и изнела тврдњу да је књига изашла око 1560. године (Лукјаненко 1993: 115).

§

Овом приликом филигранолошки је анализирано девет примерака другог млетачког издања Октоиха петогласника, у циљу његовог ближег датовања. Осам анализираних примерака чува се у Библиотеци Матице српске, а један у Народној библиотеци Србије. Прецртане су све варијанте водених знакова у њима и прегледани су нама доступни каталози са воденим знацима, као и примерци других србуља штампаних у Венецији између 1537. и 1570. године (БМС Збор.; БМС Збор. (Ј); БМС Мол. (БВ); БМС Мол. (ЈЗ); БМС Окт. (БВ); БМС Праз. Мин.; БМС Псал. (ВВ) I; БМС Псал. (ВВ) II; БМС Псал. (ЈЗ); БМС Служ.; БМС Служ. (ЈЗ); БМС Три. пос.; БМС Три. цвет.; НБС Мол. 1; НБС Мол.).

Анализирани примерци Октоиха су књиге очуваних, рестаурираних листова, чија је просечна величина 269 × 186 мм. Ниједан примерак није целовит. Пуни књижни блок чини двадесет свешчица од по осам листова, на којима се налазе четири врсте водених знакова. Свака врста има две варијанте („форме“) настале истодобно.¹ Једини изузетак чини знак Једнострука котва, који се јавља у четири варијанте. Водени знаци су постављени на један понтизо по средини листа, а контрамарке су у углу припадајућег табака. Размак понтизоа је уједначен (28–30 мм), а вержер густ. Дебљина папира је 80–120 μ, осим код знакова број 7 и 8 (пар форми Г), где је веома танак (60–65 μ). Тај папир и по мотиву филиграна одудара од осталих и може бити да је накнадно одштампан и повезан. Могуће је да је током штампања петнаесте свешчице (листови 114 и 119) понестало хартије, па је употребљен тањи папир који је у типографији коришћен за преписку.

На појединим листовима се водени знак не може јасно уочити, а на неким је и одсечен приликом рестаурације. Неки примерци Октоиха су преповезивани и у том процесу им је привезана млађа хартија. Углавном се ради о хартији из XX века, али у три примерка постоји и хартија из нешто ранијег периода (РСр IV 6.1, РСр IV 6.3 и И 5). У примерку РСр IV 6.4, на листу 18, налази се део са додатом хартијом,

1 Појаву форми (сита са воденим знаком), Владимир Мошин објашњава на следећи начин: „Пошто би једном формом (мајстор – прим. аут.) захватио из каде житку 'папирну кашу' и стресањем равномерно је распоредио по читавом оквиру табака, предао би форму шегрту да избаци лист на сушење, а сам би поновио исти посао са другом формом, онда опет с првом и тд. 'Формар', мајстор који је израђивао такве форме у паровима, настојао је да њихови филигранни буду једнаки, али код ручне израде није био у стању да изради апсолутно идентичне знакове и да их смести на потпуно истом месту у обе форме“ (Мошин 1967: 15).

на којој се опажа водени знак, али сасвим нејасно, те није могао бити анализиран. Предмет обраде нису били ни знаци са хартије у форзацу, настале у XX веку.

Пар форми А: Дупла котва у кругу са звездом и контрамарком ЕВ

1. Примерак РСр IV 6.1, л. 102 и 99.²

Понтизо: 28–31 мм; вержер: 18–20 жица на 20 мм; дебљина папира: 108–116 μ ; величина знака: 65 \times 43 мм; величина контрамарке: 18 \times 28 мм.

У литератури: Мошин, табла X, знак бр. 1 (1537).

Врло слично: Мошин (Котва) бр. 937 (1550/1560). Слично: Станковић (Пљевља) бр. 131 (1550/60); Станковић (Хиландар XVI) бр. 253 (1555/1565); Станковић (Музеј Срема) бр. 36 (1565/1575); Мацолди бр. 57 (1543).

Процена датовања: између 1555. и 1565. године.

2. Примерак РСр IV 6.1, л. 97 и 104.

Величина знака: 61 \times 41 мм; величина контрамарке: 16 \times 22 мм. Остало као под бр. 1.

Пар форми Б: Једнострука котва у кругу са звездом и контрамарком АФА

3. Примерак РСр IV 6.1, л. 144, 137 и 149.

Понтизо: 30 мм; вержер: 18–20 жица на 20 мм; дебљина папира: 99–129 μ ; величина знака: 66 \times 42 мм; величина контрамарке: 36 \times 20 и 36 \times 24 мм.

У литератури: Мошин, табла X, знак бр. 2 (око 1560).

Подударно³: Триод посни (1561). Врло слично: Вићенцо Вуковић (Псалтир) (1561). Слично: Јеролим Загуровић (Псалтир) (1569).

Процена датовања: између 1560. и 1570. године.

4. Примерак РСр IV 6.1, л. 132, 133 и 126.

Величина знака: 69 \times 44 мм; величина контрамарке: 37 \times 24 и 37 \times 22 мм. Остало као под бр. 3.

Пар форми В: Слова АА са угластим тролистом у кругу са звездом и контрамарком бС са угластим тролистом

5. Примерак РСр IV 6.1, л. 9 и 16.

Понтизо: 29–30 мм; вержер: 20–21 жица на 20 мм; дебљина папира: 92–102 μ ; величина знака: 66 \times 44 мм; величина контрамарке: 25 \times 25 мм.

У литератури: Тромонин бр. 306 (1537); Мошин, табла X знак, бр. 3 (1562).

Подударно: Велков, табла 365, бр. 1–3 (1563). Врло слично: Мареш бр. 719 (1563); Станковић (Пловдив) бр. 103 (1565/1575). Слично: Брике бр. 9226 (1562).

Процена датовања: између 1561. и 1563. године.

6. Примерак РСр IV 6.1, л. 23 и 18.

Величина контрамарке: 27 \times 27 мм. Остало као под бр. 5.

2 Нумерација листова са којих су прецртани знак и контрамарка.

3 Термин *подударно* користимо уместо раније уобичајеног термина *идентично*.

Пар форми Г: Кардиналски шешир са крстом и контрамарком АРА

7. Примерак РСр IV 6.1, л. 119 и 114.

Понтизо: 28–29 мм; вержер: 20–21 жица на 20 мм; дебљина папира: 60–65 μ ; величина знака: 69 \times 42 мм; величина контрамарке: 31 \times 21 мм.

Врло слично, без контрамарке: Гроздановић-Пајић, Станковић (Дечани) бр. 174 (1561).

Врло слична контрамарка: Маџолди бр. 649 (1572).

Процена датовања: између 1565. и 1575. године.

8. Примерак РСр IV 6.8, л. 114 и 119.

Величина контрамарке: 36 \times 20 мм. Остало као под бр. 7.

Водени знаци на хартији додатој при преповезивању

9. Грб са јеленом и круном, примерак РСр IV 6.1, лист у форзацу књиге.

Понтизо: 21–24 мм; вержер: 22–23 жице на 20 мм; дебљина папира: 49–62 μ ; величина знака: 80 \times 60 мм.

Врло слично: Станковић (МСПЦ) бр. 325 (1720/1725); Гроздановић-Пајић (Сентандреја) бр. 10 (1720/1725).

Процена датовања: између 1720. и 1725. године.

10. Грб са полумесецом и контрамарком VG, примерак И 5, лист у форзацу књиге.

Понтизо: 31–33 мм; вержер: 20 жица на 20 мм; дебљина папира: 110–122 μ ; величина знака: 77 \times 54 мм; величина контрамарке: 18 \times 47 мм.

Врло слично: Бидл бр. 14 (1810/1839).

Процена датовања: 1810/1839.

§

Папир са паром форми В чини највећи део књижног блока, око 51%. Парови А и Б чине појединачно од 20% до 25% књижног блока, у зависности од примерка. Пар Г јавља се у примерцима РСр IV 6.1, РСр IV 6.3, РСр IV 6.5, РСр IV 6.6, РСр IV 6.7 и РСр IV 6.8, увек на листовима 114 и 119, што би чинило око 3% књижног блока.

Знак Дупла котва (пар А) карактеристичан је за папирне млинове Венеције и Фабријана. Овај знак са контрамарком ЕВ обухвата временски период од 1530. до 1570. године (Мошин 1973: 24–25).⁴ Папир са знаком једнострука котва (пар Б) млетачке је израде (Врикет 1966а: 41), а са знаком кардиналски шешир (пар Г) италијанске израде, мада је током XVI века и тај знак постао искључиво млетачки (Врикет 1966а: 222–223). И папир са знаком слова (пар В) морао би бити италијанске израде. Преостала два водена знака, са папира из форзаца примерака РСр IV 6.1 и И 5, карактеристична су за млинове Хабзбуршке монархије. Папир са знаком грб са полумесецом (примерак И 5), судећи по контрамарки VG (Валентино Галвани), потекао је из неког од млинова породице Галвани (Еинедер 1960: 169). Бидл напомиње да је контрамарка VG била у употреби од око 1760. до око 1839. године (Бидл 2017: 47).

4 Види примере у каталогу од бр. 927 до 942.

Пређашње филигранолошке анализе Октоиха петогласника су у појединим деловима недоречене или погрешне. Корнелиј Тромонин је прегледао оба издања, али их је третирао као једно, што га је навело да све знаке датује у 1537. годину. Поред знакова из првог издања Октоиха (бр. 307, 308, 342, 343, 345, 346, 347), уочио је само један знак из другог издања. У питању је знак Слова (бр. 306), с тим што му припадајућу контрамарку није забележио (Тромонин 1965: 13–14).⁵ Тромонин није био упућен у проблем броја издања ове књиге. Такође, филигранологија је у то време била врло млада научна дисциплина, па му је лако могло промаћи да знак бр. 306 припада каснијем периоду. Најзад, његов циљ приликом израде каталога био је да посредством прецртавања знакова са датованих докумената и књига олакша даља филигранолошка истраживања.

Владимир Мошин је закључио да се „један део Октоиха почео штампати 1536–1537. године, али је штампање због нечег било прекинуто и тек око 1561. године Вићенцо Вуковић (или после њега Загуровић), прештампавајући Псалтир, доштампао је и ово друго издање Октоиха заједно са његовим изворним записом“ (Мошин 1967: 22). Такав закључак не можемо прихватити. Пре свега, ако је штампање започео Божидар Вуковић, тешко је поверовати да су одштампане свешчице биле у штампарији више од двадесет година пре него што је процес штампања настављен, тим пре што су у временском распону од 1537. до 1561. године и Божидар (до 1540) и Вићенцо (од 1546. до 1561) издавали књиге (Пешикан 1994: 89–91). На овакав закључак Мошина је навело то што је дуплу котву, први знак који је пронашао, а који одговара нашим знацима број 1 и 2, датовао у 1537. годину јер је сличан пример нашао у рукописном Јануарском минеју из манастира Никољца (Никољац 23). Са тим датовањем никољачког рукописа сагласан је и Радоман Станковић (1994: 161–162). Очигледно је да у тренутку рада на Октоиху Мошин није имао друге примере таквог знака са том контрамарком, па га је датовао према паралели из манастира Никољца. У свом делу *Anchor Watermark* (1971) сâм Мошин је објавио низ примера који доказују да је такав знак лако могао бити у употреби и 1561. године (Мошин 1973: 24–25).⁶ То је разлог више да се одбаци теза о прекиду штампе другог издања Октоиха.

Мошин није имао ни данашњу технологију која омогућава да се уоче ситни детаљи на воденим знацима. Тако је дошло до разлике у контрамарки његовог знака Једнострука котва (табла X, бр. 2) и наших број 3 и 4, јер у његовом примеру нема слова F изнад слова AA. Разлог може бити и тај што су обе варијанте биле у употреби у датом периоду, па су се некад налазиле и у истој књизи, као у случају Посног триода из 1561. године (примерак РСр IV 3.1).

5 Види и табле XVIII, XXI и XXII.

6 Види примере у каталогу од бр. 927 до 942.

Трећи знак који налази Мошин је Слова, који одговара у потпуности нашим знацима број 5 и 6. Датујући овај знак у 1562. годину, чини се да Мошин није знао да га је и Тромонин пронашао у Октоиху, јер цитира само пример из Брикеовог каталога. Код Мошина нема четвртог знака који би одговарао нашим знацима број 7 и 8, зато што се тај знак не налази у примерку И 5 који је он прегледао (Мошин 1967: 18, 22).

Воденим знацима у Октоиху петогласнику, као што је већ речено, бавила се и Вера Лукјаненко. Она их не даје у цртежу, већ само у опису, наводећи три знака. Један од њих је Котва у кругу, а судећи по примерима које она наводи, чини се да мисли на Једноструку котву у кругу са звездом и контрамарком АА са тролистом.⁷ Други знак је Кардиналски шешир (Линашов 1994а: 330; 1994б: pl. 184)⁸, који она датује у 1561. годину. Деформисане теразије – трећи знак – она повезује са поменути-м Тромониновим знаком бр. 306, те је јасно да је реч о терминолошкој омашци (Лукјаненко 1993: 115).

§

Узевши у обзир све што је до сада изнето, чини се да друго издање Октоиха није могло бити одштампано пре 1561. године. На то указује неколико чињеница. Прво, иако су знакови број 1 и 2 могли настати у ширем временском распону, судећи по размаку понтизоа, вержеру и облику знака, сва је прилика да су настали након 1560. године. Друго, знакови број 3 и 4 јављају се у Вићенцовим издањима из 1561, а њих нема пре те године. После 1561. они се налазе у Загуровићевом псалтиру из 1569. године. Једина разлика између ова два примера је у детаљу контрамарке, јер је у књигама из 1561. унутар слова А изломљена линија, као у знацима број 3 и 4, док у примеру из Псалтира (1569) та линија није изломљена, већ накошена. Најзад, у случају знакова број 5 и 6 пронађена је подударна паралела на хартији једног турског дефтера из 1563. године (Veľkov 2005: табла 365, бр. 1–3). Ако се узме у обзир могућност да се папир налазио у складишту неко време пре но што је продат, као и да је део времена протекао у транспорту, долази се до закључка да је он могао бити произведен најраније 1561. године. Додатно, доња граница се може померити нагоре ако се узме у обзир да је Вићенцова штампарска опрема током 1561. године била заузета штампањем Посног триода и Псалтира (Пешикан 1994: 91), што указује да штампање Октоиха, вероватно, није могло бити започето пре 1562. године.

У неким примерцима књиге се јављају знакови број 7 и 8, за које нисмо пронашли ближе паралеле у доступној литератури. Ови знакови карактеристични су за

7 Ни у једном од девет анализираних примерака Октоиха нисмо наишли на поменути контрамарку.

8 Лукјаненко овај знак повезује са примером код Лихачова (бр. 3425), који овај налази у Посном триоду и за њега не даје припадајућу контрамарку.

седму деценију XVI века, што не говори много о горњој граници штампања Октоиха. Ипак, она би се могла ближе одредити на основу тога што се зна да је Вићенцова опрема поново била заузета 1566. године, када је Јаков од Камене Реке штампао свој Зборник за путнике (Пешикан 1994: 91). Претходно, она је била заузета и 1563, када су Стефан од Скадра и Вићенцо Вуковић штампали Цветни триод (Пешикан 1994: 199). Немогуће је филигранолошким путем одредити да ли је Октоих настао пре Цветног триода или након њега. По свој прилици књига је штампана у периоду између 1562. и 1566. године.

Прилог 1

Преглед парова водених знакова примерака из Библиотеке Матице српске⁹

бр. св/ст.	РСр IV6.1	РСр IV6.2	РСр IV6.3	РСр IV6.4	РСр IV6.5	РСр IV6.6	РСр IV6.7	РСр IV6.8
1	ВБ	ВБ	ВБ	/	В	В	/	/
2	В	В	В	В	В	В	/	/
3	В	В	В	В	В	В	В	/
4	В	В	В	В	В	В	В	/
5	В	В	В	В	В	В	В	/
6	В	В	В	В	В	В	В	В
7	В	В	В	В	В	В	В	В
8	В	В	В	ВА	ВА	В	ВА	В
9	В	В	В	В	В	В	В	В
10	В	В	В	ВА	В	ВА	В	ВА
11	А	А	А	А	А	А	А	А
12	А	А	А	А	А	А	А	А
13	А	А	А	А	А	А	А	А
14	АБ	АБ	АБ	АБ	АБ	АБ	АБ	АБ
15	БАГ	Б	БГ	БА	БАГ	БАГ	БАГ	БАГ
16	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б
17	Б	Б	Б	БА(В)	Б	Б	Б	Б
18	БА	БА	БА	БА	БА	БА	БА	Б
19	Б	Б	Б	Б	/	Б	Б	Б
20	Б	Б	Б	Б	/	Б	Б	Б

9 Распоред знакова је дат ознакама за парове форми. У табели нису дати знакови са привезане хартије. Колона за примерак И 5 из Народне библиотеке Србије није додата јер његова фолијација није истоветна са оном у примерцима који се чувају у Библиотеци Матице српске. Због тога је распоред знакова у овом примерку дат посебно, по листовима, исто као у случају примерка РСр IV 6.1, који је најкомплетнији.

ПРИЛОГ 2

ПРЕГЛЕД ВОДЕНИХ ЗНАКОВА ПРИМЕРКА РСр IV 6.1

РСр IV 6.1 – Октоих петогласник (Венеција, око 1560) – Библиотека Матице српске					
Наслов	РСр IV 6.1 – Октоих петогласник (Венеција, око 1560) – Библиотека Матице српске		РСр IV 6.1 – Октоих петогласник (Венеција, око 1560) – Библиотека Матице српске		
Бр. св.	Бр. л.	Редни број филиграна	Бр. св.	Бр. л.	Редни број филиграна
1	1	9	7	49	6
	2	3		50	6 (кМ)
	3	5		51	6 (кМ)
	4	5		52	5 (кМ)
	5	6		53	5
	6	6 (кМ)		54	6
	7	5 (кМ)		55	6
	8	5 (кМ)		56	/
2	9	3 (кМ)	8	57	6 (кМ)
	10	5		58	6 (кМ)
	11	6		59	5 (кМ)
	12	5 (кМ)		60	5
	13	5		61	5 (кМ)
	14	5 (кМ)		62	5
	15	5		63	6
	16	6 (кМ)		64	6
3	17	5 (кМ)	9	65	5
	18	5 (кМ)		66	5
	19	6		67	5
	20	6 (кМ)		68	5 (кМ)
	21	5 (кМ)		69	5
	22	5		70	5 (кМ)
	23	6 (кМ)		71	5 (кМ)
	24	6		72	5 (кМ)
4	25	6	10	73	6 (кМ)
	26	6 (кМ)		74	5
	27	5 (кМ)		75	6
	28	5 (кМ)		76	/
	29	5		77	6
	30	5 (кМ)		78	6 (кМ)
	31	5		79	5 (кМ)
	32	5		80	6
5	33	6	11	81	1
	34	6 (кМ)		82	1 (кМ)
	35	5 (кМ)		83	2 (кМ)
	36	5 (кМ)		84	2 (кМ)
	37	6 (кМ)		85	2
	38	6		86	2
	39	5		87	1
	40	5		88	1 (кМ)
6	41	6	12	89	2 (кМ)
	42	6		90	/
	43	5		91	1 (кМ)
	44	5		92	1
	45	6		93	1 (кМ)
	46	6 (кМ)		94	1
	47	5 (кМ)		95	1
	48	5 (кМ)		96	2

13	97	2	19	145	3
	98	1 (KM)		146	3
	99	1 (KM)		147	4 (KM)
	100	2		148	3
	101	2 (KM)		149	3 (KM)
	102	1		150	4
	103	1		151	3 (KM)
	104	2 (KM)		152	3 (KM)
14	105	1 (KM)	20	153	4
	106	1 (KM)		154	4
	107	4		155	4 (KM)
	108	4		156	4 (KM)
	109	4 (KM)		157	4
	110	4 (KM)		158	4
	111	1		159	/
	112	1		160	/
15	113	2			
	114	7 (KM)			
	115	3			
	116	3			
	117	3 (KM)			
	118	3 (KM)			
	119	7			
	120	2 (KM)			
16	121	4			
	122	4			
	123	4			
	124	3			
	125	3 (KM)			
	126	4 (KM)			
	127	/			
	128	4 (KM)			
17	129	4			
	130	4			
	131	3 (KM)			
	132	4			
	133	4 (KM)			
	134	3			
	135	4 (KM)			
	136	4 (KM)			
18	137	3 (KM)			
	138	1			
	139	4 (KM)			
	140	4			
	141	4 (KM)			
	142	4			
	143	1 (KM)			
	144	3			

Прилог 3

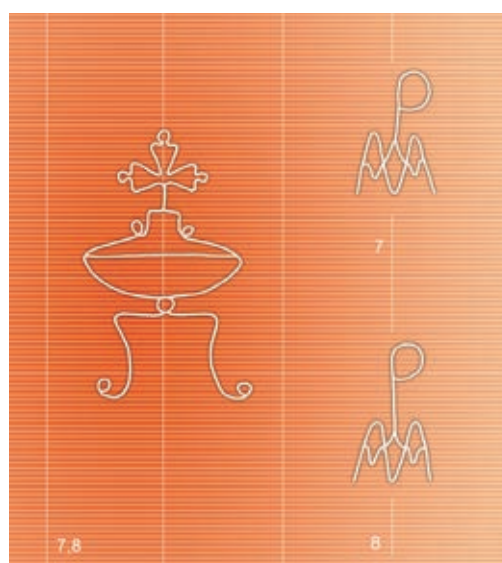
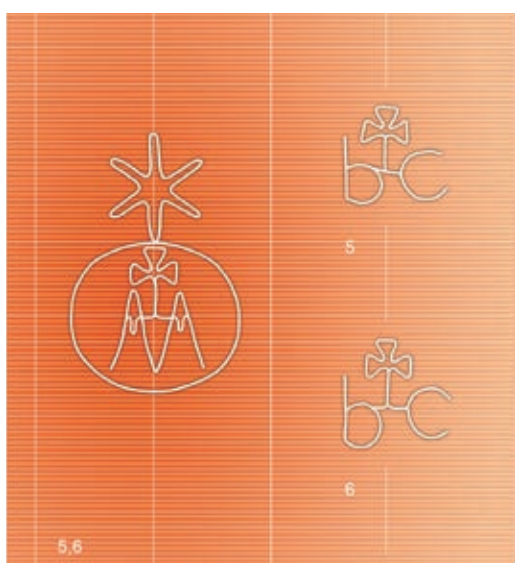
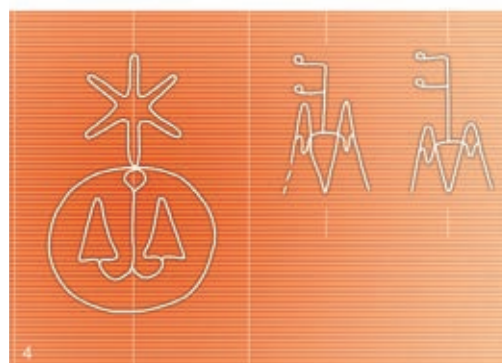
ПРЕГЛЕД ВОДЕНИХ ЗНАКОВА ПРИМЕРКА И 5

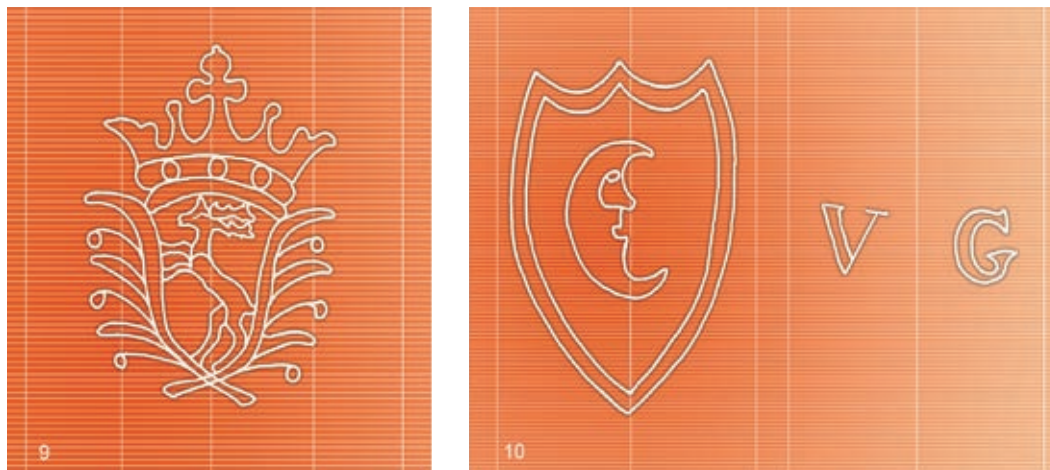
Бр. св.	Бр. л.	Редни број филиграна	Бр. св.	Бр. л.	Редни број филиграна
	1	Тип 10 (кМ)		47	6
1	1	/	7	48	5
	2	5		49	/
	3	/		50	5
	4	6		51	5 (кМ)
	5	/		52	5
	6	6		53	5 (кМ)
2	7	6	8	54	/
	8	/		55	5 (кМ)
	9	6 (кМ)		56	6
	10	5 (кМ)		57	6
	11	5		58	6 (кМ)
	12	6		59	6
	13	6		60	/
3	14	/	9	61	/
	15	6		62	5
	16	6		63	6 (кМ)
	17	6		64	5 (кМ)
	18	5		65	6
	19	/		66	5
4	20	/	10	67	5 (кМ)
	21	6 (кМ)		68	6 (кМ)
	22	6 (кМ)		69	5
	23	5		70	6
	24	6		71	6
	25	6		72	6
	26	5		73	6 (кМ)
5	27	5 (кМ)	11	74	6 (кМ)
	28	6 (кМ)		75	6
	29	6 (кМ)		76	6
	30	5 (кМ)		77	6 (кМ)
	31	6		78	6 (кМ)
	32	5		79	1
6	33	5	11	80	2
	34	6		81	2
	35	/		82	1
	36	5 (кМ)		83	1 (кМ)
	37	5 (кМ)		84	2 (кМ)
	38	/		85	2 (кМ)
6	39	/	11	86	1 (кМ)
	40	6 (кМ)			
	41	/			
	42	5			
	43	5 (кМ)			
	44	6			
	45	6			
46	6				

12	87	1 (KM)	18	135	3
	88	1		136	2
	89	/		137	3 (KM)
	90	2		138	4
	91	2 (KM)		139	4 (KM)
	92	1		140	3
	93	1 (KM)		141	2 (KM)
	94	1		142	3 (KM)
13	95	1	19	143	/
	96	/		144	4 (KM)
	97	1		145	/
	98	1 (KM)		146	4
	99	1		147	4 (KM)
	100	1 (KM)		148	3
	101	2		149	4
	102	1 (KM)		150	3
14	103	1	20	151	3
	104	/		152	/
	105	4		153	3
	106	3		154	/
	107	3 (KM)		155	3
	108	4 (KM)		156	3 (KM)
	109	2		157	4
	110	1 (KM)		158	/
15	111	4		III	10
	112	3		IV	10
	113	3			
	114	4			
	115	4 (KM)			
	116	3 (KM)			
	117	3 (KM)			
	118	4 (KM)			
16	119	4			
	120	4 (KM)			
	121	3 (KM)			
	122	4			
	123	4 (KM)			
	124	3			
	125	4			
	126	4 (KM)			
17	127	4 (KM)			
	128	4 (KM)			
	129	3			
	130	4 (KM)			
	131	4			
	132	3 (KM)			
	133	4			
	134	4			

Прилог 4

ВОДЕНИ ЗНАЦИ У ОКТОИХУ ПЕТОГЛАСНИКУ

Сл. 1. Копије водених знакова из Октоиха петогласника Вићенца Вуковића (1562–1566)

Сл. 2. Снимци водених знакова из Октоиха петогласника Вићенца Вуковића (1562–1566)

СПИСАК РЕФЕРЕНЦИ

Извори

БМС Збор: Зборник за путнике. Издање Вићенца Вуковића. Венеција 1547. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр I 2.1.

БМС Збор. (Ј): Зборник за путнике (Часловац). Издање Јакова од Камене Реке. Венеција 1566. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр I 1.1.

БМС Мол. (БВ): Молитвеник (Требник). Издање Божидача Вуковића. Венеција 1538–1540. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр II 8.1.

БМС Мол. (ЈЗ): Молитвеник (Требник). Издање Јеролима Загуровића и Јакова Крајкова. Венеција 1570. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр II 10.1.

БМС Окт. (БВ): Октоих петогласник. Издање Божидача Вуковића. Венеција 1537. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 5.1.

БМС Окт. 1: Октоих петогласник. Издање Вићенца Вуковића (?). Венеција, почетак седме деценије XVI века. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 6.1.

БМС Окт. 2: Октоих петогласник. Издање Вићенца Вуковића (?). Венеција, почетак седме деценије XVI века. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 6.2.

БМС Окт. 3: Октоих петогласник. Издање Вићенца Вуковића (?). Венеција, почетак седме деценије XVI века. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 6.3.

БМС Окт. 4: Октоих петогласник. Издање Вићенца Вуковића (?). Венеција, почетак седме деценије XVI века. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 6.4.

БМС Окт. 5: Октоих петогласник. Издање Вићенца Вуковића (?). Венеција, почетак седме деценије XVI века. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 6.5.

БМС Окт. 6: Октоих петогласник. Издање Вићенца Вуковића (?). Венеција, почетак седме деценије XVI века. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 6.6.

БМС Окт. 7: Октоих петогласник. Издање Вићенца Вуковића (?). Венеција, почетак седме деценије XVI века. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 6.7.

БМС Окт. 8: Октоих петогласник. Издање Вићенца Вуковића (?). Венеција, почетак седме деценије XVI века. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 6.8.

БМС Праз. Мин: Празнични минеј (Саборник). Издање Божидача Вуковића. Венеција 1538. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 1.1.

БМС Псал. (ВВ) I: Псалтир с последовањем. Издање Вићенца Вуковића. Венеција 1546. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр II 4.1.

БМС Псал. (ВВ) II: Псалтир с последовањем. Издање Вићенца Вуковића. Венеција 1561. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр II 5.1.

БМС Псал. (ЈЗ): Псалтир с последовањем. Издање Јеролима Загуровића и Јакова Крајкова. Венеција 1569. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр II 12.1.

БМС Служ: Служабник. Издање Вићенца Вуковића. Венеција 1554. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр II 13.1.

БМС Служ (ЈЗ): Служабник. Издање Јеролима Загуровића (?). Венеција, око 1570. (сигнатура – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр II 14.1.

БМС Три. пос: Триод посни. Издање Стефана од Скадра и Вићенца Вуковића. Венеција 1561. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 3.1.

БМС Три. цвет: Триод цветни. Издање Стефана од Скадра, Вићенца Вуковића и Камила Занетија. Скадар (Венеција ?) 1563. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 4.1.

НБС Мол. 1: Молитвеник (Зборник за путнике). Издање Вићенца Вуковића. Венеција 1560. – Према примерку: Народна библиотека Србије (Београд), Археографско одељење, Збирка старих штампаних књига, сигн. И3.

НБС Мол. 2: Молитвеник (Зборник за путнике). Издање Вићенца Вуковића. Венеција 1560. – Према примерку: Народна библиотека Србије (Београд), Археографско одељење, Збирка старих штампаних књига, сигн. И94.

НБС Окт: Октоих петогласник. Штампарија Вићенца Вуковића (?). Венеција, почетак седме деценије XVI века. – Према примерку: Народна библиотека Србије (Београд), Археографско одељење, Збирка старих штампаних књига, сигн. И 5.

КАТАЛОЗИ

Бидл: М. Biddle. „New Strategies in Using Watermarks to Date Sub-Saharan Islamic Manuscripts.“ *Studies in Manuscript Cultures*, 12 (2017), 27–68.

- БРИКЕ: С. М. Briquet. *Les filigranes: dictionnaire historique des marques du papier, dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, t. 3. Genève–Paris 1907 [репринт: New York 1966].
- ВЕЛКОВ: А. Velkov. *Les Filigranes aens les documents Ottomans. Divers types d'images*. Sofia 2005.
- ВИЋЕНЦО ВУКОВИЋ (ПСАЛТИР): Псалтир с последовањем. Издање Вићенца Вуковића. Венеција 1561. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр II 5.1.
- ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ (СЕНТАНДРЕЈА): Н. Р. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси. *Опис рукописа и старих шtamпаних књига Српске православне епархије дудимске у Сентандреји*. Београд – Нови Сад 1991.
- ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, СТАНКОВИЋ (ДЕЧАНИ): М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић. *Рукописне књиге манастира Високи Дечани*, књ. 2. Водени знаци и датирање. Београд 1995.
- ЈЕРОЛИМ ЗАГУРОВИЋ (ПСАЛТИР): Псалтир с последовањем. Издање Јеролима Загуровића и Јакова Крајкова. Венеција 1569. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр II 12.1.
- МАРЕШ: А. Mareş. *Filigranele hirtiei întrebuintate în țările române în secolul al XVI-lea*. Bucureşti 1987.
- МАЦОЛДИ: L. Mazzoldi. *Filigrane di cartiere bresciane*, tomo I. Brescia 1990.
- МОШИН: В. Мошин. „Водени знаци најстаријих српских штампаних књига.“ *Зборник Музеја примењене уметности*, 11 (1967), 7–24.
- МОШИН (КОТВА): V. Mošin. *Anchor Watermarks*. Amsterdam 1973.
- СТАНКОВИЋ (МСПЦ): Р. Станковић. *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду*. Водени знаци и датирање. Београд 2003.
- СТАНКОВИЋ (МУЗЕЈ СРЕМА): Р. Станковић. „Водени знаци рукописних књига Музеја Срема у Сремској Митровици.“ *Археографски прилози*, 24 (2002), 189–254.
- СТАНКОВИЋ (ПЛОВДИВ): Р. Станковић. „Рукописи српске редакције у народној библиотеци 'Иван Вазов' из Пловдива: водени знаци и датирање.“ *Археографски прилози*, 26–27 (2004), 189–261.
- СТАНКОВИЋ (ПЉЕВЉА): Р. Станковић. *Рукописне књиге манастира Свете Тројице код Пљевља*. Београд 2003.
- СТАНКОВИЋ (ХИЛАНДАР XVI): Р. Станковић. *Водени знаци Хиландарских српских рукописа XVI века*. Београд 2010.
- ТРИОД ПОСНИ: Триод посни. Издање Стефана од Скадра и Вићенца Вуковића. Венеција 1561. – Према примерку: Библиотека Матице српске (Нови Сад), Одељење старе и ретке књиге, Збирка старих штампаних књига, сигн. РСр IV 3.1.
- ТРОМОНИН: *Tromonin's watermark album. A facsimile of the Moscow 1844 edition*. Hilversum 1965.

ОСТАЛА ЛИТЕРАТУРА

- ГРБИЋ 2021: Д. Грбић. „Записи у примерцима Октоиха петогласника Вићенца Вуковића (Венеција, око 1560) у Библиотеци Матице српске.“ *Манастири и библиотеке чувари културне*

баштинине. Зборник радова са стручног скупа одржаног 29. и 30. јуна 2020. године у манастиру Велика Ремета. Ириг – Велика Ремета 2021, 35–42.

Гроздановић-Пајић, Станковић 1995: М. Гроздановић-Пајић, Р. Станковић. *Рукописне књиге манастира Високи Дечани*, књ. 2. Водени знаци и датирање. Београд 1995.

ЛАЗИЋ 2022а: М. Лазић. *Божидар Вуковић. Између историје и имагинације*. Београд 2022.

ЛАЗИЋ 2022б: М. Лазић. „У служби «Свете цркве и хришћанског царства»: о једном нереализованом издавачком пројекту Вићенца Вуковића и Ватикана.“ *Польза зъло великаа*. Сборник научних статей к 60-летию Андрея Владимировича Вознесенского. Санкт-Петербург 2022, 79–85.

Лукьяненко 1993: В. И. Лукьяненко. *Издания кириллической печати XV–XVI вв. (1491–1600 г.)*. Каталог книг из собрания ГПБ. Санкт-Петербург 1993.

Мошин 1967: В. Мошин. „Водени знаци најстаријих српских штампаних књига.“ *Зборник Музеја примењене уметности*, 11 (1967), 7–24.

Немировски 1993: Е. Љ. Немировски. *Црногорска библиографија*, том I, књ. 2. Цетиње 1993.

Пешикан 1994: М. Пешикан. „Лексикон српскословенског штампарства.“ *Пет векова српског шtamпарства. Раздобље српскословенске шtamпе: XV–XVII в.* Београд – Нови Сад, 1994, 71–232.

Синдик и др. 1991: Н. Р. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси. *Опис рукописа и старих штампаних књига Српске православне епархије дудимске у Сентандреји*. Београд – Нови Сад 1991.

Станковић 1994: Р. Станковић. „Датирање и водени знаци рукописних књига манастира Никољца.“ *Археографски прилози*, 16 (1994), 141–306.

Станковић 2002: Р. Станковић. „Водени знаци рукописних књига Музеја Срема у Сремској Митровици.“ *Археографски прилози*, 24 (2002), 189–254.

Станковић 2003а: Р. Станковић. *Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду*. Водени знаци и датирање. Београд 2003.

Станковић 2003б: Р. Станковић. *Рукописне књиге манастира Свете Тројице код Плеваља*. Београд 2003.

Станковић 2004: Р. Станковић. „Рукописи српске редакције у народној библиотеци 'Иван Вазов' из Пловдива: водени знаци и датирање.“ *Археографски прилози*, 26–27 (2004), 189–261.

Станковић 2007: Р. Станковић. *Водени знаци Хиландарских српских рукописа XVI века*. Београд 2010.

Чурчић 1986: Л. Чурчић. „Неки проблеми прештампаних издања Божидара и Вићенца Вуковића.“ *Шtamпарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина*. Радови са научног скупа Титоград, 29. и 30. септембар 1983, књ. 4. Титоград 1986, 181–194.

BIDDLE 2017: М. Biddle. „New Strategies in Using Watermarks to Date Sub-Saharan Islamic Manuscripts.“ *Studies in Manuscript Cultures*, 12 (2017), 27–68.

BRIQUET 1966а: С. М. Briquet. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, t. 1. Genève 1907 [reprint: New York 1966].

- BRIQUET 1966b: C. M. Briquet. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, t. 3. Genève 1907 [reprint: New York 1966].
- EINER 1960: G. Eineder. *The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian empire and their watermarks*. Hilversum 1960.
- LIHAČOV 1994a: *Likhachev's watermarks. An english-language version*, vol. 1. Amsterdam 1994.
- LIHAČOV 1994b: *Likhachev's watermarks. An english-language version*, vol. 2. Amsterdam 1994.
- MAREȘ 1987: Al. Mareș. *Filigranele hîrtiei întrebuintate în țările române în secolul al XVI-lea*. București 1987.
- MAZZOLDI 1990: L. Mazzoldi. *Filigrane di cartiere bresciane*, tomo I. Brescia 1990.
- MOŠIN 1973: V. Mošin. *Anchor Watermarks*. Amsterdam 1973.
- TROMONIN 1965: *Tromonin's watermark album*. A facsimile of the Moscow 1844 edition. Hilversum 1965.
- VELKOV 2005: A. Velkov. *Les Filigranes dans les documents Ottomans. Divers types d'images*. Sofia 2005.

ЂЕРЂ МОР, MIROSLAV MARČIĆ

**PAPER, WATERMARKS, AND THE DATING OF THE SECOND VENETIAN EDITION
OF THE OCTOECHOS OF THE FIFTH TONE**

SUMMARY

The second edition of the Octoechos of the Fifth Tone printed in Venice – a reprinted edition of Božidar Vuković's Octoechos of the Fifth Tone (Venice, 1537) – is commonly dated in scholarly literature to around 1560. The paper highlights the results of previous filigranological studies and presents new evidence supporting the dating of this edition to the period between 1562 and 1566. This conclusion is based on the examination of the paper and watermarks in nine copies of the edition (eight preserved in the Matica Srpska Library and one in the National Library of Serbia). In total, ten watermarks have been identified.

UDC 091=163.41

<https://doi.org/10.46793/AP47.173V>

Оригиналан научни рад

Примљено 27. августа 2025. г.

Прихваћено 30. јануара 2026. г.

ЖАРКО ВОЈНОВИЋ

Народна библиотека Србије, Београд, Србија

stevlovi@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-7611-2694>

РУКОПИСНИ МОЛИТВЕНИ СВИТАК ИСТОРИЈСКОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ

Апстракт: Рукописни молитвени свитак у власништву Историјског музеја Србије повод је да се проговори о овој молитвеној форми са становишта науке о књизи, док је, с друге стране, занимљиво промотрити текстове које он садржи. Установљено је да њихов највећи део припада апокрифној књижевности. Ради се о легендама познатим као Сан Пресвете Богородице и Сисинијева легенда, које имају апотропејску улогу, док сâм свитак има функцију амулета који се носи са собом или се држи у дому. Пошто у српској науци није било довољног интересовања за ове текстове, учињен је покушај да се утврди њихово присуство у досад описаним или инвентарисаним српским рукописима, а у прилогу је и покушај рашчитавања текста свитка.

Кључне речи: молитвени свици, апокрифи, амулет, Сан Пресвете Богородице, Сисинијева легенда

АБСТРАКТ: A manuscript prayer scroll preserved in the Historical Museum of Serbia provides an opportunity to discuss this devotional form from the book history perspective. At the same time, the texts it contains are of particular interest. It has been established that the majority of them belong to apocryphal literature. Specifically, they consist of the legends known as the Dream of the Most Holy Theotokos and the Legend of Sisinnios, both of which have an apotropaic function. The scroll itself served as an amulet, intended to be carried on the person or kept in the household. Since Serbian scholarship has shown relatively little interest in these texts, an attempt has been made to determine their presence in previously described or catalogued Serbian manuscripts. The article also includes a preliminary attempt at interpreting the text of the scroll.

KEYWORDS: prayer scrolls, apocrypha, amulet, Dream of the Most Holy Theotokos, Legend of Sisinnios

Код нас се о феномену молитвених свитака једва писало. Претпостављамо да читалац у првом тренутку неће ни знати на шта се тачно мисли. Разлози су у најмању руку двојаки. Први је објективан: сачувало их се до данас толико мало да једва и има о чему да се пише. Потом, њихова појава је свакако маргинална упоредимо ли је са великим темама и освештаним формама наше историје. Осим тога, није јасно

спадају ли они у оквир историје српске књижевности, или пак можда тек писмености, у домен историје српске књиге или историје уметности, и треба ли њима да се баве пре свега фолклористи. Уз то, питање је да ли они по свом садржају, тј. текстовима које носе, долазе у ствари најпре у поље медијевистике или би пак њима требало да се баве они који изучавају новију културну прошлост – због невелике старине сачуваних свитака; и треба ли најпре да буду у видном пољу историчара религије, нарочито оних који се баве историјом Српске цркве и хришћанске вере код Срба у свим њеним видовима. Међутим, погледамо ли на тему из овакве перспективе, схватићемо да и тако неугледна ствар као што је молитвени свитак може бити предметом мултидисциплинарног изучавања. За то су пре свега заслужни текстови које у свицима по правилу налазимо, а они су најчешће апокрифни.¹

Израз „молитвени свитак“ усталио је код нас Леонтије Павловић у своја два текста, једина која се посебно баве овим питањем (1953; 1959). Међутим, ту наилазимо на једну суштинску потешкоћу: молитвени свици уопште не морају садржати молитве. Такав је и свитак из наслова овога рада. Молитва подразумева лично обраћање Христу, Богородици, светима, анђелима итд., па чак и демонима ако се ради о заклиначким молитвама уз зазивање Свете Тројице или Христа. У нашем свитку тога нема, његов садржај чине текстови изложени у облику приповести, о чему ће касније бити речи. Ипак, изгледа да су се и они, такви какви су, у старо време доживљавали као молитве са становишта силе коју имају, без обзира на одсуство молитвеног вокатива и личног духовног обраћања ипостасној енергији. Стога је ипак најбоље да тај термин и задржимо у употреби.

Због чега су се појавили код нас молитвени свици, вероватно већ у XVII веку? Погледамо ли њихов садржај, који јасно показује апотропејску функцију, наћи ћемо изворе у прастарој људској потреби за одбраном од демонске силе као искуствене категорије. То се није променило све до најновијег доба, без обзира на просветитељска уверавања у непостојање ове силе. Но, занимљивија је сама форма. Наиме, зборници молитава, најпре рукописни па штампани, у облику класичне књиге, нису могли бити свачије власништво. Рукописне није било лако израдити или платити њихову израду, а штампаних није могло бити довољно (уосталом, и оне су свакако биле скупе). С друге стране, њихово читање захтевало је образованост која у средњем веку није била општа, а са почетком турократије њен ниво је опадао до критичног степена. У време када се извесност постојања Бога, као и противних сила, није доводила у питање, потреба за општењем са првим и избегавањем других није јењавала, али је јењавала способност јерархије да држи под надзором народне инстинкте, па чак и да очувава сопствену јеванђељску просвећеност. Све је то отворило врата слободнијем продору сумњивих полухришћанских схватања и неканонских текстова, које на крају чак ни свештенство није увек могло разликовати од канонских. Ако једне поред других одвајкада налазимо међу истим корицама појединих

¹ О апокрифима уопште, њиховом присуству у српским рукописима и другим питањима, заједно с литературом: Јовановић 2005б: 9–66.

личних зборника – а јасно је да је знатан део њих дело свештенослужитеља или обичних монаха – није неочекивано да равнотежа почне понекад претезати и на другу страну, те да текстови Црквом неблагословени почну задобијати опште право постојања и да се чак тим путем и шире. Никола Радојчић, пишући свој темељни текст о „Љубљанском абагару“, приметио је код Валвазора, путописца по западним српским крајевима у другој половини XVII века, реченицу која је могла садржати управо спомен на молитвене свитке: под Валвазоровим термином *Characteren*, који се односи на свитке које свештеници продају људима, он је препознао баш отиске овога абагара, који садржи приличан број икона као ликовних прилога (1931: 188). То је, с једне стране, податак о старости ове праксе, а са друге о томе како су се ове чудновате повести могле растурати по народу. Притом, битно је нагласити да њихов поседник није морао бити писмен: сила у њима садржана деловала је независно од тога, по магијском принципу. Наравно, увек је било боље да се могу, по препоруци која се често у њима налази, неколико пута дневно прочитавати, али ипак њихова ефикасност није могла бити условљавана вештином читања. Уосталом, таквом ставу давала је за право и сила Часног крста, која у хришћанској пракси постоји такође као категорија искуства, и личног и заједничког, али коју је лако деградирати на раван знака као амулета. Тако се и у оквиру заједнице могло дешавати оно што се иначе збива на личном плану: прелаз од словесног богоопштења ка деперсонализованом магијској пракси. Са духовне тачке гледишта, то је несумњиво декаденција, чијем продубљивању очекивано доприносе лоше историјске околности. Молитвени свитак могао је свакоме бити доступан, његово преписивање није много стајало, и могао се свуда носити са собом, због невеликог обима, као заштита од зла. Стога се мора подвући да ова врста медија, а надамо се да ће она макар у историји српске књиге коначно наћи место, има улогу стандардног амулета. Без сумње се може рећи да је и ово извесна функционална декаденција, али узмемо ли у обзир да молитвени свитак ипак у животу наших предака има важну улогу, пре ће декадентном изгледати савремена бесмислена књижна хиперпродукција као део индустрије забаве.

Молитвени свици ни у једном детаљу свог садржаја немају нешто посебно: све што је у њима исписивано, већ је пре тога било у класичним књигама, само је питање личног избора шта ће се све у њима од тога мноштва наћи. Релативно честа неиздиференцираност канонског и неканонског одразила се и на њих, па се обе категорије могу у њима мешати у различитим односима. Ипак, молитвени свитак из Историјског музеја Србије (даље СВИМС) није такав: он је (с једним изузетком) цео састављен од апокрифних текстова (текст свитка објављујемо на крају као прилог уз овај рад). Пошто досад о њему није било речи, овде ћемо му посветити нешто пажње, и ради њега као носиоца информација које могу бити од значаја, и ради самог феномена молитвених свитака као занимљивог дела културне историје. Пишући после Другог светског рата у два наврата о молитвеним свицима, Леонтије Павловић је у Београду набројао укупно четири (један је у међувремену доспео у Народну библиотеку Србије). На српским просторима СВИМС је у најмању руку пети. Један

постоји у Библиотеци Матице српске (PP I 45), а један је археографски описан у оквиру Збирке Радослава Грујића (МСПЦ ГР 261). Зна се и за постојање једног у Великој Хочи. Њихово заједничко проучавање могло би бити тема општијег рада. Тешко је рећи смемо ли се надати да ће се још понеки пронаћи, јер крхкост њихове материјалне физиономије не иде томе надању у прилог.²

Свитак о којем је овде реч је дугачак укупно 515 cm, а широк 13,5 cm, настао је лепљењем исечених трака хартије. Оригинална, на којој је брзописом исписиван текст, налепљена је у каснијем времену, очигледно у оквиру поступка рестаурације, на дебљу жућкасту хартију, чиме је свитку засад обезбеђена трајност. Постојање овога свитка обзнањено је 1961, када је откупљен од Наде Раносовић из Београда за Музеј Првог српског устанка, који је убрзо припојен Историјском музеју Србије, али се није све досад наша прилика да се о њему говори. Заједно са свитком стигла је тада и изузетно занимљива прича о његовом власнику, која може послужити за датовање. Сама по себи је, уз то, занимљива и као илустрација нарави устаничке Србије, а такође показује и да су нашим прецима видљиви непријатељи морали изгледати као оваплоћења оних невидљивих, због којих су овакви свици и настајали. Наиме, по овом сведочанству, СВИМС је припадао Витору Којовићу из села Прањана.³ Он је, за разлику од многих других, имао срећу да заслужи белешку у Гласнику Српског ученог друштва док је још било некога ко га се сећа:

„Витор из Прањана тек се беше оженио 1803. године. Љуба његова Ружица, веле, била је тако лепа да се њезина лепота далеко чула. Сали-ага (Руднички бик) једва је дочекао када је он довео таку лепоту у Прањане. Дошав на чардак у Прањане где га дочекују све женскиње одма запита за Ружицу Виторову и кад му одговоре да Витор није дао да Ружица дочека Сали-агу, одма пошље кмета сеоског да доведе Ружицу. Витор даде кмету два фишека са речима: Носи ово Сали-аги и кажи му да сам једно ја, а друго моја Ружица.

Кад Сали-агини потом опколе кућу да на силу отму Ружицу, Витор пушком прокрчи себи и Ружици пут и умакне у гору зелену. Витор је био први међу онима који су устали 1804. год. када се побунила Србија противу дахија и погинуо је те исте године. Ружица му је родила само једну ћерку, сада овде у Београду живућу гђу Василију Вукомановић“ (СРЕЊКОВИЋ 1869: 92).⁴

Ако је, дакле, јуначни Витор Којовић погинуо у првој години устанка, та је година последњи датум када је СВИМС могао бити исписан, а да се претпоставити да

2 Не треба сметнути с ума да их има свакако и ван српскога простора. Зна се за најмање два српска свитка који се чувају у Софији, а потичу вероватно из XVIII века, при чему је први настао у Копривници као дело јеромонаха Лукијана Лазаревића (Агапкина 2017: 385–390).

3 У Историјском музеју Србије свитак има инвентарни број 286/2483 и носи назив Молитвеник Витора Којовића.

4 Василијин син је Алекса Вукомановић (1826–1859), муж Мине Караџићеве (1828–1894). Нада Раносовић је чукунунука Витора Којовића.

је настао и нешто раније, мада не можемо знати није ли га Витор могао и наследити од некога. Језичке и правописне црте (рускословенска основа са јаким утицајем српскога народног говора) тешко нам могу послужити за то финије датовање, тако да би се дало оквирно закључити да је овај свитак настао на прелазу из XVIII у XIX век, што у начелу одговара и времену настанка већег броја осталих српских преписа текстова које он садржи. На сличан начин може се говорити и о месту настанка. Иако не знамо ништа друго о Витору Којовићу, на пример да ли је икуда путовао, претпоставићемо да је и СВИМС настао негде у рудничком крају. Исто се односи и на личност састављача или писара: сама чињеница да је писменост ван Карловачке митрополије у то доба била ограничена углавном на свештени сталеж упућује нас на закључак да је писар овог сталежу у најмању руку био близак.

Речено је да су свици били предвиђени за ношење са собом као одбрана од невидљивих „недуга“; због тога нису могли бити већих димензија. Још око половине XIX века на Косову и Метохији обичавало се да се они носе у металним кутијицама.⁵ Молитвени свитак из Историјског музеја Србије је стигао заједно са платненом четвртастом торбицом од пругасте сивкасте тканине, већ прилично искрзаном, са нашивеним љубичастим платненим крстом. То је сведочанство да се он држао не у облику типичног ротулуса, него испреклапан на потребну згодну величину, а у томе виду је и данас. То није специфичност наших крајева, забележено је да се код Руса такав амулет носио о врату (Соволева 2000: 210).⁶ Свитак је служио и као филактеријум целе породице, јер се, према истом извору, држао код домаћег иконостаса, у „красном углу“ типичном за руске куће, а наш примерак из Велике Хоче нашао је своје место у тзв. „Јерусалимској соби“, у истом контексту (Женарју Рајовић 2023: 96). Управо је таква и била препорука на крају појединих магијских текстова. Улога породичне светиње види се најлепше из записа остављеног на полеђини једног од свитака са апокрифним садржајем, насталог у Банату 1822. После уобичајених власничких записа и напомена о породици, која је живела у близини манастира Светог Георгија (Шенђурац, у данашњем румунском делу Баната) и била у улози његовог добротвора, долази на концу онај који нам много говори о угледу молитвеног свитка у њој: „Нек се оваи споменик чува, и од те ште [можда: исте?] Будимирове Ђурђево фамили [!] да је на сохрањеније, и кад га Слави на Ђурђево дан нека га понесе око себе у Цркви на Служби, ал само од те фамилије“ (Мошин и др. 2023б: 72, др. 260). Коегзистенција празноверног и правоверног очигледна је.

Молитвени свитак из Историјског музеја Србије садржи у највећем својем делу текстове из двеју традиционалних група. Једна се може назвати Сан Пресвете Богородице, а друга – Сисинијева легенда, док су остали мањег обима и долазе

5 „Старији ђаци ... писали су *Сан њресветије Богородице* на уској хартији од 8–10 см, а у дужини и по читав метар прилепљене уске хартије. Тај се *Сан* савијао и метао у плехани оклоп, обавијен чохом, па се носио о једној жици о рамену с леве стране“ (Костив 1924: 33).

6 Обичај је нашао одјека и у једној од забрана, где стоји да „Авгарову посланицу неразумни носе о врату“ (Пыпин 1862: 39).

самостално. Сви имају своје посебне наслове исписане верзалом, а између њих смештене су илустрације као заглавља, слично класичној књизи. Редослед наслова је овакав (прилагођено савременом српском):

1. Написање Пресвете Богородице
2. На гори
3. Сан пречисте Богородице
4. Молитва женска
5. Молитва светог архангела Михаила
6. Молитва светог Сисона
7. Јеванђеље по Јовану
8. Молитва светог Петра

Целини коју смо назвали Сан Пресвете Богородице припадају текстови 1–4, а Сисинијевој легенди – 5–6, док су остала два текста независна. Као што видимо, половина текстова именована је молитвом, иако ниједан, како ћемо видети, не припада том жанру. Премда сразмерно кратки, управо они дају на значају феномену молитвеног свитка, јер сежу у далеку старину, носећи собом значења која се на први поглед можда и не виде, а географска раширеност им је неочекивана.

Традиционални сиже Сна је једноставан. Богородица је заспала, а Христос долази и пита да ли је будна или спава. Она му препричава свој сан, у којем је пророчки видела Христово страдање. Он јој потврђује да је сан истинит, да ће се све тако и десити, али да ће то бити на корист људима, јер ће свако ко тај сан препише и буде држао код себе или у своме дому бити заштићен од сваке зле силе. Нејеванђељска обрада делања јеванђељских личности, нејеванђељска методологија борбе против зла и закључак изведен на основу тога означавају суштину апокрифа, који овде одлази и даље – од логосног личног односа ка магијској комуникацији. Подразумевало се да успех у одбрани јемче управо Христос и Богородица самим својим дожанским атрибутима у народном схватању. Стога није необично што се међу апокрифним саставима, које налазимо и у свицима, често налазе и спискови од 72 имена Христа и Богородице, којима се приписивала нарочита сила аутоматског дејства (код нас и у тзв. Зборницима за путнике из Вуковића штампарије). Традиционално схватање о моћи имена било је дубоко укоренењено у колективној свести. Њега налазимо и у старозаветним текстовима, па није чудо што је чак и на Светој Гори почетком прошлог века оно могло у монашкој заједници (али само међу руским монасима) изазвати велику богословску расправу, која се завршила осудом тзв. имеславља (Радивојевић 2012). Овоме се рачуну придружују и имена анђела, имена пророка, имена севастијских мученика. Касније ћемо видети да је сличан став, али на другом крају духовног регистра, и према именима демонских појава.

Сан је у току дугих векова прешао знатна пространства путујући кроз различите културе, оваплотивши се у великом броју варијаната, и то у оквиру сваког националног и верског корпуса. Прелазећи из области парацрквеног у област фолклорног,

он се појављивао у различитим обрадама основног сижеа, према интересовањима и имагинативној моћи преносилаца. Тако је код Руса Сан забележен у десетинама варијаната и стотинама рукописа још у XIX столећу, такође и у бројним усменим казивањима (Топорков 2023: 271),⁷ а још већи број се данас шири беспућима интернета. Но, које је његово порекло? Апокрифне приповести познате у историји српске књиге највећим делом су стигле са југоистока, одакле су к нама уосталом доспеле и канонске књиге, па би се очекивало да је и у овоме случају било тако. Ипак, по свему судећи, ради се о другом правцу. Напоменимо одмах и да је у нашој науци Сан остао без правог интересовања, иако га налазимо у немалом броју рукописа (мада углавном новијих, што, изгледа, није допринело његовом угледу). Стога се морамо окренути другим изворима, западним, као и руским, где о Сну постоји прилично обимна литература. Западни истраживачи се слажу да је он настао под окриљем Римокатоличке цркве, иако је немогуће наћи сам прототекст. Матилда Хајн означила је неколико места где се у касном средњовековљу јављају поједини кључни мотиви. По њеном мишљењу, могуће је да инспирација потиче од визија западних мистичара XII и XIII века (Бернар од Клервоа, Франциско Асишки), усредсређених на Христову страдања (HAIN 1973: 228). На италијанском говорном подручју *Sogno di Maria* нађен је у рукопису XV века, али је сâм вероватно старији (HAIN 1973: 222).⁸ Нарочито је индикативно да приказ Богородичиног сна у ликовној уметности постоји на том подручју већ 1360. године (KRETZENWASCHER 1975: 37).⁹ Прва штампана издања на немачком јављају се 1613. и 1647. у књизи под насловом *Geistliche Schild* и већ тамо је текст у облику познатом из каснијих српских рукописа, а није немогуће да је повезан са визијама Христових страдања свете Бригите, западне светитељке из XIV века (HAIN 1973: 218). И овде је већ примећено да, за разлику од већине апокрифа, не постоје византијски праузори (Исто: 225), што само по себи додатно поткрепљује тезу о западном происхођењу Сна. Према овим истраживањима, он је био присутан широм римокатоличке Европе (наравно, не и на протестантским подручјима), као и на православном југоистоку, а тако и у Русији, што феномен чини глобалним (стигао је и у Мексико), а самим тим и занимљивијим. Иако су неки истраживачи покушавали, на основу логике и поређења с мотивима Успења Богородице, да утврде византијско происхођење Сна, чини се засад да им чињенице не дају за право (Пљуханова 2021: 36–37). На основу богате грађе прикупљене по Русији у XIX веку започели су истраживања и тамошњи научници. Рано је примећено да преписи на руски простор пристижу преко јужноисточних подручја, а

7 У наведеној библиографској јединици дата је основна литература на руском и другим светским језицима, као и извори. О изучавању Сна, заједно с обимном литературом, видети и: JIGA ILESCU 2022: 141–161.

8 О италијанским коренима Сна: Пљуханова 2021: 34–61. Она сматра да су посебан култ Богородице из Свете земље донели крсташи, и да је Сан резултат те мистичне атмосфере крсташких похода (Пљуханова 2021: 58).

9 В. и прилог 2.

предложак је нађен у једном пољском рукопису из 1546. године. Тако је на руско говорно подручје он стигао у првој половини XVII века (Топорков 2023: 270), где се убрзо оваплотио и у облику тзв. духовног стиха. То је дало руским научницима доста могућности да се, између осталог, позабаве и овом темом, па је до 1876, када је Веселовски написао свој темељни чланак о њој, постојало већ доста објављених извора и литературе (Веселовский 1876: 341). Истражујући западна врела, он је закључио да је Сан стигао отуд (Исто: 347–349),¹⁰ а неку годину пре њега то мишљење је изнео и Николај Петров у оквиру текста посвећеног утицајима западноевропске књижевности на руску (Петров 1872: 470–473). Ови подаци могли су већ тада бити добро полазиште за српску науку, али Сан код нас није изгледао важан. Следећи географске правце ширења Сна, наука је дошла неминовно и до наших простора. Најважнији компаративни корак учинио је немачки научник Креценбахер, који је истраживао присуство Сна на европском југоистоку, па тако и међу Србима, те је у оквиру своје студије посвећене овом феномену као први од текстова објавио онај који је нашао у једном хиландарском зборнику из XIX века (КРЕТЗЕНВАСНЕР 1975: 12–16). Недуго затим објавио је и на српском делове својих истраживања, чудећи се да се овај апокриф штампао још на српском језику и у време комунизма, те да се могао наћи и по нашим манастирима (КРЕЦЕНБАХЕР 1977: 80–81).

Извори које смо имали прилике прегледати не казују јасно када је Сан стигао Србима, што је и разумљиво, имамо ли у виду непрестана уништавања српскога рукописног блага. Потрага за овим текстом није дала богате налазе, али се ипак могу оцртати основне временске координате, за које је извесно да сежу у српскословенску епоху.¹¹ Једну верзију објавио је 1890. Љубомир Стојановић, оставивши само напомену да се ради о српском рукописном псалтиру из Кијева, али на срећу навео је сигнатуру (1890: 194),¹² што нам је омогућило да текст лоцирамо и откријемо да је у питању рукопис из 1643. године (ЛЕВЕДЕВ 1916: 3, бр. 13). Пошто без увида у књигу не можемо бити сигурни да су сви делови настали истовремено, и да Сан није касније придодат, што је врло могуће, ову вест остављамо за будуће разматрање (подвлачимо да је текст српскословенски). На један податак везан за XVII век упућује нас и Леонтије Павловић (1959: 129).¹³ Српски часослов малог формата, исписан 1742. године, такође садржи овај текст (ЯЦИМИРСКИЙ 1921: 84–85, бр. 59).¹⁴ Оно што је сигурно јесте да се после овога времена преписи Сна умножавају. У Грујићевој збирци налазимо их четири, и сви припадају почетку и првој половини XIX века.¹⁵

10 Ипак, право порекло аутор је тражио у византијској традицији (Веселовский 1876: 357–358).

11 Наглашавамо да преглед који следи није исцрпан и коначног карактера, јер би то захтевало засебну студију.

12 Карактеристика овога текста је недостатак магијског упутства, које иначе долази на крају.

13 Ради се о катавасији која се чува у Софији, што би такође требало проверити.

14 Могуће је да је рукопис припадао манастиру Подластва (Мартиновић 2019: 173).

15 Мошин и др. 2017: 76, бр. 38 (друга четвртина XIX века); 2023: 71–72, бр. 260 (1822) – овај се препис налази у облику свитка заједно с другим сличним текстовима, а описивачи су га назвали „Абагаром“; 111, бр. 296 (1801); 136–137, бр. 313 (XIX век).

Све су то зборници апокрифног садржаја, уједно и малог формата, како би се могли носити са собом. Један свитак у Народној библиотеци Србије (Рс 388), могуће из XVIII века, такође чува овај текст, а има га и зборник Рс 113 из 1832, који се налази на истом месту (Опис НБС 1986: 218, бр. 99). Нарочито је занимљиво присуство Сна у новијим хиландарским рукописима: ако је тачно, као што изгледа да јесте, да га не налазимо, макар у прозном облику, на грчком тлу, сигурно је на Свету Гору пристигао са српскога копна.¹⁶ Садржи га и поменути свитак из Велике Хоче.

Популарност коју је Сан дефинитивно стекао у ово време морала се отелотворити и у штампаној форми. Колико знамо, први пут је на српском издат 1863. код Игнаца Фукса у Новом Саду, а убрзо и 1865, опет код истога издавача. После тога појавило се право мноштво печатаних издања, сва су била у малом формату, штампало се углавном на јефтиној хартији, са папирним корицама, како би био што доступнији. Сан је на овај начин стекао велику наклоност публике, судећи по броју прештампавања код бројних издавача.¹⁷ У односу на рукописне верзије које смо могли консултовати постигнут је језичко-семантички напредак, јер су редакторски поправљана и дотеривана честа неразумљива места, нејасне реченице и сумњиве речи, чему свакако у штампаној форми нема места. Приметна је и тежња ка рехристијанизацији: покушавало се да се Сан ипак врати у разумне оквире тако што се избегавало магијско упутство на крају. Свеједно, понека издања после Другог светског рата садрже и њега, па чак и она коју су издавали свештеници, што је врло чудно, јер одаје нестабилност богословске свести у време када се морало знати да су такве ствари црквено осуђиване.¹⁸ Сан у форми јефтине књижице стигао је преко Срба

16 Богдановић 1978а: 226, бр. 660 (XIX век), објављено у: КРЕТЗЕНВАСНЕР 1975, 12–14; Богдановић 1978а: 226, бр. 661, руски (XIX век); 229, бр. 672, српски (1850) – писао монах Теодосије Томашевић, родом из Херцеговине; 243, бр. 737 (1849), на румунском, писано у Хиландару.

17 Остало је забележено да га је на крају земаљског живота, по сведочењу лекара Радивоја Симоновића, носио и Лаза Костић: „Пред смрт знам да је носио у недрима *Сан Мајере Божије*. Кад је са мном дошао у Беч, па кад га је у хотелу хтео да прегледа професор, Лази из недара испадне *Сан Мајере Божије* на земљу, а ја му га дигнем и дам“ (Лесковац 1960: 96). Тихомир Ђорђевић нас подсећа и на детаљ из Поп Ђире и поп Спира, где Сремац у карикатуралном тону препричава на које је све начине Сан користила госпоја Сида (1938: 240); на истом месту има још неколико података о улози Сна у народу.

18 Архијерејски сабор Православне цркве у Краљевини Србији у једном од извештаја скренуо је пажњу властима „да је опажено како се у народу распростиру којекакве књижице, као нпр. 'Сан Матере Божије', 'Чудотворна сила Сисоја' итд., које својом садржином уносе заблуде и празноверице у народ“ (ГПЦ 1903: 420). Под псеудонимом Воанергес млади јерођакон Јустин Поповић осуђивао је растурање оваквих књижица, јер „оне намећу човеку мисао и убеђење да је врло лако спасти се, да је лични подвиг непотребан, да је потребна само вера, вера – у неколико листића хартије“ (1922: 139). То су свакако одједи старих црквених канона, који осуђују сличне појаве и схватања (нпр. 36. правило Лаодикијског сабора, 40. правило светог Никифора Исповедника). Упркос томе, Сан се до данас објављује, мада у својој християнизованој верзији, која инсистира на испуњавању Божјих заповести и хришћанском живљењу. Један савремени православни издавач, казујући да му је мајка у детињству свако вече читала

и Бугарима: Панчевац Константин Огњановић издао га је још 1844. у Цариграду (потом и 1850) на бугарском језику под називом *Свиџок Бојомайџере*. Занимљив је и важан овај наслов, јер јасно указује да је текст у штампани облик доспео непосредно из неког молитвеног свитка, па је због уобичајености форме у којој се најчешће налазио изгубио чак и свој устаљени назив.¹⁹

У молитвеном свитку који овом приликом представљамо, Сан се у ужем смислу јавља у три различита облика под три различита наслова, што на први поглед изгледа чудно. Први („Написање Пресвете Богородице“) сасвим је кратак, изгледа као сажетак трећег („Сан пречисте Богородице“), који је најобимнији и има вид заокружене повести, док је други („На гори [Елеонској]“) двоструко дужи од првог, али опет много краћи од трећег, као што се да видети у прилогу. Ова необична околност да се једна материја излаже трипут заредом у различитим обимима очевидно је последица постојања различитих редакција истог текста, не само код Срба, јер је и у руској науци то давно примећено, с једном разликом: руске варијанте Сна јављају се и у стиховима, чега код нас нема (или ми нисмо пронашли). Најшира редакција у СВИМС садржи парафразу јеванђељског извештаја о Христовом мучењу, смрти и васкрсењу, а потом и опширније обећање о заштитној функцији и магијској делотворности свитка: њиме је зајемчена одбрана од демона, потом од разних звери, а онда и од (људског) суда; на крају се наводи да ће лично архангел Михаило посредством Богородице душу власника свитка спровести у Царство небеско. Прве две редакције изгледају тако као краћи и дужи сажетак треће. Четврти текст који смо приписали овом циклусу, „Молитва женска“, иако не говори о Богородичином пророчком сну, има улогу да бремениту жену заштити и обезбеди јој лак порођај, на исти начин, чудотворном силом свитка,²⁰ уз зазивање Христа и Богородице. Познато је да и неке руске верзије Сна изричито говоре о заштити коју он пружа породиљама (Соболева 2000: 242–243; Топорков 2023: 273). Но, специфичност овога кратког текста у СВИМС јесте тешка контаминација другим текстом на крају, који са самом темом нема никакве везе. На први поглед се види да се ради о стиховима исписаним прозно (и очигледно веома искварено) и није јасно како је и зашто до тога дошло. Стихове смо пронашли у једном рукопису који се налази у Скопљу, а посвећени су, као што наслов каже, „иншталацији“ архијереја (Мошин 1971: 377, бр. 142).²¹ Порекло њихово нисмо успели утврдити: језичка основа је рускословенска, али има и једна српска црта. Овакво стиховање типично је за руску културу XVIII века, мада

из те књижице, а онда је смештала под дечији јастук (потом би се носила и у школу ради заштите), сведочи да је штампао барем милион примерака.

19 „Сан свете Богородице“ је „некаква молитва у облику свитка“ (Елезовић 1935: 540).

20 Ради лакшег порођаја препоручивало се трудницама да Сан увек носе уза се (Братић 1903: 174).

21 Ирмологија из последње четвртине XVIII века. Пре ове песме су у овом рукопису исписани „Припело светом Сави“ и позната стихира српским светитељима Јована Георгијевића, као у Канонима Симеону и светом Сави (Венеција 1776, хиландарско издање). Може ли ова подударност у редоследу (и временска такође) бити од користи за ближе идентификовање тих стихова?

су се такви пригодни „верси“ састављали и код нас – то умеће било је плод школског образовања које нам је стигло из Малорусије. Ово заиста чудновато мешање двају сасвим по свему различитих текстова остаје до даљњег мистерија. Ипак, може се закључити с приличном сигурношћу следеће: песма посвећена епископском устоличењу могла је бити позната само неком ко је припадао свештеничком реду или му био сасвим близак, па, без обзира на мотив писара да на овако конфузан начин прикључи поменути два текста једној магијској прозној творевини, можемо са сигурношћу закључити да је и он из таквога окружења.

Следећа два текста у СВИМС (бр. 5 и 6), као што смо рекли, представљају варијанте тзв. Сисинијеве легенде (СЛ). За разлику од Сна, она је много веће древности и другачијег порекла, неки од основних мотива сежу у далеку претхришћанску прошлост, на простор Блиског истока, и повести засноване на њима познате су у многим културама (арапска, арамејска, јерменска, бугарска, хеленско-византијска, грузијска, јеврејска, коптска, новогрчка, румунска, руска, српска, сиријска, украјинска, етиопска итд.), и имају велики број верзија (Лявданский, Топорков 2017: 13). Сисинијева легенда је досад била предмет изучавања научника разних грана, дисциплина и специјалности, јер њен материјал спада у историју религије, филологију, историју књижевности и писмености, као и у фолклор. Њену основу чини повест о борби светог ратника (он може имати веома различита имена, у зависности од временско-географског момента) против женског демона (такође под веома различитим именима), који чини зло највише деци и породиљама. У српску културу стигла је очигледно преко византијског простора, о чему сведочи сродност текстова. Сисинијева легенда се код нас оваплотила у два сижејна типа који, иако у детаљима веома различити, носе исти смисао. У науци су ова два типа названа „тип Михаило“ и „тип Сисиније/Мелитина (или Мелентија)“ (Лявданский, Топорков 2017: 13), према главним ликовима, носиоцима радње. Први тип је назван по архангелу Михаилу, који, сагласно хришћанском предању, представља архистратига небеских сила, и као такав поседује одговарајуће особине за улогу победника над демоном. Прича је врло једноставна: Михаило сусреће вештицу, која има страхан изглед, и приморава је да открије свој идентитет. Вештица одговара да је она та која у разним облицима улази људима у домове и чини зло. Потом јој архангел својом силом заповеда да открије сва своја имена, јер ако се она дознају, вештица постаје немоћна; следи списак имена, некада и преко двадесет (понекад она немају никаквог смисла на језику на којем се приповеда), и све се окончава вештичиним признањем да човеку који поседује то знање не може начинити никакву штету. Други тип је приповедно развијенији. Светли ратник, који у нашој традицији има име Сисон/Сисин, дознаје да ђаво убија децу његове сестре Мелитине, код нас Мелентије, и да треба да је одбрани, јер је петоро деце већ изгубила, а сад је у опасности и шесто. Он одлази к њој и затиче је у добро утврђеној кули, како ђаво не би могао продрети унутра, зове је да му отвори, али она одговара да не сме, јер се боји ђавола, на шта Сисон казује да је он ловац на ђавола. Она му отвара, али лукави, претворивши се у зрно, залепи се

Сисоном коњу на копита и улази унутра. У току ноћи он односи дете, Мелентија буди Сисона и овај се на коњу упућује за ђаволом. Успут наилази на неколико дрветâ, које испитује јесу ли видели непоменика како бежи са дететом и, у зависности од одговора, сваком дрвету изриче проклетство или благослов. Дознавши да је демон заронио са дететом у морске дубине, он забацује удицу и извлачи га, тражећи да му врати сву децу његове сестре. Ђаво га уцењује, говорећи да ће то учинити ако Сисон избљује мајчино млеко, што овај силом Божјом и успева. Тада ђаво враћа сву децу, она се враћају мајци, а он, као и у првом типу, казује своја имена, с истом мотивацијом. Изнесени детаљи ове повести могу се од преписа до преписа разликовати (Лявданский, Топорков 2017: 15).²²

Као што су у СВИМС присутне једна за другом три редакције Сна, тако он садржи и оба типа СЛ, најпре „тип Михаило“, потом „тип Сисиније/Мелентија“. Власник свитка, разуме се, није морао знати, нити му је то било важно, да су ово варијанте једног истог сижеа. Њему је морала бити битнија сила коју у обе повести испољавају личности кадре да заштите човека од зла. Архангел Михаило био је свакако свима добро познат као војсковођа небеских сила и прогонитељ демона и његова улога била је стога логична, а свети Сисон/Сисиније је већ самим епитетом *свети* морао уливати веру у ефикасност тражене заштите, у време када се тврдо веровало да вештице заиста деци могу учинити зло. Није га лако идентификовати са неким од историјски посведочених светитеља тога имена, нити објаснити зашто је баш то име изабрано за ову функцију (разуме се да је он хришћански „наследник“ неког од античких јунака, а у тој улози могао се наћи и неко други), али је извесно да га је код нас било лако повезати са светим Сисојем Великим, који је због семантичког потенцијала свога имена у српском народном схватању сматран за заштитника деце (Кулишић и др. 1970: 264),²³ што се одлично уклопило у саму намену и смисао СЛ и додало јој још уверљивости. Нажалост, ни она није нашла значајнијег одзива у српској науци, иако у свету постоји заиста обимна литература о њој. То свакако чуди ако погледамо када се појављују њене српске варијанте. Наиме, СЛ се код Срба у писаном облику наводи много пре Сна. Чувени Зборник попа Драгоља из треће четвртине XIII века (Турилов 2007: 121–122) садржи чак четири текста из овога круга, што значи да је СЛ могла Србима стићи и знатно раније.²⁴ Пантелија Срећковић,

22 Овде се уз то наводи и седам одлика карактеристичних за СЛ на нашим просторима, који чине њену сижејну структуру.

23 Потврђују нам то и рефлексије из српске уметничке књижевности. Када се Сремчев Кир Герас ишчуђава над идејом да и Србин може бити светитељ, он јој противставља, између осталог, и светог Сисоја: „Србин да буде пустиножитељ, светац чудотворац, великомученик и угодник божији! Какво је чудо учинио? ... Ели је благословио маслину да буде дрво господње и проклео врбу да нема плода? Ели натерао ђавола да избљује шест поједене деце од сестру Мелелију, како свети Сисоје што уради?“ (Сремац 1981: 547).

24 Оловни амулет с мотивима СЛ нађен у Бугарској потиче с краја X или почетка XI века (Агапкина 2017: 382–383). Палимпсест из Јерусалимске патријаршије, који би могао имати везе са Србима, из XII века, такође садржи делове СЛ (Исто: 383).

који је овај зборник и пронашао у близини Скадра, још 1890. је обелоданио његов садржај (1890: 4–20), а текстове који нас овде занимају објавио је Матвеј Соколов две године пре тога (1888: 26–39), што је српској научној јавности свакако било познато. Ипак, прошао је и цео XX век без српских студија посвећених проблему овога апокрифа, премда је он у нашу културу ушао тако рано, и иако је погодан за компаративна проучавања.²⁵

Волуминозни зборник *Сисиниева легенда в фольклорных и рукописных традициях Ближнего Востока, Балкан и Восточной Европы* (2017) надокнадио је поменути недостатак,²⁶ јер садржи и обимну студију Татјане Агапкине о јужнословенском материјалу, који је, како се отуд види, највише српски.²⁷ Према овом рачуну, рукописи српске редакције СЛ или они српскога порекла јесу следећи (без обзира на то да ли садрже оба типа или само један): 1. Палимпсест из XII века (Јерусалимска патријаршија), у којем има нешто српских језичких особина; 2. Зборник попа Драгоља из треће четвртине XIII века (Народна библиотека Србије, Рс 651);²⁸ 3. Зборник апокрифних текстова из XVII века (Софија); 4. Зборник из XVII века (некада у збирци старе Народне библиотеке Србије, изгубљен, али је текст објављен); 5. Часослов из XVII века (Софија); 6. Молитвени свитак из XVIII века, исписан у Копривници (Софија); 7. Молитвени свитак (други) из XVIII века (Софија); 8. Апокрифни молитвеник с почетка XVIII века (Народна библиотека Србије, Рс 454); 9. Апокрифни молитвеник попа Живана с почетка XVIII века (JAZU 140); 10. Зборник житија из 1781. (Народна библиотека Србије, Рс 425); 11. Молитвени свитак из XVIII века (Етнографски музеј Србије); 12. Непозната црквена књига из 1827. из манастира Ђелије Пиперске (загубљена, али је текст објављен); 13. Зборник с почетка XIX века (Народна библиотека Србије, Рс 88); 14. Зборник апокрифа из 1832. (Народна библиотека Србије, Рс 113); 15. Лекаруша из 1843, настала у Босни (загубљена?); 16. Молитвеник хиландарског монаха Теодосија Томашевића из 1850 (Хиландар 672); 17. Молитвеник из 1853, настао у Босни (Твер); 18. Зборник из XIX века, настао у Црној Гори (загубљен?) (Агапкина 2017: 382–393).²⁹ Овоме списку можемо додати и ове преписе: 19. Молитвени свитак из XVIII (?) века (Народна библиотека Србије,

25 На самом измаку века Мирјана Детелић објавиће текст о СЛ, поредећи две писане верзије и усмени материјал на Балкану (2000: 99–114). Ипак, ниједна од двеју писаних верзија није српске редакције, тако да се може узети да о српском материјалу и није писано. Што се тиче простора бившег српскохрватског језика, Марија Пантелић је писала о једном глагољском амулету, при чему је важан увод у којем су изложени основни подаци и дата литература о СЛ (ПАНТЕЛИЋ 1973: 161–203).

26 У њему су изложена сва дотадашња сазнања о СЛ на широким просторима њеног ширења, заједно са литературом на многим језицима, нарочито је информативан уводни текст који смо горе цитирали.

27 И пре тога је постојао списак јужнословенских преписа (Велинова 2010: 169–170).

28 На савременом српском: Јовановић 2012: 521–525.

29 Уз помен сваког преписа пружени су и подаци о објављивању и литератури.

РС 388);³⁰ 20. СВИМС; 21. Молитвени свитак из 1834, укратко га описао Леонтије Павловић 1959. под бр. 3 (Музеј града Београда, 2982); 22. Апокрифни молитвеник из друге четвртине XIX века (МСПЦ Гр 38); 23. Зборник апокрифа из 1801 (МСПЦ Гр 296); 24. Зборник апокрифа из XIX века (МСПЦ Гр 3 I 77); 25. Молитвени свитак из XVIII (?) века (Библиотека Матице српске, РР I 45). 26. Свитак из Велике Хоче (XIX век?). Треба се надати да ће постојање оволиког броја српских преписа, који свакако није коначан, изазвати потребу засебног изучавања у српској науци.

Приметно је да постоји велики временски јаз између СЛ у Зборнику попа Драгоља и прве следеће сачуване (XVII век). Пошто логика казује да је морало ипак бити континуитета у преписивању ових текстова, јер је очигледно да су се они код нас преносили у току најмање седам векова, ову празнину приписаћемо губицима које је претрпео српски рукописни корпус. Као што се види, број сачуваних преписа СЛ расте у XIX веку, као што је случај и са Сном, па би се дало закључити и да је њена популарност у то доба расла; можда то има везе и са чињеницом да је писменог света било све више, нарочито на подручју Карловачке митрополије (одакле потиче знатан број новијих преписа), јер су заинтересовани сами могли за себе састављати личне зборнике по избору, не морајући више да их наручују од ретких писмених људи.³¹ Овакав број преписа СЛ сада већ омогућава да се састави исцрпна студија о њеном животу у српској средини све до новијег доба, када она улази и у штампану књигу, на српском народном језику, додуше никада самостално, него као додатак Сну, са светим Сисојем у главној улози („Чудотворна сила светога Сисоја“).

Претпоследњи текст у СВИМС јесте део Јовановог јеванђеља (Јн 20.19–31), и то перикопе која се чита у недељу Антипасхе, тј. Томину (прва после Васкрса). Њен наслов у свитку гласи „От Јована с[v]јатаго евангелија“. Јасно је да се ради о литургијској формули пред читање јеванђеља, али недовршеној, јер недостаје последња реч – „чтеније“. Ово је још један знак који би нас могао упутити на закључак да је творац свитка био у свештеном чину. Погледамо ли како је текст овога зачела пренесен у свитак, видећемо да је пун грешака, али не просто омашки при писању, него речи које су толико искривљене да се дају препознати само ако се познаје оригинални црквенословенски текст Јеванђеља. То значи да он није преписиван из књиге, него да је навођен по сећању, а такође и да писар свитка није разумео све црквенословенске речи како треба, па их је исписивао онако како их је упамтио или како му се чинило да се изговарају, као када деца песму на страном непознатом језику покушају изговорити у складу са својим могућностима и језичким навикама. Тако је нпр. изворно „Глаголаху же ему“ постало „глаголою шуже Ему“, а „Многа же и ина“ се претворило у „много жина“ и слично. Осим тога, недостају и цели делови реченица, што би био још један доказ у корист тврдњи да је овај текст исписиван по

30 Ово је у ствари свитак који је Леонтије Павловић описао 1959. године под бр. 2 и који је тада био у приватним рукама; очигледно Агапкина није знала за овај текст.

31 У нашој релативно блиској историји остала су сећања на преписивање за новац (Filipović 1966: 37–38; Богивић 1975: 165).

сећању: од изворног „И ѿвѣща Ѡома и рече Ему: Господь мой и Богъ мой. Плагола ему Исусъ: яко видѣвъ ма, вѣрова: блажени не видѣвшии и вѣровавшие“ настало је „и ѿдвѣща Ѡома и рече ему Господь Исусъ яко видѣ мя и вѣровашася блажени нивѣдѣвшиа и вѣроваша“. Занимљиво је и следеће питање: шта овај канонски текст, иако веома искварен, ради у апокрифном окружењу и која је његова улога? Јасно је да и он мора имати заштитну функцију, тј. уклапати се у улогу свитка као амулета. Укључивање делова Јеванђеља није у овом смислу необично, има апокрифних зборника у којима се јављају јеванђељска зачала, а очекивано би било да њихов садржај буде недвосмислено одбрамбени – да то буде део Јеванђеља, рецимо, посвећен исцељењу бесомучника, тј. победи над демоном. Међутим, у Јеванђељу Томине недеље, посвећеном питању вере, тога нема, па се поставља питање зашто је баш оно нашло места у СВИМС. Могуће је да ћемо одговор наћи такође у конкретном апокрифном окружењу, у којем апостол Тома има нарочиту улогу. Познато је да постоје апокрифи који прате Томин пут у Индију у неколико варијаната, као што су Дела светог апостола Томе (Јовановић 2005а: 278–326), као и да управо у наслову таквога текста, који почиње јеванђељском повешћу о Томином (не)веровању, на коју се надовезује нејеванђељска фикција, може стајати напомена о читању у прву недељу по Пасхи.³² На тај је начин апокрифна свест пренесена на чисто канонски текст. Осим тога, томе је допринела и народна традиција о апостолу Томи као истеривачу демонâ (Поповић Николић 2020: 115–134), при чему је сиже веома близак СЛ. Са ове тачке гледишта, појава апостола Томе уклапа се сасвим у апотропејску улогу молитвеног свитка.

Последњи текст у СВИМС је „Молитва светог Петра“. Као и у претходна три случаја употребе речи *молийва*, садржај текста не одговара термину, јер недостаје обраћање, мада је јасно да га власник свитка схвата као молитву због његовога садржаја, тј. ликова који у њему дејствују и имају моћ да човека разреше од муке, а припадају јеванђељском корпусу. Текст је врло кратак, догађај изложен у њему може стати у две или три реченице, а његова намена је избављење од зубобоље: Петар седи на камену, невољан, Христос му прилази и пита га зашто је тужан, а он одговара да је то зато што му црв нагриза зуб; Христос га потом ослобађа својом силом од те муке. Као што се види, обимом је овај текст сасвим сличан првом из циклуса Сна, али за разлику од њега немамо проширену редакцију повести о Петровој невољи због зубобоље. Које је њено порекло? Судаћи по старини текстова које смо успели пронаћи – вероватно западно, као и у случају Сна. Најстарији записани текстови на латинском су језику, можда већ из X века, а извесни су они из XI и XII века (HDA 1941: 878), при чему се не јавља увек мотив црва који изједа зуб. Из тога би се дао извести закључак да су они потекли из манастирске средине. Рекло би се да то потврђује и најстарији препис нађен у Словенији (GRAFENAUER 1937: 281), који потиче из XII века, такође на латинском, а налази се у оквиру књиге *Liber moralium* Григорија Великог, коју је преписао један цистерцитски монах (Вавић 2013: 87). Латински

32 Тако је у дужој верзији (Јовановић 2005а: 289, 304).

је као универзални језик западне културе допринео ширењу овога текста диљем Европе, јер га касније налазимо посвуда (Француска, Данска, Енглеска, Немачка) у преводима на народне језике, одакле прелази у народни фолклор и живи као басма (ROPER 2005: 122–125). Свакако је занимљиво да је на крајњем северозападу Европе, у Ирској, забележено 70 усмених варијаната на гелском и 158 на енглеском језику (HILLERS 2022: 104–105).

Уколико је тачан закључак о западном пореклу (ипак би ваљало проверити и византијске изворе), требало би испитати којим је путевима текст стигао до Срба. Засад можемо, као што се и горе чинило, покушати пронаћи најстарије српске преписе.³³ Најстарији би свакако био Часослов исписан 1498. из библиотеке Јерусалимске патријаршије, који и иначе садржи поједине апокрифне текстове (Красносељцев 1888: 21, бр. 22),³⁴ при чему се не може рећи јесу ли неки делови касније додавани или је цела књига исписана у истом времену. Налазимо ову „молитву“ и у рукописима из XVI столећа. Једна је из неименованог рукописа манастира Савине – „Молитва од чрва“ (КАЋАНОВСКИ 1881: 156),³⁵ друга је из Зборника апокрифа и других састава из треће четвртине истога столећа у Народној библиотеци Србије – „Молитва светаго Петра кому чрв зуби гризет“ – Рс 53, објављени инципит и ексципит (ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ И ДР. 1986: 119, бр. 54), а трећа је у Призренском зборнику – Рс 36, из истога времена (ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ И ДР. 1986: 70, бр. 37). Једну српскословенску верзију објавио је Стојан Новаковић, уз напомену да ју је добио „пријатељским посредовањем из Боке Которске“ (1877: 516).³⁶ Убрзо је и Љубомир Стојановић препечатао једну из српскога Часослова насталог 1727. године, чуваног у Кијеву (1890: 195).³⁷ Занимљиво је да је Милан Ђ. Милићевић у српском старопечатаном Псалтиру из 1570. у Народној библиотеци Србије пронашао исти текст и објавио га у оквиру своје чувене етнографске студије (1873: 164–165). Соколов наводи и „Молитву кому чрви зуби гризут“ у српском Молитвенику из XVIII века, који је нашао у Твери (1895: 155). „Молитва“ против овога злог црва (који се негде назива „мигрин“, „мигран“) допрла је и до XIX века, па је нађена у лекаруши писаној у Прибинићу код Теслића (КАТИЋ 1958: 27), као и у једном новијем зборнику апокрифа из 1832, који смо већ помињали (ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ И ДР. 1986: 219,

33 Њихов попис дао је Радоман Станковић, упоређујући потом делове текстова њих четири (1979: 203). Очигледно је у томе пратио Рељу Катића (1958: 26–27).

34 Красносељцев, који је дао цео текст („Молитва за зуби гризештому чрву“, л. 410б), овај рукопис је датовао на крај XIV века, иако је сам пренео запис писара са годином 7006 (= 1498), што је касније исправљено (Розов 1925: 120).

35 Апокрифних молитава има у Савинском требнику из 1575 (Богдановић 1978: 91, бр. 10).

36 Реља Катић наводи да је ова молитва нађена у дечанском рукопису Златоустових беседа из XIV века (стара сигн. 32/162), за њим то понавља и Р. Станковић. Међутим, у археографском опису тога рукописа пише да на унутрашњој страни предње корице стоји само „садржај из неке лекаруше“, у којем има нешто и „о зубније болести“, али нема никаквог текста (Синдик и др. 2011: 329, бр. 83).

37 Датовање према: ЛЕБЕДЕВ 1916: 33, бр. 76.

бр. 99). Подробнијим испитивањем рукописних збирки, као и археографских описа, вероватно би се нашло још преписа,³⁸ а то се тиче и других текстова исписаних у СвИМС. Подаци у овоме раду служе као прелиминаран преглед и не могу се ни у којем случају сматрати исцрпним.

Из свега изнесеног јасно је да су овом приликом проматрани текстови литерарног порекла, а не усменог, иако се они несумњиво фолклоризују и улазе у подручје усменог стваралаштва. То се види и по њиховом језичком статусу. Најстарији записани су редовно српскословенски, а пошто носе неканонски карактер, у њих лакше улазе црте народних говора. Ипак, и они су доживели једну са овога становишта можда неочекивану литераризацију. Наиме, продор руских књига, који у XVII веку бива све чешћи, а у XVIII веку управо масован, изазвао је поступну русификацију српскога књижевног израза, која је у трећој деценији столећа на подручју Карловачке митрополије и формално легализована, да би се потом проширила полако и на остала српска подручја. Тај процес је захватио и апокрифне текстове као пре свега књижевне ентитете. Они се, са тачке гледишта српскословенске књижевне традиције, језички расрбљују и русификују, али истовремено јача уплив народног говорног идиома, јер улазе у народна предања, а отуд се опет враћају у писану форму. Молитвени свитак из Историјског музеја Србије је пример тих промена: његова основа је управо рускословенска (и то би такође могао бити доказ о исписивачу као припаднику свештеничког staleжа, јер је употреба рускословенског ипак била последица контакта са књигом), али су црте српскога народног говора свуда приметне, па до мешања долази неконтролисано, у истим позицијама у оквиру исте реченице.

Но, оно што је са становишта недостатака главна одлика исписивања текстова СвИМС јесте њихова понекад заиста висока семантичка оштећеност, као што смо већ назначили говорећи о јеванђељу Томине недеље. Поједини делови не би се ни могли разумети како треба без употребе контролних верзија, оних које су на потребном књижевном нивоу и чувају јасан смисао (нпр. у СЛ недостаје половина дијалога с купином, тј. питање које јој свети Сисон упућује, што не бисмо разумели да нисмо читали друге преписе). То је вероватно такође последица слабог образовања, које није омогућавало стабилно и усредсређено бављење дужим текстом. Осим тога, недвосмислено се примећује и дубоко неразумевање текста који се исписује. Оно се очитује у многим искривљеним или потпуно неразумљивим речима, у збрканом и пометеном изражавању, као и у томе што понекад недостају логички делови реченица, док се некада неки и понављају, па се значење реконструише поимањем контекста. То је или последица преписивања са лошег извода, или, што ће пре бити, исписивања по сећању (што смо већ приметили код јеванђеља Томине недеље), јер тешко да би овакви пропусти могли настати преписивањем са ваљаног изворника: и ово се може назвати фолклоризацијом апокрифа. Међутим, замућивање и губљење значења није чудно, јер се одвија у оквиру магијског схватања. Иако магијска свест

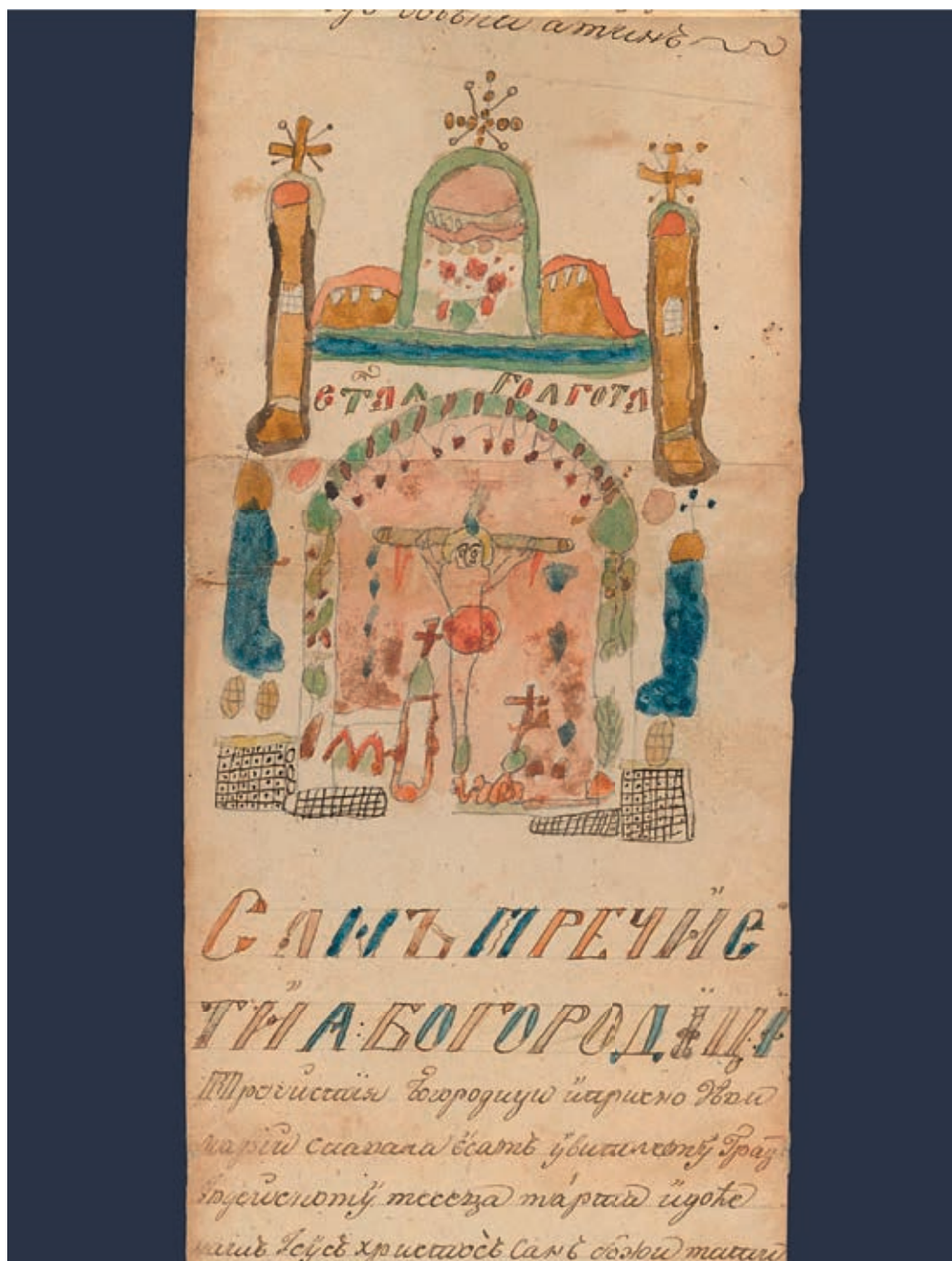
38 Било их је и у неколико рукописа старе збирке Народне библиотеке (Станковић 1979: 203).

тражи да свака ситница буде на свом месту, без обзира на то да ли се разуме или не (иначе нема сигурног дејства), у пракси долази до потпуног замагљивања смисла, јер нема норматива, иако је порекло текста литерарно, па се претпоставља првобитна смисленост (старије верзије заиста јесу такве). Тако ни овде рационално поимање текста не игра пресудну улогу, него вера онога ко га изговара, или ко носи исписани медијум, да ће њиме бити заштићен, јер он без обзира на све ипак поседује чудотворну силу.³⁹ Иако су са становишта рационалног схватања речи текстови СВИМС несумњиво веома декадентни, ипак оно није једино становиште са којег их треба процењивати: они представљају готово сâм завршетак једног веома дугог историјског процеса, у којем су наши далеки и не толико далеки преци покушавали да се од зла одбране призивањем виших сила, јер је постојање и деловање једних и других за њих било несумњиво.

Текст СВИМС⁴⁰ доносимо у наставку, уз минималне приређивачке интервенције. Раздвајане су једино поједине слепљене речи у фонетским целинама ради лакшег разумевања, док је све друго остављено што ближе оригиналу, како би се стекао бољи увид у њега. У угластим заградама означавају се узвичником вероватне писарске погрешке, а упитником места за која нисмо сигурни шта значе или да ли су добро прочитана. Речи под титлама нису разрешаване.

39 И аутор овога рада добио је на почетку рата за наслеђе Социјалистичке Федеративне Републике Југославије од своје бабе једну углавном неразумљиву басму са истом таквом профилактичком улогом.

40 Свитак из Историјског музеја Србије садржи и седам веома наивно изведених, акварелом обојених илустрација, о којима овом приликом не можемо говорити због мањка компетенције и ограниченог простора. У тексту свитка који овде следи назначавамо једино њихову позицију. Само ћемо додати да је улога ликовних прилога у оваквим композицијама истоветна улози текста, а њихово међусобно надопуњавање и садејство потичу свакако из далеке старине. Као што се може видети из назива које смо им дали, сви су (осим последњег) строго хришћанског и црквеног карактера.

Сл. 1. Молитвени свитак, Историјски музеј Србије, инв. бр. 286/2483: почетак Сна Пресвете Богородице

Прилог

Издање текста Молитвеног свитка Историјског музеја Србије

[Илустрација 1: Богородица са Христом]

НАПИСАНИЕ ПРА [Б]ОГОРОДИЦ[И]

Санъ I страданиѣ [!] Хрїстово санъ Пречистїя Богородици и Присно дѣви марїй владичици нашея и рече истини богъ ако човекъ санъ Твой Препише и у дому своему держи тому человѣку ништа не доѣ дяволъ ни зао человѣкъ увѣкъ имуть и прочитаеть на данъ три Пѣтъ Таи человѣкъ избавленъ бѣдет и звѣри смерта и мѣки. Аминъ.

[Илустрација 2: композиција са три крста]

НА ГОРИ

Еленасїя⁴¹ Када еданъ часъ заспала Пречистая богородица и доѣ нашъ Исѣсъ Христосъ Синъ Божи и мени говорїй мати моя богородица, возлюбленая спаваш ли или слѣшашъ тргнѣла се Пречистая богородица, рече к немѣ сине мой возлюблѣнїи видѣла есамъ чуданъ санъ и теби као си бой⁴² [?] свезанъ и приведѣнъ во церковь и за асталъ Превезанъ из твое Главе у кровъ проливаше и твое Божественно лице у као идоста и исѣсъ христосъ рече мати моя возлюблѣная Праведанъ санъ Твои препише и при себи носи милость мою добити хоѣе и смертъ Нѣговои доѣи ѣе ангель Господень и дѣшѣ усти [?] царство Господѣ во вѣки амин.

[Илустрација 3: Стаѣ Голгота]

Санъ Пречистїа Богородїцї

Пречистїя Богородици и присно дѣви марїй спавала есамъ у витлеему Град[у] Юдейскому месеца марта и доѣ нашъ Исусъ Христосъ санъ⁴³ [!] божи мати моя богородица чадо мое возлюблѣное спавала есамъ у витлеему Градѣ Юдейскому месеца марта видѣла есамъ страшанъ санъ и тебе рече Исѣсъ христосъ богородице дѣво яко у снѣ и рече ему пречистая богородица са сѣзми возлюбленая чадо мое прекрано⁴⁴ [?] санъ ибо видѣла у снѣ петра у риму а тебе у юдеискому Градѣ

41 Искривљено од „Елеонска“ (Маслинска) гора.

42 Вероватно треба: како си био.

43 Требало би: синъ.

44 Прекрасно.

разпята међу двама разбоиникама, на древетѣ Кедрѣ и пѣвкѣ⁴⁵ и нипаретнѣ⁴⁶ [?] Понтискому Преданъ и палицама по глави бѣенъ бистъ святое лице ѿ жидова Плевано бистъ и терновъ вѣнецъ на глави Твои метѣ ти извѣст [?] Жалчемъ напоенъ истече у кровъ и вода сонце и месецъ помлачилъ у ковъ [?] прилѣпися емъ и земля Потресла се церковная завезя⁴⁷ [!] раздрала се, надвое ѿдъ вишняго краѣ [!] даже до нинѣшняго часа Темность бистъ по всеиъ [!] земли ѿдъ часа б даже до часа 9го Иосифъ и никодимъ уплашенъ Положества [?] 3го день воскресоша Адама, сиче и евѣ и врата Гвоздена, разрѣши ѿ адама ѿ евѣ изводе после смерти из рая воскресоша изведе на небо о деснѣю бога и рече внѣ [!] нашъ Господъ исхъсъ христосъ мати моя возлюбленная Пречистая дѣво богородица тои [?] стану санъ твои на мени сечъ [?] мати моя ако кои человекъ санъ Твои Препише или кодъ себе носи или у дому своему држи: тому чкъ никада не дође ни зао чкъ не исполнить дяволъ и дѣхъ люковъ [!] задама [?] изидеть и биће Ангель непрестано, во вѣкъ меншоаия [?] дѣяволскаго невѣдѣнїя бесовскаго и одъ дявола избавленъ Будеть и вѣчнїя муки или ако на путь поѣшъ и санъ твои при себи носашъ таи чкъ избавленъ будетъ одъ птица и звѣрїя и од овога [?] человекъ ако поѣшъ и санъ твои при себи носи той чкъ избавленъ бѣдетъ о⁴⁸ [!] птица и звере и од вога [?] зла чкъ ако поѣшъ предъ свѣдѣю тай листъ кодъ себе држити [!] иматъ са собомъ непрестано осуѣненъ, не будетъ и архангель микаиль путь указѣ твоими малиама [?] богородици.

[Иллюстрација 4: вертикални пресек цркве]

МОЛИТВА ЖЕНСКА,

Ако коя жена тешка естъ и бѣде тай листъ кодъ себе држати⁴⁹ [и]мать и она лако родити хоѣе и смерти нѣговои Говори буди и слава Исхсова христа надамномъ да исхсъ мени помошникъ будетъ и сачува жени [?] Грѣшнѣ ѿ срѣли [!] летящїя и свѣакого зла і ѿбави [!] мати богородица моя чрезъ руку сѣтая [!] извоиеи [?] ~ ~ ~ ~ ~
 ѿргани и музи пристрите [!] слчно [!] тинпани привѣди составите Различно Пастирию Глашаите здравѣ бистъ желаите.⁵⁰

45 Певка, тј. певга (грч.) је врста бора. Ово је леп доказ о литерарном пореклу текста, јер чува традицију по којој је Часни крст начињен од три врсте дрвета израслих из једног корена (кедар, бор, кипарис), а која потиче из једног пророчког места код Исаије (Ис 60.13).

46 Требало би да, судећи према поменутом пророчком месту из Исаије, ова искварена реч означава кипарис.

47 Требало би: завеса.

48 Требало би: од.

49 Између ове и наредне речи налази се празнина.

50 Изворно стихови су овакви: „ѿргани и музи пристроите слично, / тоумпани съ привѣти, составите различно: / Пастырю глашаите, / здравоу бытъ желаите“.

[Илустрација 5: вертикални пресек цркве]

МОЛИТВА САТАГО [!] АРХАНГЕЛА МИХАИЛА

То естъ одъ нечестиваго дѣха ѿдъ Грознице ѿдъ але и мора и зла вѣтра Погана егда скождаше сти Архангелу михаилу ѿдъ Гора еленстая и срете вештицѣ имущѣ власи до землѣ очи ѿгнѣне рѣке и зубе крваве и рече и сти Архангелѣ микаиль што ти еси и што естъ имя твое она же одтвѣща [!] азъ есамъ родъ чловѣческому Гѣбителницѣ [!] аоъ [!] хозндвить [?] женама научу и вдѣ [?] домъ ихъ и закомтуъ [?] вештица яко Голѣбица азъ дожду млеко младецемъ [!] увращю и онѣчаю⁵¹ [?] плакати скорбимъ сердцемъ егда

[даље текст уписан у четири поља око нацртаног крста]⁵² рѣда [?] истиное Слово божіе І ода зидѣ да бежи уфати ми сѣи архангелѣ михаиль свеза ме и поѣ ме бити и мѣчити и пако лицама⁵³ жесто [!] бити и огнѣнѣю и бече [!] сѣи Архангелѣ Микаиль живѣ господъ Богъ мои да немамъ Тебе пѣстити давл⁵⁴ [?] ми се не исповѣдишь родъ твоему да никому зла учинити не можешъ и сказа му [даље текст писан нормално] семѣ вештица тако ми мищею⁵⁵ [!] Господнѣ да не иматъ ту область да се могѣ та сва имена вписати:

- 1: вештица [између 1 и 2 ситнијим словима нејасна краћа реч]
- 2: Преобразъ
- 3: лѣмина
- 4: аветъ
- 5: мартѣта
- 6: мартѣта
- 7: юсаносъ
- 8: лѣфина
- 9: иння [?]
- 10: Месечина
- 11: мармасъ
- 12: ѣбица
- 13: осанога
- 14: мора
- 15: верлуна
- 16: савата
- 17: убица
- 18: клеветница
- 19: трѣбленица
- 20: страшница

Све сказа сва моя имена и с тога часа изѣбавленіе Раба его Аминѣ.

51 Вероватно треба: научаю.
52 Ово је урађено према узору „крсних словеса“.
53 Вероватно треба: палицама.
54 Можда: докле.
55 Вероватно треба: мишице.

[Илустрација 6: вертикални пресек цркве]

МОЛИТВА САТАГО [!] СИСОНА

Иже бисть сѣи сисонъ и явися ему Ангель михаиль Господь и рече емѧ востани сѣи сѣсонъ поће стра⁵⁶ [!] твоиѡй мелентие понеже родила естъ б^{тѡ} деце и сия грошетъ [?] дяволь зла ти тебе же сотворио богъ ловвра [?] мелентія же бяше сотворила столь одъ мермера и врата железна затворила и оловомъ затопила извтъ⁵⁷ [?] пищѧ себѣ за три лѣта и при дѣвицѧ ка послу⁵⁸ диханіе дондеже возрасти ѡтроче и приде сѣи Сисонъ и рече отвори врата сестро моя Мелентія аз есамъ братъ твои Сисонъ она же ивѣщѧ [!] не могу ти ѡтворіти врата боюся дявола имамъ отроча мадо⁵⁹ [!] изео ми дяволь [...?] деце боюся дявола да ми ово не возметь и рече сѣи сисонъ Не боися сестро моя мелентія азъ есамъ ловаць дяволскіймъ [!] мелентія отвори врата начинися дяволь како лафъ и створися зрно жита и прилѣися⁶⁰ [!] кону под копиту дяволь како лафъ изватъ⁶¹ [?] отроче и однесе мелентия же возва Брата свога Сисонъ иже Тако ми бисть ѡднесе ми дяволь отроча и рече святи Сисонъ не може га дяволь от мене сачувати ни у морске дубине ни у небеске висине и азъ си обращъ у [!] на коня узя на себе пламенито орѣжіе и прія на дявола бѣжаше и отроче уста носяше и бяше видѣла, и ре [!] не видѣхъ и рече сѣи сисонъ да си проклата [!] купино⁶² гдѣ тї е корень тѧ ти и верхъ и да си человѣку на проклатіе а и себи на проклатіе и бисть тако и паки обрете и при пути борѧ и рече древо божіе боро видѣла еси дяволь бѣзаше⁶³ [!] и отроче уста носяше и рече видѣла его свимъ путемъ бѣзаше и ѡтроча уста носяше и погнуся во морѣ и рече сѣи Сисонъ да си благословена боро да си церковъ на просященіе [!] а себи и бисть тако и паки обрете и при пути маслину и рече сѣи Сисонъ древо божіе маслино видѣла еси дявола и бѣзаше и ѡтроча усти носяше и рече видѣхъ его свимъ путемъ бѣзаше и ѡтроча усти носяше и погоуся [!] во море и рече сѣи Сисонъ Да си благословена маслино да си во церковъ по просященіе а и себи На благословеніе и паки бисть како святи Сисонъ и верже удице а клѣште и ѧ море баца и уфати врака [!] за ушию клѣштама удицомъ за език и уфати и вуче ка [!] на суво и поче га бити и мучити и Лагола ему святи Сисонъ даж ми Сатина⁶⁴ [!] б деце сестре мое мелентие и рече сатана Не имамъ тебе шта дати зане изехъ и рече сѣи Сисонъ ако си изео ѡри [?] изблуди и рече дяволь изблуди твое матере млеко и дланѧ [!] свое и тако гроздѧ [?] изблудувати б деце сестре твое мелентіе и воздвиже сѣи Сисонъ врѣцѣ [!] свое на

56 Треба: сестри.

57 Вероватно је у изводу стајало „и взятъ“, иако би и то било погрешно.

58 Ова окрњена реченица требало би да значи да је Мелентија себи узела слушкињу.

59 Требало би: младо.

60 Требало би: прилѣписа.

61 Вероватно такође: взятъ.

62 Овде је испуштено Сисоново питање купини да ли је видела ђавола како бежи с дететом.

63 Бѣжаше.

64 Сатана.

небо и помолися Богу свимъ сердцемъ и воимъ [!] дѣшомъ изблуга млеко матеріно на дланѣ свое и виде дяволъ и застидися и првертися [!] утроби елизъ [?] изблуга б деце све сте живи по редѣ и рече дяволъ не може се наква⁶⁵ [!] сатана ни вештица Гди е образнава [?] молитва твоя да не имадѣ областъ дяволъ не мозне се [!] никаква сатана ни вештица сакрити и паки рече сѣи Сисонъ докле ми се не исповѣдишъ твоему и рече иди врагъ родъ естъ

вештіца
мора
ветар [између 3 и 4 ситнијим словима: пјастіе]
удавлѣница
удавлѣница жене деце
кровопилая
удавляющая

и паки моляше пусти ма [!] Сѣи Сісоне стиже веже уди его безню⁶⁶ [?] и назнаменова девѣ и прінеси свои меленти буди избавленіе раба его ѿца и сина и сятаго [!] духа. Аминъ.

[Илустрација 7: месец и звезде]

ѿ ІОВАНА САТАГО [!] ЕВАНГЕЛИА

Сушѣ Паздѣ [!] день тои во едину ѿ суботъ и вниде день дверемъ затворенимъ идѣже бяху ученици Его собранимъ страха ради Іудеиски Приде Исусъ и ста Посредь Показа имъ вруцѣ [!] и нозѣ и ребра Своя козхраловашоже⁶⁷ [!] ученици видѣше Господа и рече же имъ Исусъ поги [!] мир вамъ якоже Посла мя отецъ и Азъ Посилаю ви и еси рекѣ дунѣ и Глагола имъ Грехій ѿпшася имъ имже Держати и держати я ѿома же держи единъ ѿ тобою На девяти⁶⁸ Глаголами з [!] Блинецъ не вѣдутъ нами егда приде Исусъ Глаголоушу [!] же Ему дружи [!] ученици видѣхомъ Господа онъ же рече имъ аще не вижи [!] на рукѣ его язви Гвознїя и вложу Персто [!] и вложу рѣку свою Ребра его нему вѣра и по днѣхъ смихъ [!] Паки бяху внуѣръ ученици и ѿома с нама Приде Исусъ дверемъ затворенимъ и ста посредѣхъ [!] и рече мир вамъ по тому Глагола ѿомѣ Принеси Пестъ [!] твой сѣми и вижъ [!] вруцѣ мой и пренеси вѣ [!] руку твою и вложи ребра моя не буди невѣрно и ѿдвѣща ѿома и рече ему Господѣ [!] Исусъ яко видѣ мя и вѣровашася блажени ни вѣдѣвша и вѣроваша много жина [!] знаменїя сотвори Исусъ предъ ученици своимие [!] яже

65 Онаква.

66 Вероватно треба: бездну.

67 Искривљено од: возрадвашася.

68 Искривљено од: единъ ѿ обоюнадесате.

писана биша да вѣруете яко Ісусъ естъ хрїстосъ сїнь божи и да вѣрвется живалай
[?] мати твоима его⁶⁹ аминъ боже

МОЛИТВА

Святаго петра ѿдъ збѣне болести святи Петаръ седи на камену мерменому⁷⁰ [!] не
би постоянь Бияше и приде емъ ѿ Господъ и рече што толїко исдрогостанъ⁷¹ [?]
еси спяти [!] петаръ и рече есамъ ер мї е и ѿгрїзао цервъ збѣ кой изкренъ моего
Господа тебе своею Говорїй во вѣки вѣковъ, Аминъ.

69 Искривљено од: и да вѣрующе живота имате во има Его.

70 Мермерному.

71 Ова невероватна реч је вероватно искривљено од „нерадостан“, како стоји у верзији коју је објавио М. Ђ. Милићевић.

СПИСАК РЕФЕРЕНЦИ

- АГАПКИНА 2017: Т. Агапкина. „Сисиниева молитва в южных славян.“ *Сисиниева легенда в фольклорных и рукописных традициях Ближнего Востока, Балкан и Восточной Европы*. Москва 2017, 373–505.
- БОГДАНОВИЋ 1978а: Д. Богдановић. *Кашалот ђирилских рукописа манасѿира Хиландара*. Београд 1978.
- БОГДАНОВИЋ 1978б: Д. Богдановић. „Инвентар рукописа манастира Савине.“ *Манасѿир Савина*. Београд 1978, 89–96.
- БОГИЋЕВИЋ 1975: В. Богићевић. *Писменосѿи у Босни и Херцеговини*. Сарајево 1975.
- БРАТИЋ 1903: Т. Братић. „Пабирци из народне медицине у Херцеговини.“ *Гласник Земалској музеја у Сарајеву*, 15 (1903), 153–180.
- ВЕЛИНОВА 2010: В. Велинова. „Из българио-србјските книжовни врзки през XIII в.“ *Зборник радова Визанѿолошкој инсѿиѿуѿи*, 47 (2010), 161–177.
- ВЕСЕЛОВСКИЙ 1876: А. Веселовский. „Опыты по исторіи развитія христіанской легенды.“ *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*, 184 (1876), 341–363.
- ГПЦ 1903: *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, 7/8 (1903), 419–421.
- ДЕТЕЛИЋ 2000: М. Детелић. „Свети Сисин у сивој зони усмене књижевности.“ *Исѿочник*, 35–36 (2000), 99–114.
- ЂОРЂЕВИЋ 1938: Т. Ђорђевић. *Зле очи у веровању јужних Словена*. Београд 1938.
- ЕЛЕЗОВИЋ 1935: Г. Елезовић. *Речник косовско-меѿохиској дијалекѿа*, 2. Београд 1935.
- ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ 2023: И. Женарју Рајовић. „Јерусалимска соба у Великој Хочи.“ *Косово и Меѿохија кроз чињенице, ѿумачења и симболе*, 2. Лепосавић 2023, 87–104.
- ЈОВАНОВИЋ 2005а: Т. Јовановић. *Аѿокрифи новозавѿјни*. Београд 2005.
- ЈОВАНОВИЋ 2005б: Т. Јовановић. „Аѿокрифи у старим српским преписима.“ *Аѿокрифи сѿа-розавѿјни: ѿрема српским ѿрејисима*. Београд 2005, 9–66.
- ЈОВАНОВИЋ 2012: Т. Јовановић. *Сѿара српска књижевности. Хрѿѿомаѿија*, 1. Београд 2012.
- КАТИЋ 1958: Р. Катић. *Медицина код Срба у средњем веку*. Београд 1958.
- КОСТИЋ 1924: П. Костић. *Сѿоменѿа 50-ѿодишњице ѿризренске Боѿословско-учиѿељске школе: 1871–1921*. Београд 1924.
- КРАСНОСЕЛЬЦЕВ 1888: Н. Красносельцев. „Славянскія рукописи патриаршей библиотеки въ Јерусалимѣ.“ *Православный собеседникъ*, 12 (1888), 1–32.
- КРЕЦЕНБАХЕР 1977: Л. Креценбахер. „Савремене форме усменого предања између штампаних књига за народ и ликовного приказивања у југоисточној Европи.“ *Научни сасѿанак славѿѿѿа у Вукове дане*, 2 (1977), 73–84.
- КУЛИШИЋ И ДР. 1970: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић. *Српски мѿѿолошки речник*. Београд 1970.
- ЛЕБЕДЕВ 1916: А. Лебедев. *Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии*, 1. Саратов 1916.

- ЛЕСКОВАЦ 1960: М. Лесковац. „Болест и смрт Лазе Костића.“ *Лаза Костић*. Београд 1960, 95–98.
- ЛЯВДАНСКИЙ, ТОПОРКОВ 2017: А. Лявданский, А. Топорков. „Введение.“ *Сисиниева легенда в фольклорных и рукописных традициях Ближнего Востока, Балкан и Восточной Европы*. Москва 2017, 13–28.
- МАРТИНОВИЋ 2019: М. Мартиновић. „Рукописне и штампане књиге манастира Подластва.“ *Манасѝир Рођења Пресвете Бојородице Подласѝива, Грбаль*. Цетиње–Будва 2019.
- МИЛИЋЕВИЋ 1873: М. Ђ. Милићевић. „Живот Срба селяка.“ *Гласник Срѝској ученој друшѝива*, 37 (1873), 109–178.
- МОШИН 1971: В. Мошин. *Словенски ракојиси во Македонија*, 1. Скопје 1971.
- МОШИН И ДР. 2017: В. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић Пајић. *Збирка Радослава М. Грујића, књ. 1. Археоѝрафски ојис, св. 1*. Београд 2017.
- МОШИН И ДР. 2023: В. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић Пајић. *Збирка Радослава М. Грујића, књ. 1. Археоѝрафски ојис, св. 2*. Београд 2023.
- НОВАКОВИЋ 1877: С. Новаковић. *Примери књижевности и језика сѝароја и срѝско-словенскоја*. Београд 1877.
- ПАВЛОВИЋ 1953: Л. Павловић. „Рукописни молитвеник Етнографског музеја у Београду.“ *Гласник Еѝтноѝрафској музеја у Беоѝраду*, 16 (1953), 144–162.
- ПАВЛОВИЋ 1959: Л. Павловић. „Београдски рукописни молитвени свитци.“ *Гласник Еѝтноѝрафској инстѝијуија Срѝске академије наука и уметности*, 8 (1959), 117–135.
- ПЕТРОВ 1872: Н. Петров. „О влиянии западно-европейской литературы на древнерусскую.“ *Труды Киевской духовной академии*, 6 (1872), 463–544.
- ПЛЮХАНОВА 2021: М. Плуханова. „Сон Богородицы – Sogno di Maria в контексте италянской словесности о страстях Христовых.“ *Словесность и история*, 3 (2021), 34–61.
- ПОПОВИЋ 1922: Ј. Поповић. „Савремени религиозни покрет у нашем народу.“ *Хришћански живоѝ*, 3 (1922), 129–142.
- ПОПОВИЋ НИКОЛИЋ 2020: Д. Поповић Николић. „Фантастични елементи у обликовању лика Светог Томе у српским басмама и апокрифима.“ *Савремена срѝска фолклористѝика*, 8. *Словенски фолклор и књижевна фанѝасѝика*, Београд 2020, 115–134.
- ПЫПИН 1862: А. Пыпин. „Исследование для объяснения статьи о ложных книгах.“ *Летопись занятий Археографической комиссии*, 1 (1862), 1–55.
- РАДИВОЈЕВИЋ 2012: Доситеј (Радивојевић). *Име Божије у руској ѝеолоѝији XX века*. Београд 2012.
- РАДОЈЧИЋ 1931: Н. Радојчић. „Српски Абагар.“ *Etnolog*, 4 (1931), 187–211.
- РОЗОВ 1925: В. Розов. „Српски рукописи Јерусалима и Синаја.“ *Јужнословенски филолоѝ*, 5 (1925–1926), 118–129.
- СИНДИК И ДР. 2011: Н. Синдик, Д. Богдановић, Љ. Штавланин-Ђорђевић, Б. Јовановић Стипчевић, Љ. Васиљев, Л. Цернић, М. Гроздановић Пајић. *Ојис ћирилских рукојисних књига манастира Високи Дечани*, 1. Београд 2011.
- СОБОЛЕВА 2000: Л. Соболева. „Устная и рукописная традиции апокрифического сюжета Сон Богородицы.“ *Фольклор Урала*, 11 (2000), 209–246.

Соколов 1888: М. Соколов, *Материалы и заметки по старинной славянской литературе*, 1. Москва 1888.

Соколов 1895: М. Соколов. „Новый материалъ для объяснения амулетов, называемых зме-евиками.“ *Древности*, 1 (1895), 131–202.

СРЕМАЦ 1981: С. Сремац. *Изабрана дела*. Београд 1981.

СРЕЋКОВИЋ 1890: П. Срећковић. „Зборник попа Драгоља: садржина и пророштва.“ *Сјоменик СКА*, 5, разред 2, Филолошко-историске и философске науке, [књ. 4] (1890), 4–20.

СТАНКОВИЋ 1979: Р. Станковић. „Једна апокрифна молитва од зубодоле.“ *Археографски прилози*, 1 (1979), 201–209.

СТОЈАНОВИЋ 1890: Љ. Стојановић. „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.“ *Сјоменик СКА*, 3, разред 2, Филолошко-историске и философске науке, [књ. 2] (1890).

ТОПОРКОВ 2023: А. Топорков. „Сон Богородицы в русских рукописных и фольклорных традициях (XVII–начало XXI в.).“ *Studia Litterarum*, 8 (2023), 268–287.

ТУРИЛОВ 2007: А. Турилов. „Драгоља попа сборник.“ *Православная энциклопедия*, 16. Москва 2007, 211–212.

ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ И ДР. 1986: Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић Пајић, Л. Цернић. *Ојис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Београд 1986.

ЯЦИМИРСКИЙ 1921: А. Яцимирский. *Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек*, 1. Петроградъ 1921.

BAVIČ 2013: S. Babič. „Charms in slovenian culture.“ *Incantatio*, 3 (2013), 86–99.

FILIPOVIĆ 1966: М. Filipović. „Memoari Živka Crnogorčevića.“ *Građa ANUBiH*, 14. Odjeljenje Istorijско-filoloških nauka, 10 (1966), 7–109.

GRAFENAUER 1937: I. Grafenauer. „Najstarejši slovenski zagovori.“ *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1–4 (1937), 275–293.

HAIN 1973: M. Hain. „Der Traum Mariens: ein beitrag zu einem europäischen Thema.“ *Dona ethnologica: Beiträge zur vergleichenden Volkskunde*. München 1973, 218–232.

HDA 1941: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. 9, Waage – Zypresse. Berlin–Leipzig 1941.

HILLERS 2022: B. Hillers. „A Written Charm in Oral Tradition: Peter Sat on a Marble Stone in Ireland.“ *The language of magic*. Milano 2022, 103–122.

JIGA ILIESCU 2022: L. Jiga Iliescu. „The Dream of the Mother of God and its oral-written performances.“ *The language of magic*. Milano 2022, 141–161.

KAČANOVSKI 1881: V. Kačanovskij. „Apokrifne molitve, gatanja i priče.“ *Starine JAZU*, 13 (1881), 150–163.

KRETZENBACHER 1975: L. Kretzenbacher. *Südost-Überlieferungen zum apokryphen Traum Mariens*. München 1975.

PANTELIĆ 1973: M. Pantelić. „Hrvatskoglagoljski amulet tipa Sisin i Mihael.“ *Slovo*, 23 (1973), 161–203.

ROPER 2005: J. Roper. *English Verbal Charms*. Helsinki 2005.

ŽARKO VOJNOVIĆ

THE MANUSCRIPT PRAYER SCROLL OF THE HISTORICAL MUSEUM OF SERBIA

SUMMARY

The manuscript prayer scroll kept in the Historical Museum of Serbia provides an opportunity, on the one hand, to discuss this devotional format from the book history perspective, since this type of medium has scarcely been addressed in Serbian scholarship. In the author's view, however, there is no obstacle to considering prayer scrolls as part of the history of the Serbian book. On the other hand, it is equally important to examine the texts contained in the scroll. It has been established that the majority of these texts belong to apocryphal literature. They consist of the legends known as the Dream of the Most Holy Theotokos and the Legend of Sisinnios, both of which enjoyed a very wide geographical distribution. The former most probably originated in the Roman Catholic regions of southern Europe and reached the Serbian milieu in the first half of the 17th century. The latter is of considerably greater antiquity and reached the Serbian cultural sphere through Byzantine territory, certainly by the 13th century (as evidenced in the Miscellany of Dragolj). The scroll contains three or four recensions or variants of the Dream of the Most Holy Theotokos and two versions of the Legend of Sisinnios ("type Michael" and "type Sisinnios/Melitina"). All these texts have an apotropaic function, intended to protect individuals from demonic forces. The scroll itself functioned as an amulet, carried on the person or kept in the household, a practice also known in other cultures. Because these texts have attracted relatively little attention in Serbian scholarship, an attempt has been made to determine their presence in previously described or catalogued Serbian manuscripts. In addition to these legends, the scroll also contains a chapter from the Gospel of John, as well as a widely known European "prayer" against toothache, presented in the form of a dialogue between Saint Peter and Christ. The scroll belonged to a Serbian insurgent from the Rudnik region who died in 1804. Its linguistic basis is literary Church Slavonic of the Russian recension, with strong influences from the Serbian vernacular. As an appendix, the article offers an attempt at reading the text of the scroll.

ПРИЛОЗИ
И
ИЗВОРИ

UDC 094.1(497.11)"16"
<https://doi.org/10.46793/AP47.205T>

Оригиналан научни рад
Примљено 23. децембра 2025. г.
Прихваћено 21. јануара 2026. г.

ВЛАДАН ТРИЈИЋ
Народна библиотека Србије, Београд, Србија
vladan.trijic@nb.rs
<https://orcid.org/0009-0009-6556-1400>

ИСТОРИЈАТ И ЗАПИСИ У САЧУВАНИМ ПРИМЕРЦИМА РУЈАНСКОГ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА

Апстракт: Ново фототипско издање Рујанског четворојеванђеља из 2024. године омогућило је преиспитивање знања о деловању рујанске штампарије. С обзиром на то да су издавачки планови и пласман тиража мање познати аспекти старог српског штампарства, посебно онога изван Венеције, у раду се истражују порекло и историјат Шафариковог примерка, на основу којег је фототипија израђена, као и осталих сачуваних примерака Рујанског четворојеванђеља. Први пут су рашчитани сви садржајнији записи у њима, уз закључак о Теодосијевој ручној коректури издања.

Кључне речи: старо српско штампарство, Рујанско четворојеванђеље (1536/1537), јеромонах Теодосије, Павле Јосиф Шафарик, Вук Стефановић Караџић, записи, Студеница, Сечуј

АБСТРАКТ: The new phototype edition of the Rujno Tetraevangelion from 2024 has enabled a reexamination of knowledge about the Rujno printing house. Given that publishing plans and distribution are lesser-known aspects of old Serbian printing, especially outside Venice, the paper investigates the origin and history of Šafařík's copy, on the basis of which the phototype was made, as well as other preserved copies of the Rujno Tetraevangelion. For the first time, all the more substantial inscriptions in them have been published, with the conclusion that Teodosije made manual correction of the edition.

KEYWORDS: old Serbian printing, Rujno Tetraevangelion (1536/1537), hieromonk Teodosije, Pavel Josef Šafařík, Vuk Stefanović Karadžić, inscriptions, Studenica, Dunaszekcső

Штампање Рујанског четворојеванђеља завршено је између септембра 1536. и августа 1537. године у Рујанском манастиру, посвећеном светом великомученику Ђорђу, који се налазио под планином Поникве, крај реке Белске (Биоске), у селу Врутци. Те драгоцене податке забележио је у колофону организатор, уредник и штампар издања јеромонах Теодосије. Овај знаменити споменик раног српског штампарства

недавно је добио своје друго фототипско издање, које је приредио Мирослав Лазић.¹ У пропратној студији исцрпно је изложен статус питања, преиспитана су досадашња разматрања о Рујанском манастиру и његовој штампарији и указано је на непознате или мало познате аспекте њеног рада (ЛАЗИЋ 2024: 625–650).

С обзиром на то да је најмање позната позадина штампања, посебно издавачки мотиви и планови и пласман тиража рујанског издања,² у раду ћемо се позабавити његовим ширењем, односно историјатом преосталих примерака и записима у њима.

§

Колико је познато, до данас су сачувана само два скоро целовита примерка Рујанског четворојеванђеља: један је у Народном музеју у Прагу, у заоставштини Павла Јосифа Шафарика (сигн. 64 А 14), а други у петроградској Руској националној библиотеци, која га је, сматра се, набавила од Вука Стефановића Караџића (сигн. I. 1. 8). Осим тога, опстала су и два фрагмента, оба у Београду, од којих је онај који се чува у Архиву САНУ (инв. бр. 397) знатно обимнији од одломка у Музеју примењене уметности (инв. бр. 1107).

Од 302 листа идеалног примерка, прашки чува свих 300 штампаних, док му недостају два нештампана, празна, тако да се условно може рећи да је потпун (ЛАЗИЋ 2024: 643, нап. 143–144). Нажалост, не зна се одакле га је ни када тачно П. Ј. Шафарик набавио. Када је први обавестио јавност о постојању рујанског издања, он је навео да оно броји 292 листа, а не 300, односно 302, ако се урачунају и задњи докорични, колико има примерак из његове заоставштине (ЏАЃАЃК 1842: 102). То је довело до претпоставке да је био у контакту са два примерка, од којих је о првом, данас изгубљеном, писао 1842. године, док је други, који је опстао, набавио касније. Међутим, да није неслагања у броју листова од 8, односно 10,³ ништа не би указивало на то: ни његови

1 Прво фототипско издање су, у знак обележавања 450 година од појаве рујанске књиге, објавили Републички завод за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу и Народна библиотека Србије (Рујанско четворојеванђеље 1987). Оно је припремљено на основу црно-белих снимака, а пратили су га текстови Лазара Чурчића и Катарине Мано-Зиси. Нову фототипију, израђену према дигиталним снимцима у боји (Рујанско четворојеванђеље 2024), заједнички су издали Народна библиотека Ужице, Народна библиотека Србије (као другу књигу у серији Археографске фототипије) и Институт за српски језик САНУ (као четврту књигу у серији Старословенско и српско наслеђе). Као изворник за оба издања послужио је примерак из Народног музеја у Прагу (сигн. 64 А 14).

2 Ово, начелно, важи за старо српско штампарство уопште, посебно за издања објављена под османском влашћу. Искорак у овом правцу начинио је Мирослав Лазић у својим студијама о издавачкој делатности Божицара Вуковића, на пример: ЛАЗИЋ 2013: 49–101; 2022: 188–198.

3 Док се узрок тога неслагања не утврди поуздано, не може се искључити могућност грешке, као што је, на пример, погрешан и податак да се Ужице налази на Морави (ЏАЃАЃК 1842: 102). Метод по којем се књижни блок старих књига обрађује тако што се броји – и, неретко, обележава – десет по десет листова, а који је био легитиман у XIX веку, у пракси се показао погоднијим за грешке него када се обележава сваки лист. Да ли је то овде у питању, не можемо

радови, ни приватна преписка (уп. Лазитџ 2024: 628), ни каталог његове библиотеке (CATALOGUS 1862: 107)⁴. По свему судећи, Шафарик је данас познати примерак набавио тек по селидби у Праг, између 1833. и 1841. године; врло вероватно, ближе потоњој.⁵

Непознато је и порекло непотпуног примерка о којем Вук Караџић пише у Примјерима српско-славенскога језика (1857: 21). Вук констатује: „Ова је књига штампана на по табака (in folio) на доста подебелој хартији, и у читавој има 296 листа, али у ове коју ја сад имам у рукама нема првијех пет листа, и за то не знам да ли и у почетку нема што као што је поговор“.⁶ Као ни бројне друге старине до којих је дошао, он није имао намеру да задржи ни ову: заједно са још 14 других старих штампаних и рукописних књига, током 1858. године нудио ју је пруској Дворској библиотеци, затим, уз посредовање Франца Миклошича, руској Царској јавној библиотеци, те Александру Максимовичу Књажевичу, Србину из Одесе, руском министру финансија. Завршила је у петроградској књижници, у априлу 1859. године (Немировски 1966: 408; 1995: 169–170). Додуше, идентификација петроградског примерка као Вуковог је довођена у питање.⁷

да кажемо, али је такав приступ посведочен, на пример, у Четворојеванђељу из средине XVI века из прашке Народне библиотеке (XVII A 14; в. Шпадијер и др. 2015: 130), па и у самој Шафариковој збирци, у Раковачком номоканону из 1700. године (Праг, Народни музеј, IX C 4; в. Шпадијер и др. 2015: 23).

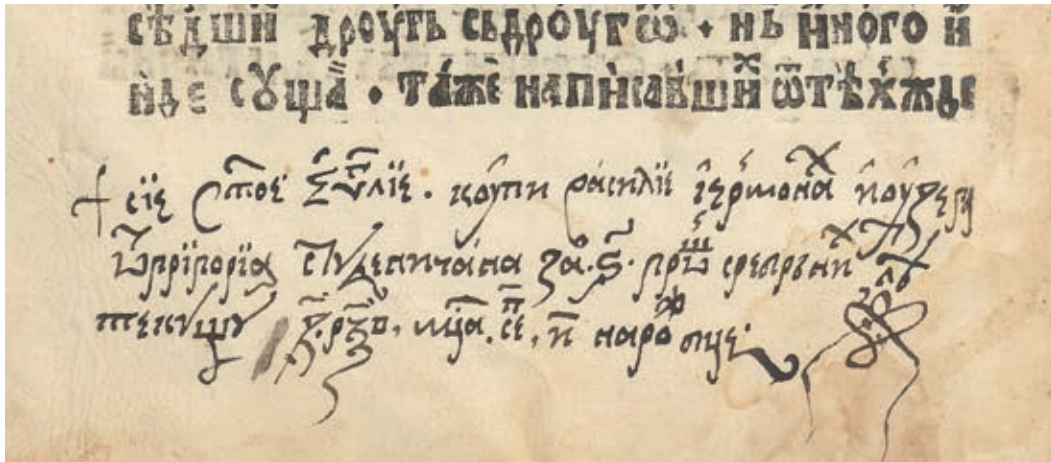
- 4 У каталогу се наводе библиографски подаци о издањима, а не описују се примерци, с тим што је за оне који нису комплетни то уредно и констатовано. У случају јединог примерка Рујанског четворојеванђеља такве напомене нема.
- 5 О Рујанском четворојеванђељу нема речи у Шафариковим библиографским прегледима из периода између 1829. и 1833. године (в. Лазитџ 2024: 627), као ни у Историји српске књижевности, објављеној постхумно али заснованој на истраживањима спроведеним закључно са његовим одласком из Новог Сада 1833. године, ако се ту не рачуна напомена приређивача Јосифа Јиречека (Џаџаћ 1865: VII; в. Стефановић 1997: 37–38; Лазитџ 2024: 628). Са друге стране, Шафарик је своје саопштење о ћириличким штампаријама на Балкану усмено изнео у чешкој Краљевској академији наука у октобру 1841. године, да би наредне, када је оно штампано (Џаџаћ 1842: 93–107), о рујанском издању известио у још једној публикацији (Џаџаћ 1842: 59), као и у приватној преписци (Срезневский 1873: 354–355; в. и Лазитџ 2024: 628). Управо у мају 1841. године он је, после дужег тешког периода, добио намештење са пристојном зарадом (BRANDL 1887: 45), а тих година се и интензивније занимао за практична питања старог и савременог старословенског штампарства (BRANDL 1887: 125). Иначе, после селидбе у Праг Шафарик је, осим са Вуком, остао у контакту и са другим значајним српским културним, политичким и црквеним посленицима, међу којима, управо почетком пете деценије XIX века, и са владиком Петром II Петровићем Његошем (в. Драгичевић 1963: 168–172; Милинчевић 1996: 83–107).
- 6 Наведени текст дословно говори да *идеални* примерак броји 296 листова, а да их онај доступан Вуку има за пет мање, колико му недостаје на почетку (296 – 5 = 291). Међутим, у литератури је одувек тумачено да *конкретни*, непотпуни примерак има 296 листова, а идеални 301 лист (296 + 5 = 301).
- 7 Извештај руске Царске библиотеке за 1859. годину говори о томе да је купљен примерак од 301 листа, те да му недостаје почетних пет (Немировски 1966: 408; 1995: 169–170). Колебање у литератури у погледу тога да ли је то заиста примерак о којем је писао Вук (на пример,

Трећи добро очувани примерак за који се зна набавила је Народна библиотека у Београду, и то после објављивања каталога Љубомира Стојановића, у којем није забележен (1903).⁸ Позната је несрећна судбина библиотечког фонда којем је припадао и с којим је заједно пропао. Од њега је, наводно, остала само једна фотографија, коју је сачувао Ђорђе Сп. Радојичић. Управо је овај истраживач средњовековне српске књижевности и бивши управник Народне библиотеке после Другог светског рата у једној антикварници пронашао и купио два листа Рујанског четворојеванђеља, заостала иза неког руског емигранта. Њих је, затим, заједно са споменутом фотографијом, поклонио Музеју примењене уметности, где су и данас (Радојичић, Јанц 1954: 7).

Најзад, у Архиву САНУ се чува фрагмент од 92 листа који је, као део групе рукописних и старих штампаних књига, новца и другог материјала, Српској краљевској академији 1907. поклонио чувени сарајевски свештеник Стево (Стеван) Трифковић, познат и као поп Стјепо, у спомен на свога умрлог сина, етнолога Владимира, који је збирку и прикупио.⁹ То значи да је и одломак вероватно пореклом са подручја Босне или Старе Херцеговине. Године 1926. комплетан материјал је уврштен у Историјску збирку под бр. 7327 као Заоставштина Владимира Трифковића,¹⁰ из које су рукописи и штампане књиге накнадно издвојени у Стару збирку (сигнатуре 381–399), док је новац 1957–1958. године поклоњен Народном музеју.¹¹

Ђорђе Сп. Радојичић их не повезује: Радојичић, Јанц 1954: 7), потенцијално је разрешио Евгениј Немировски, нудећи образложење према којем извештај Царске библиотеке говори о идеалном примерку од 301 листа, ако се рачуна и један неодштампани, што не значи да и онај који је у њу пристигао није непотпун (1966: 409; 1995: 170; о неодштампаном листу в. Лазич 2024: 630 нап. 143). Рекло би се да је узрок забуне недоследност у приступу фолијацији старих штампаних књига јер готово увек постоји раскорак између идеалног и конкретног примерка, те да би се ствар лако разрешила кодиколошким прегледом. На снимцима неколико страница којима располажемо виде се два фолијативна низа, оба модерна, изведена графитном оловком: 1) према идеалном примерку, у доњем спољном углу гесто страна, који започиње бројем 6 и завршава се са 301 и који, према литератури, рачуна са сачуваним неодштампаним листом (из св. 8), али не и са несачуваним (из св. 32); 2) према стварном стању, у доњем унутрашњем углу, који, изгледа, започиње бројем 1 (претпостављамо да се прва три броја, уколико су нанета, односе на преостале фрагменте л. 2, 3 и 5 идеалног примерка које спомиње Немировски 1995: 140), а завршава се са 300. Разлика између два низа се поступно смањује: она износи два на л. 7/5, а један на л. 301/300.

- 8 Годину дана раније, Стојановић је изричито констатовао да Народна библиотека не поседује примерак Рујанског четворојеванђеља (в. Лазич 2024: 631–632).
- 9 О томе сведочи белешка од 21. маја 1907. године, начињена од стране Стојана Новаковића, тадашњег председника Српске краљевске академије, којем је свештеник Трифковић материјал и предао (АСАНУ, СКА 283–1907.01). Захваљујемо Мирославу Јовановићу, заменику управника Архива САНУ, што нам је омогућио увид у интерну документацију Архива.
- 10 Овај податак је забележен на писму захвалности дародавцу које се такође чува у Архиву (АСАНУ, СКА 283–1907.02), као и у Инвентару Историјске збирке под бр. 7327.
- 11 АСАНУ, Историјска збирка, Инвентар, додатне белешке уз бр. 7327. У Инвентару Старе збирке, бројеви 381–399 воде се као Збирка Владимира Трифковића, осим Шестоднева Јована

Сл. 1. НМП 64 А 14, л. 5б: власнички запис јеромонаха Василија из 1653. године

§

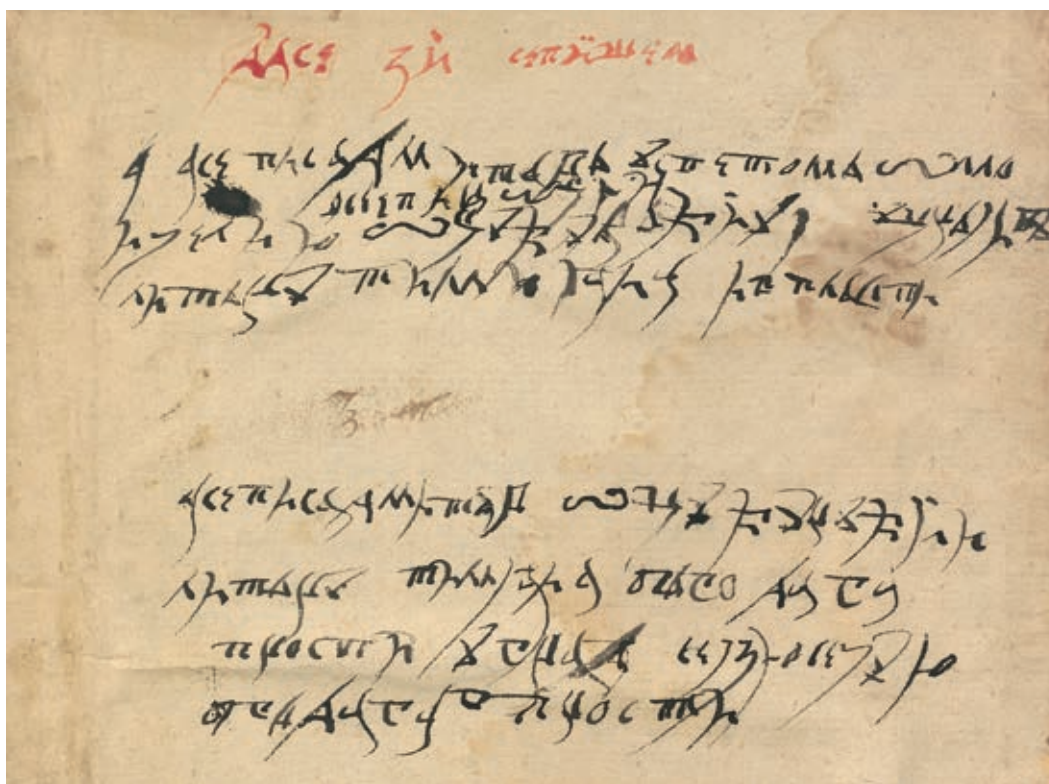
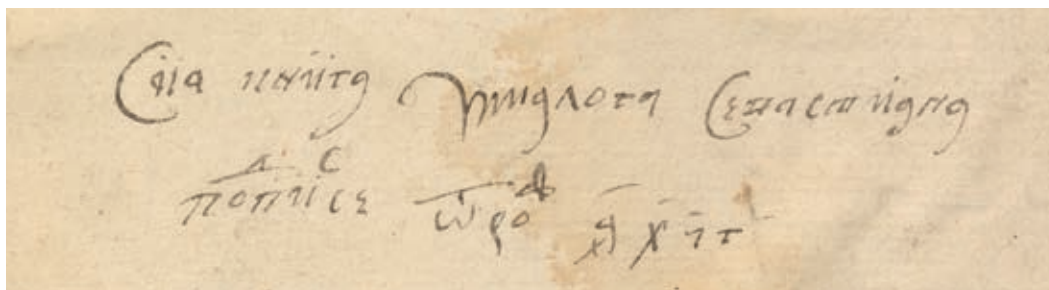
Нова фототипија Рујанског четворојеванђеља, типографски неупоредиво квалитетнија од старе, омогућава боље упознавање са Шафариковим примерком на основу којег је настала, па и са његовим записима. Они су малобројни, али је неопходно да се уврсте у разматрања о преосталим непознаницама у вези са јединим рујанским издањем.

Не рачунајући дигиталне печате и инвентарне податке, пробе пера и друге тек започете белешке, задржаћемо се на неколико нешто садржајнијих записа. На донекле неочекиваном месту, на претпоследњој страници Теофилактовог предговора Јеванђељу по Матеју (л. 5б)¹², налази се следећи запис о купопродаји: † Сіе С(к)етое Ѡв(ан)г(е)ліе. коупи Василіе јер(мо)нах[ъ] и оузе га ѡт(ъ) грѣгоріа ствденичана (!) за .ѡ. грош[ъ] сребрних[ъ] лѣт[8] текѡшв ѡрѡѡ, (=7162) м(ѣ)с(е)ца. сеп(тем)врїа, ѡ на рож[д]ство в[огороди]це. Дакле, јеромонах Василије је купио књигу од Григорија Студеничанина о празнику Рођења Пресвете Богородице 1653. године. Није наведено где су то њих двојица провела празник, као ни којем је братству припадао јеромонах Василије, односно где је књига препродата и куда је однета. Једино је јасно да је до средине XVII века њен власник био један калуђер манастира Студенице.¹³ Вредност књиге, око 116 година после њеног објављивања, у трговини између двојице монаха, процењена је на шест сребрних грошева.

Егзарха са Козмом Индикопловом (бр. 394) из 1649. године, који је враћен манастиру Свете Тројице Пљеваљске (1961).

12 Фолијација прашког примерка се наводи према фототипији Рујанско четворојеванђеље 2024, гј. према идеалном примерку.

13 Немировски је објавио овај запис уз покушај идентификације двојице монаха (1995: 168). Он је претпоставио да би Василије могао да буде монах манастира Светог Павла на Светој Гори, иза којег је остало неколико записа.

Сл. 2. НМП 64 А 14, л. 1а: запис о Севастијановом власништву из 1693. године и Дмитрови записи о прилогу цркви у Сечују (?)

Још само један запис садржи датум и он говори да је власник књиге у последњој деценији XVII века био извесни Севастијан (л. 1а): Сна книга (...)алога Севастіана подп[и]с[а] сѣ от(ь) рож(дства) дѣт[и] (=1693). Ако је судити по имену, и Севастијан би могао да буде монах. Преостали познати власници потписали су се на последњем докоричном листу (л. 1а), и то двојица мирских свештеника: поп Живко (сна книга боже ставна (!) г[а]гол[е]ди

неканџелине попа живка подписа се ва¹⁴ лето), односно поп Цвијо (Писа попъ цвиѡ)¹⁵. Они нису оставили податке о времену и месту службовања. Свеједно, сви ови записи потврђују очекивање да је четворојеванђеље из Рујна као најважнија, неизоставна књига хришћанског живота и богослужења, тек први или други пут штампана на српскословенском језику, било прѣко потребно и монашким обитељима и парохијским црквама.

Једини географски податак, осим онога о Студеници, забележио је извесни Дмитар. Он је, прилично немушто, особеним писмом, на recto страни првог задњег докоричног листа, оставио два сродна записа о давању прилога од једног литра тамјана за свога оца Ђурђија (л. Ia): 1) Я а (!) се писа дмитаръ в светомъ ѡмончелию (?) ѡцъ¹⁶ ѣврѣѣнъ¹⁷ (?) в цркъвѣ литърѣ тидниана и впласти (?); 2) Я се писа дмитар ѡцъ ѣврѣѣнъ литърѣ тидниана ѣ[ог]ъ го[сподь] (?) да га прости в град (?) секю (?) сечью ѣ[ог]ъ да га опрости. Дмитар не наводи којој цркви даје прилог, али, уколико је наше читање тачно, спомиње једно насеље. У питању је Сечуј у Барањи, недалеко од Мохача. Познато је да је у Сечују крајем XVII и почетком XVIII века била резиденција патријарха Арсенија III, који је управо ту рукоположио цетињског митрополита Данила, те да је ово место било у наслову новоосноване печујско-мохачко-сечујско-сигетске епархије. Све то указује на значај Сечуја после Велике сеобе. Првобитна сечујска црква била је од плетера, а после 1750. замењена је каменим храмом посвећеним Преносу моштију светог Николе Мирликијског, који стоји и данас (Давидов 2008: 176–177). Зашто је спомен Сечуја значајан за нас?

Податак о боравку Шафарикове књиге у Барањи призива у сећање Адама Драгосављевића, неко време управо сечујског житеља, заслужног филолога и сакупљача старина по Барањи и Славонији. Он је тридесетак година, почев од 1825, одржавао контакт с Вуком Стефановићем Карацићем, а између 1830. и 1833. и са Павлом Јосифом Шафариком (Магарашевић 1897: 76–77, 81–82; 1898: 53–75; Павлов 2013: 31–37, 53–58, 63–77). Из копије његове преписке сазнаје се да је, између осталог, обојици слао старе књиге до којих је успео да дође, или макар податке о њима. Вук га је у новембру 1826. замолио да за њега набавља „србуље“ (Магарашевић 1898: 55; Павлов 2013: 54–55). Драгосављевић му спремно одговара да међу књигама које је до тада видео, између осталог, нема јеванђеља (Магарашевић 1898: 56–57), али му убрзо затим јавља речи мохачког учитеља о неком старом јеванђељу, без сачуваних података о штампању, које се налази у црквеном архиву у Мохачу. Судећи, међутим, по опису, ту није реч о четворојеванђељу (Павлов 2013: 37). Овај податак је, готово истим речима, поновио у прегледу старих штампаних књига које је лично видео, с тим што се ту наводи да се споменута књига налази у архиву „цркве идачке“ (Драгосављевић 1827: 55);¹⁸ поред ње је споменуо само Београдско четворојеванђеље у Кишфалуди

14 Испред је написано па прецртано: 8.

15 Наставак је нејасан. Овај запис је исписан преко друге речи, можда: натанъ.

16 Изнад ове и наредне речи, у међуредном простору: се писа ѡцъ (?).

17 Делује да је реч написана преко неке друге. Слово р је добијено преправком првобитног љ.

18 О истоме пише и Шафарик у (в. Магарашевић 1898: 64–65; Павлов 2013: 72).

(тј. Брањини), али је навео и то како у свакој цркви у којој је био „има по една по две Србуљ, безъ подписа мѣста и године (подеране и спредъ и састрагъ), и врло се рѣдко ће читава налази“. Међутим, у каснијем његовом попису и опису српскословенских штампаних књига у барањским црквама нема речи о јеванђељима, чак ни о онима која је забележио раније (Драгосављевић 1833).¹⁹ Ни у нешто мање обимној преписци са Шафариком није било речи о Рујанском четворојеванђељу, с тим што треба имати на уму да је Драгосављевићева кореспонденција сачувана закључно са 1839. годином (Магарашевић 1898: 58–74; уп. Павлов 2013: 70–73).

Иако све ово не открива одакле су своје књиге набавили било Шафарик било Вук, податак о боравку у Сечују упућује на то да је и прашки примерак Рујанског четворојеванђеља, вероватно, попут толиких других штампаних књига, рукописа и осталих драгоцености – с обзиром на то да се средином XVII века још налазио у централној Србији – отишао пут севера током Велике сеобе.²⁰

У Шафариковом примерку постоји још један запис, али он не говори о његовом каснијем историјату, већ о настанку рујанског издања. У месецослову, на спољној белини л. 294б, лучно изведеном белешком повезани су 5. и 17. ред. Запис је изведен вештом руком и гласи: Знан. погрѣшихъ. здѣ, и поставихъ. здѣ. Он полази испод 5. реда, који скончава са: на лѹт(ѡргѣн), а завршава се цртежом шаке чији испружени кажипрст показује на 17. ред и текст: м(а)ф(ен) гл(ава) кѣз(вѣ)т(о)м(и) (п)ω(а)н(ъ) ѿб. На тај начин је указано на исправно место реда са назнаком литургијских јеванђељских зачала за празник великомученика Димитрија (26. октобра), где запис почиње, који је грешком сложен и одштампан иза празника Павла Исповедника (6. новембра), где се запис завршава. Овако формулисана белешка не може да припада ником другом до монаху Теодосију или, евентуално, неком од његових словослагача, при чему се може рећи да је њен аутор био врстан писар.²¹

¹⁹ Додуше, овај чланак, објављен у три наставка, остао је недовршен.

²⁰ Душица Грбић је недавно објавила рад о примерку Молитвеника Божидача Вуковића из 1538–1540. године, који се данас чува у Библиотеци Српске православне епархије будимске у Сентандреји, а који је 1830. у свом родном селу Бремену пронашао управо Адам Драгосављевић, о чему је оставио запис у књизи, али и одмах обавестио Шафарика. Печат манастира Раче у истом примерку указује на његово порекло са обронака Таре, одакле је прешао Саву у време Велике сеобе, да би завршио у Барањи и, најзад, Сентандреји (Грбић 2025: 61–77).

²¹ Не би требало заборавити да је Теодосије своју књигу штампао у епоси претежно ручног умножавања текстова и да је радио прилично изолован, односно да је његов рад само делимично био плод претходне традиције српскословенског штампарства. У то време српска рукописна књига је још представљала извор текстова и узор изгледа штампаној књизи. То показује и само Рујанско четворојеванђеље својим саставом, начином обележавања свешчица, коришћењем белина, структуром колофона и другим својим особинама. Било је, додуше, и обратних случајева – да је штампана књига постајала предлог за рукописну. Уосталом, и сам Теодосије се у колофону обраћа онима који ће његову књигу читати и „преписивати“, што је могло да значи прештампавање, али и дословно преписивање. Неретко су прављени и мешовити кодекси од рукописних и штампаних делова. Због свега тога, рукописна и стара штампана књига се у нашој археографској традицији чувају, описују и проучавају заједно, са истом врстом пажње.

Сл. 4. РНБ I. 1. 8, л. 294б: коректорски запис штампара Теодосија или његовог сарадника

Сродан полукружни запис налази се и на подобном месту петроградског примерка: Пoгрѣшнѣ(ь), и поставих(ь), ѡв'дѣ.²² То значи да је у питању одлика издања, како је закључено и у случају других подударних специфичности попут накнадног лепљења одвојено одштампаног текста на првобитно празној страници 263б или употребе зеленог мастила уместо црвеног на две наспрамне странице (72б и 73а), из различитих свешчица.

Иако су им смисао и сврха исти, разлике између записа нису занемарљиве: изостављене су речи знан и прво здѣ, а на 5. ред указује црта, које нема у прашком примерку; у речи погрѣшнѣ(ь) написана су два слова (рѣ) уместо лигатуре (ѣ); у речи поставих(ь) слово с је у реду, а не натписано, док карактеристичан облик слова л одговара облику тога слова не из исте, већ из изостављене речи знан. Можда и најзначајнија промена тиче се последње речи, односно замене показне заменице из књижевног језика њеним обликом из говорног језика (ѡв'дѣ), при чему није искључено да је уместо ѡв (в је натписано) првобитно писало з. Најзад, иако цртеж шаке са испруженим дугим кажипрстом којим се запис завршава делује истоветно, рукав се разликује. Но, упркос разликама и томе што је мастило записа у петроградском примерку делимично различено, нема сумње да га је писала или иста рука као у прашком, или нека која се својски трудила да је опонаша. Свакако, све је то било део истог коректорског процеса.

Што се осталих записа у петроградском примерку тиче, барем оних чије смо снимке добили, једино можемо да констатујемо да су тешко читљиви: први, на полеђини остатка предњег докоричног листа, због фрагментарности (<...> ѡт(ь)нѣмѣ попѣ николѣ (?> <...>), а други, на л. 301б (идеалног примерка), у чак пет редова, због тога што је у целини прецртан дебелим слојем мастила. Из последњег смо успели да рашчитамо једино то да је књига била поклоњена неком храму Светог Николе: † (н)ѣ (<...>) и приложнѣ въ храмѣ с(вѣ)т(а)го николи (<...>) (и пис(а)х(ь), в(ъ) л)ѣт(о), (<...>).²³

Најзад, додајмо да у фрагменту из Музеја примењених уметности нема записа, док их у оном повећем, из Архива САНУ, има неколико, али да су кратки и не садрже историјске податке, иако су настали у широком распону између XVI и XIX века.²⁴ При том, ниједан од фрагмената не обухвата (идеални) л. 294, са Теодосијевим записом.

22 Дигиталне снимке записа у петроградском примерку добили смо залагањем Жане Леонидовне Левшине из Рукописног одељења Руске националне библиотеке, на чему смо јој захвални.

23 По видљивим остацима, чини се да су прва и последња цифра љ, тј. 7000, односно 7. Не види се да ли цифра за стотину уопште постоји; ако постоји, то свакако није р, тј. 100, чији би се доњи део видео, па би могла да буде с, чиме би се добила година љсѣ = 7207, тј. 1698/1699. Но, ово је само нагађање.

24 На пример, на л. 66а овога примерка (л. 148а идеалног примерка), изнад почетка Јеванђеља по Луки, писмом XVI или XVII века: ѡже ѡт(ь) л(о)уку с(вѣ)тоѣ ієр(ан)г(ѣ)ліѣ главы. на рож(дѣ)ствѡ; на л. 51б (130б), руком XVIII или XIX века: Высоко Превос(вя)щенѣишемъ Г(о)с(по)динѣ митрополитѣ. Занимљиво је да се на делу доње и унутрашње белине л. 57б–58а (136б–137а), обрнуто у односу на текстуални блок, назире поједина слова избледелог рукописног текста из XVI века, који делује као да је преликан.

Сл. 5. РНБ I. 1. 8, л. 301б: запис о поклањању књиге храму Светог Николе

Све у свему, иако узорак није довољан за уопштавања, записи на сачуваним примерцима указују на то да је Рујанско четворојеванђеље било ручно исправљано убрзо по завршетку штампања, када грешке више није било могуће поништити доштампавањем (као у случају лепљења одвојено одштампаног текста на страницу 263б), али пре дистрибуције и да се из локалне средине, чијим је колективним напором настало, ширило као последица насушне потребе за књигом и историјских бура и сеоба, а у обзору модерне епохе, и услед научног занимања и препродаје.

СПИСАК РЕФЕРЕНЦИ

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АСАНУ 397: Рујанско четворојеванђеље. Манастир Рујно, 1536/1537. – Архив Српске академије наука и уметности (Београд), Историјска збирка, инв. бр. 397.

АСАНУ, Инвентар ИЗ: Архив Српске академије наука и уметности (Београд), Историјска збирка, Инвентарна књига.

АСАНУ, Инвентар СЗ: Архив Српске академије наука и уметности (Београд), Стара збирка, Инвентарна књига.

АСАНУ, СКА 283–1907.01–02: Архив Српске академије наука и уметности (Београд), Српска краљевска академија, бр. 283 за 1907. годину.

МПУ 1107: Рујанско четворојеванђеље, манастир Рујно, 1536/1537. – Музеј примењене уметности (Београд), Збирка фотографије, графика и уметничке опреме књиге, инв. бр. 1107.

НМП 64 А 14: Рујанско четворојеванђеље, манастир Рујно, 1536/1537. – Народни музеј (Праг), сигн. 64 А 14.

РНБ I. 1. 8: Рујанско четворојеванђеље, манастир Рујно, 1536/1537. – Руска национална библиотека (Санкт Петербург), сигн. I. 1. 8.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

РУЈАНСКО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ 1987: *Рујанско четворојеванђеље*. [Прир.] Л. Чурчић, К. Мановић-Зиси. Београд 1987.

РУЈАНСКО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ 2024: *Рујанско четворојеванђеље (1536/1537). Фолијантско издање*. Прир. М. А. Лазић. Ужице–Београд 2024.

ЛИТЕРАТУРА

Грбић 2025: Д. Грбић. „Молићвеник (Требник) Божидара Вуковића око 1538–1540. са записима Адама Драгосављевића у Бремену и печатом манастира Раче.“ *Годишњак Библиотеке Мајнице српске за 2024* (2025), 61–77.

ДАВИДОВ 2008: Д. Давидов. *Горња земља. Сјоменици народа српској*. Београд 2008.

ДРАГИЧЕВИЋ 1963: Р. Ј. Драгичевић. „Шафарик и Његош.“ *П. Ј. Шафарик (1795–1861). Зборник чланака њоводом 100-годишњице смрти*. Нови Сад 1963, 168–172.

ДРАГОСАВЉЕВИЋ 1827: А. Драгосављевић. „Стара црквена књижевност.“ *Србске летописи*, 10, 1827/3 (1827), 48–56.

ДРАГОСАВЉЕВИЋ 1833: [А. Драгосављевић.] „Сербулџ.“ *Србски летопис*, 32, 1833/1 (1833), 18–33; 34 [33], 1833/2 (1833), 29–34; 34, 1833/3 (1833), 28–32.

КАРАЦИЋ 1857: *Примјери српско-славенској језика*. Саставио их Вук Стеф. Карацић. У Бечу 1857.

ЛАЗИЋ 2013: М. Лазић. „Између патриотизма, побожности и трговине: мотиви издавачке делатности Божидара Вуковића.“ *Археографски ирилози*, 35 (2013), 49–101.

- ЛАЗИЋ 2022: М. Лaziћ. *Божидар Вуковић. Између историје и имагинације*. Београд 2022.
- ЛАЗИЋ 2024: М. Лaziћ. „Рујанско четворојевањeље између предања и историје.“ *Рујанско четворојевањeље (1536/1537). Фолијанско издање*. Прир. М. А. Лaziћ. Ужице–Београд 2024, 625–650.
- МАГАРАШЕВИЋ 1897: Ђ. Магарашевић. „Адам Драгосављевић српски књижевник“ [завршни део]. *Лейхойис Мајицие српске*, 190, 1897/2 (1897), 75–103.
- МАГАРАШЕВИЋ 1898: Ђ. Магарашевић. „Писма Павла Јосифа Шафарика и Адама Драгосављевића.“ *Лейхойис Мајицие српске*, 186, 1896/2 (1898), 53–75.
- МИЛИНЧЕВИЋ 1996: В. Милинчевић. „Сарадња П. Ј. Шафарика с кнезом Милошем и Михаилом Обреновићем и патријархом Рајачићем. (Непозната писма кнеза Милоша и Михаила и патријарха Рајачића П. Ј. Шафарика из времена 1833–1853).“ *Павел Јозеф Шафарик. Живој и дело*. Зборник радова са скупа у Матици српској, Филозофском факултету и Гимназији „Јован Јовановић Змај“ у Новом Саду 23–24. новембра 1995. Нови Сад 1996, 83–107.
- НЕМИРОВСКИ 1966: Е. Л. Немировски. „Рујанско четворојевањeље.“ *Библиошекар*, XVIII/5–6 (1966), 406–420.
- НЕМИРОВСКИ 1995: Е. Л. Немировски. „Штампарија манастира Рујно.“ *Библиографски вјесник*, XXIV/2–3 (1995), 165–179.
- ПАВЛОВ 2013: Д. Павлов. *Адам Драгосављевић и његово доба*. Печуј – Нови Сад 2013.
- РАДОЈИЧИЋ, ЈАНЦ 1954: Ђ. Сп. Радојичић, З. Јанц. „Рујанска штампарија (из прве половине XVI века).“ *Зборник Мајицие српске за књижевност и језик*, 2 (1954), 5–17.
- СРЕЗНЕВСКИЈ 1873: *Переписка А. Х. Востокова въ повременномъ порядкѣ*. Съ объяснительными примѣчаніями И. Срезневскаго. Санктпетербургъ 1873. [*Perpiska A. H. Vostokova v povremennom porjadke*. S objasnitelnymi primečanjami I. Sreznevskago. Sanktpeterburg 1873.]
- СТЕФАНОВИЋ 1997: М. Д. Стефановић. „Где је Павел Јозеф Шафарик завршио историју српске књижевности.“ *Павел Јозеф Шафарик (1795–1995)*. Зборник радова са скупа у Народној библиотеци „Доситеј Обрадовић“ у Старој Пазови 23. јуна 1995. Стара Пазова 1997, 31–40.
- СТОЈАНОВИЋ 1903: Љ. Стојановић. *Каталој Народне библиотеке у Београду*, IV. *Рукойиси и старе штамјане књије*. Београд 1903.
- ШПАДИЈЕР И ДР. 2015: И. Шпадијер, В. Тријић, З. Ракић, З. Ранковић. *Српске рукописне књије у Чешкој*. Београд 2015.
- BRANDL 1887: V. Brandl. *Život Pavla Josefa Šafařika*. V Brně 1887.
- CATALOGUS 1862: *Catalogus librorum, incunabulorum, codicum manuscriptorum, chartarum geographicarum, quæ olim ad bibliothecam Pauli Josephi Šafařik pertinebant*. Vindobonae 1862.
- ŠAFAŘÍK 1842: P. J. Šafařík. *Slowanský národopis*. W Praze 1842.
- ŠAFAŘÍK 1865: *Paul Jos. Šafařik's Geschichte des serbischen schriftthums*. Aus dessen handschriftlichem nachlasse herausgegeben von Josef Jireček. Prag 1865.
- ŠAFAŘÍK 1842: P. J. Šafařík. „O staroslowanských, gmenowitě cyrillských tiskárnách w gihoslowanských zemjeh a kraginách přjležejech, totiž w Srbsku, Bosně, Hercegowině, Černéhoře, Benátkách, Walachii a Sedmihradsku, we stoletj XV, XVI a XVII.“ *Časopis Českého museum*, 16 (1842), 93–107.

VLADAN TRIJIĆ

HISTORY AND INSCRIPTIONS IN THE PRESERVED COPIES
OF THE RUJNO TETRAEVANGELION

SUMMARY

A new phototype of the Rujno Tetraevangelion, an early Serbian printed book from 1536/1537, prepared by Miroslav Lazić and published by the National Library of Užice, the National Library of Serbia, and the Institute of Serbian Language of the Serbian Academy of Sciences and Arts, has led to new knowledge about this palaeotype. In an accompanying study, the editor Lazić finally proved that the book was printed with movable metal letters, listed all possible references to copies of the Rujno Tetraevangelion, used previously unused historical sources, etc. Also, he presumed that the printer Teodosije had collaborators, that the book was printed in at least several dozen copies, that the financiers of the edition could have been local Serbian princes, *primićurs* and merchants, and the letter-makers – local craftsmen.

To this day, two almost complete copies of the Rujno Tetraevangelion have survived, as well as two fragments. The copy in the National Museum in Prague (sign. 64 A 14) comes from the estate of Pavel Josef Šafařík, who acquired it, probably, between 1833 and 1841, but it is not known from where. Another almost complete copy was purchased by the Russian National Library in Saint Petersburg (sign. I. 1. 8) from Vuk Stefanović Karadžić in 1858–1859; however, its provenance is also unknown. The fragment in the Museum of Applied Arts in Belgrade (inv. no. 1107; 2 f.) is a gift from Đorđe Sp. Radojičić, and once belonged to an unnamed Russian emigrant. The second, more extensive fragment is part of a gift from the priest Stevan Trifković from Sarajevo to the Serbian Academy of Sciences and Arts from 1907 (SASA Archive, sign. 397; 92 ff.), and probably originates from Bosnia or Old Herzegovina. This was previously unknown.

In the article, inscriptions have been published from all surviving copies of the Rujno Tetraevangelion. Their examination led to the conclusion that the Prague copy was in the possession of a monk of the Studenica Monastery in the mid-17th century, and that it was later located in Sečuj (Dunaszekcső) near Mohács, in Baranya, which means that it probably arrived from central Serbia to the Habsburg Monarchy during the Great Migrations. The correspondence of Adam Dragosavljević, a philologist and collector of antiquities from Baranya, who collaborated with both P. J. Šafařík and V. S. Karadžić, was investigated, however, nothing was discovered in it regarding the Rujno Tetraevangelion. Almost identical inscriptions about a printing error on f. 294v of the ideal copy found in both the Prague and St. Petersburg copies indicates a manual correction of the edition made right after printing, as only the printer Teodosije or one of his associates could have left them. The other inscriptions do not contain specific data or have been destroyed.

ПРИКАЗИ
И
КРИТИКЕ

UDC 091=163.41(497.6)"11/14"(049.32)

003.349(497.6)"11/14"(049.32)

811.163.1(497.6)"11/14"(049.32)

ЗАПАДНА ГРАНА СРПСКЕ КЊИЖНЕ КУЛТУРЕ

(Виктор Савић. *О западној грани српскословенске писмености*.)

Београд: Институт за српски језик САНУ – Чигоја штампа, 2025, 427 стр.)

Када је Аустроугарска, након тридесетогодишње окупације, у септембру 1908. године прогласила анексију Босне и Херцеговине, у српској научној и интелектуалној јавности интензивирани су расправе о питањима националног идентитета, историјског права и културног наслеђа. Реакције на анексију нису остале ограничене на сферу дипломатских и политичких одговора, већ су се артикулисале и у оквиру научног дискурса. У том контексту, посебно место заузима рад Јована Цвијића *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем* (1908), у којем он анексију тумачи као грубо кршење принципа националности, будући да се, по његовом схватању, под туђинску управу дефинитивно ставља не периферијски, већ „централни и етнографски најјачи део српскога народа“. Цвијићево становиште није представљало изолован интелектуални став, већ је било укорено у дужој традицији научних и културних интерпретација српскога присуства у Босни и Херцеговини. На дискурзивном нивоу, уочљив је континуитет – од запажања средњовековних хроничара и историчара, попут сведочанства Јована Кинама да река Дрина „одваја Босну од остале Србије“, па све до научних радова с краја XIX и почетка XX века – у којем је простор Босне и Херцеговине на различите начине и кроз различите нивое дефинисан као интегрални део српскога етничког, културног и историјског корпуса. Кроз промену интерпретативних оквира, који су прилагођавани различитим политичким контекстима, у XX веку дошло је и до прекида континуитета у оваквој концептуализацији Босне и Херцеговине. Као што је анексиона криза 1908. године била преломни тренутак у модерном обликовању овога питања, тако је крајем XX века и грађански рат у Југославији, који је довео до распада државе, означио нови оквир промишљања и, почетком XXI века, омогућио васпостављање нарушеног континуитета.

Данас, у време када је окупација уступила место другачијим изазовима, могући одговор на питање о српском етничком и културном присуству у Босни и Херцеговини, отворен кроз филолошка истраживања, пружа нам књига *О западној грани српскословенске писмености*, проф. др Виктора Савића.

Књига која је пред нама, објављена у суиздаваштву Института за српски језик САНУ и Чигоја штампе, сачињена је од десет научних радова, до сада објављених и писаних посебно за ову књижну целину, праћених Епилогом, резимеима преведеним на руски и енглески језик, као и Имеником споменика. За ову прилику штампане су и нове географске карте са обележеним појавама о којима се у истраживањима говори, а оне које су у нашој науци познате дотеране су и допуњене релевантним подацима. Обједињене студије можемо условно поделити на две основе целине. Прву групу чине оне које су писане по начелу синтетичности и дају општи термилошко-методолошки, историјски и културноисторијски оквир истраживањима које аутор спроводи (поглавља „Црквени оквири српској писмености у средњовековној Босни“, „Српскословенски споменици из Босне и Хума. Рукописи и фрагменти (XIII–XV века)“, „Порекло ћирилице у западосрпским црквеним споменицима“; овој групи само условно припада и завршно поглавље „Епилог“, које резимира одговоре на постављене проблеме у вези са овим питањем). Другу групу чине студије специјализованог типа, усмерене на продубљену анализу појединачних, прецизно дефинисаних проблема, чиме се општи постављени оквир конкретизује и аргументује.

Наслов књиге, који уједно одређује њен тематски оквир, указује и на прецизно термилошко поимање питања српске писмености у средњовековној Босни и Хуму. У њему је назначено да је основни предмет истраживања српскословенска писменост, чиме се, посредством избора књижевног језика, подвлачи њена црквенословенска компонента. Методолошку новину представља типолошко одређење ове писмености као западне гране српскословенске традиције. Оваквим термилошким решењем избегавају се географске одреднице (нпр. српскословенска писменост у средњовековној Босни, Хуму или Полимљу), а уместо њих се уводи филолошки прецизнија и теоријски неутралнија, типолошка категорија. Критеријуми за њено увођење заснивају се на чињеници да границе средњовековне босанске државе током њеног историјског трајања нису биле стабилне и да су обухватале различите територијалне целине међу српским земљама и областима. Стога се као релевантан критеријум не узимају променљиве политичко-географске границе, већ унутрашње филолошке одлике споменика који припадају овој грани српскословенске писмености. Истовремено, увођењем типолошке одреднице „западна грана“ подразумева се постојање источне гране српскословенске писмености, при чему се обе гране сагледавају у оквиру јединственог генетског континуума. На тај начин превазилази се искључиво просторна и хронолошка детерминација корпуса, која би га ограничавала на период од прелаза XII/XIII века до краја XV века и на уже подручје средњовековне босанске државе. Иако сачувани споменици несумњиво сведоче о својој повезаности са

простором Босне, Хума, Травуније и Полимља, предложено типолошко одређење омогућава њихово укључивање у шири контекст српскословенске писмености као целине. Извесно ограничење овога термина јесте асоцијација на Западну цркву, с којом се споменици о којима је реч не могу довести у везу. Аутор, у томе случају, предлаже прикладнији термин северозападносрпска писменост, али задржава ограничење да се и он може користити само када постоји јасна и убедљива потврда да поједини споменици потичу управо из Босне или су на том простору непосредно настали, уз свест да је реч само о црквенословенским књижним целинама.

Избор овога термина, шире теоријско-методолошке, историјске и филолошке оквира, као и дефинисање главнога предмета истраживања, аутор подробно обрађује у првом поглављу књиге, „Црквени оквири српској писмености у средњовековној Босни“. Утврдивши јединство језичког система на српским просторима до краја XII века, аутор, уз прецизно дефинисан термилошки апарат и доследно примењен филолошки методолошки приступ, заснован на интердисциплинарној синтези лингвистичких, палеографских и текстолошких показатеља, настоји да покаже неутемељеност концепта о постојању засебне, од остатка српске независне и различите „босанске“ језичке традиције.

Полазећи од дијалекатске слике у средњовековној Босни до XII века и упоређујући је са стањем у осталим српским земљама, аутор указује да се у томе периоду није могло истовремено развити више самосталних идиома на релативно малом простору, а све то илуструје и Повељом Кулина бана. Закључком да постоји само једна историја језика на просторима српских земаља, како у погледу историје народног, тако и у погледу историје књижевног језика – старосрпскога и српскословенскога језика, редакцијски уобличеног на простору призренско-јужноморавског дијалекта српскога народног језика – аргументација се усмерава ка утврђивању језичког и културног континуитета, који се сагледава у оквиру ширег историјског и институционалног контекста средњовековних српских земаља. Такав језички и културни континуитет аутор смешта у историјске и црквене оквири средњовековне Босне. Јер, „црквеној писмености треба тражити оквири у црквеној организацији и црквеном животу“ (12). За то, међутим, упркос бројним археолошким налазима, нема историјских сведочанстава све до XII века, али се и тада Босна видела као органски део Србије.

Документи папске канцеларије између 1142. и 1238. године потврђују, између осталог, јурисдикцију Дубровачке надбискупије над „краљевством Србије“. Након договора између Србије и Стефана Немање са Дубровником 1186. године, у документима од 1187. године прецизира се да се под појмом „краљевство Србија“ подразумева Босна (*regnum Serviliae quod est Bosna*). Из овога произлази да се под „краљевством Србија“ подразумевала латинска Епархија Србије, која је чувала традиције „Крштене Србије“ Константина VII Порфирогенита, описане средином X века. Ова традиција ће престати с издвајањем епархије која се односи на Босну из састава Дубровачке надбискупије и њеним потчињавањем Калочкој надбискупији 1247. године.

Тек током XIII века изградиће се организација, у науци називана „Црквом босанском“, у којој ће се, према мишљењу аутора, „стопити раније латинске епископије са српскословенским богослужењем и јеретичке скупине, доспеле из Далмације или из рашких предела Српске земље и Бугарске“ (16).

Међутим, коначно прихватање и стабилизација писмености у Босни одвијају се крајем XII века, у време постојања Епархије Србије, при чему је овај процес директно повезан са епархијама Охридске архиепископије на већем делу простора бивше Крштене Србије. У закључку овога поглавља, аутор своју концепцију заснива на три тезе: 1) стара ћириличка књига у самој Босни укореењена је у периоду босанске Епархије Србије, која претходи синкретичкој „Цркви босанској“; 2) тај простор представља најзападнију зону српске духовне културе; 3) писменост је несумњиво заснована на српском књижевном и народном језику. Зато аутор сматра да је једино оправдано говорити о српској писмености у Босни, односно шире, Хуму и Полимљу.

У поглављу „Српскословенски споменици из Босне и Хума. Рукописи и фрагменти (XIII–XV века)“ аутор успоставља археографски и филолошки оквир за проучавање западносрпске рукописне групе. Тај корпус обухвата нешто мање од тридесет споменика, укључујући фрагменте и неколико уништених или изгубљених рукописа. Иако је у средњем веку број ових споменика био већи, он је свакако био знатно мањи у поређењу са продукцијом у Српској земљи Немањића. По обиму, овај корпус је најупоредивији са старословенским. Сачувани рукописи потичу из раздобља од краја XIII до друге половине XV века. Сви, осим Чајничкога јеванђеља, измештени су са места настанка и углавном су сачувани у манастирима Српске православне цркве.

Структурно, корпус чине превасходно четворојеванђеља, уз апостоле и зборнике са библијским и другим текстовима различитог карактера. У четворојеванђељима су очувани трагови литургијске поделе по источном обреду, што је доказ раније такве употребе оваквих рукописних књига и сведочи о природи и пореклу њихових предложака. Како је показала још Ирена Грицкат, у овим текстовима нема ни трага јеретичком учењу – они су православни, а покушаје да се јерес докаже на основу ретких глоса, аутор оцењује као методолошки неуверљиве. Зато је касније била неметана њихова употреба у Српској православној цркви. Аутор подвлачи да формат рукописа овога корпуса упућује на њихову намену ћелијском читању.

Историја научног проучавања ове групе започиње радом Вука Стефановића Караџића, који је 1826. године у Даници објавио археографски опис Никољског јеванђеља након теренских истраживања у манастиру Никоље. Током XIX века у словенској филологији преовладало је становиште да западносрпски споменици, упркос одређеним особеностима, припадају корпусу српске писмености. Промена парадигме наступа у специфичним политичким контекстима – за време аустроугарске управе (1878–1918), у периоду НДХ (1941–1945), а нарочито у доба СФР Југославије. Шездесетих година XX века, у оквиру политике конституисања посебне муслиманске нације у Босни и Херцеговини, рад Херте Куне „Redakcije staroslovenskog

kao literarni jezik Srba i Hrvata“ (1965) институционализује издвајање тзв. босанске редакције из оквира српске писмености.

Аутор посебну пажњу обраћа на то да је још у XIX веку уочена графијска, правописна, језичка, па и уметничка повезаност између Мирослављевог јеванђеља и западносрпских кодекса. Накнадна промена научне парадигме довела је до занемаривања тих веза, јер би њихово доследно прихватање подразумевало признавање заједничког, рашког и православног исходишта тзв. „босанских“ четворојеванђеља, које је у историји проучавања овога питања запазио тек аутор ове књиге. Уместо тога, задржана је општа констатација о охридском пореклу њихових предложака.

Палеографска и ортографска анализа показују да сви западносрпски споменици упућују на рашку традицију као претходну фазу њиховога обликовања. Језички показатељи, укључујући лексички ограничене екавизме и појаву групе *лу* уместо вокалног *л*, сведоче о редакцијском формирању у призренско-јужноморавској зони, која је представљала посреднички простор у преносу текстова из охридско-преспанског региона. О свему овоме, о формирању српске редакције старословенскога језика и њеном обликовању током првих векова постојања, аутор је подробно писао у својој претходној књизи, *Српска књижевна реч у својим њрвим сјолећима* (2019).

У закључку се истиче не само да су рукописи у Босну стизали из Рашке, већ и да споменици западносрпске групе одражавају рашке узоре XII века, укључујући четворојеванђеља и данас несачуване рашке тетре, настале пре појаве тзв. Нове литургијске тетре, која се у науци доводи у везу са Стефаном Немањом, Светим Савом или његовим наследницима. Ово поглавље заокружено је важним археографским прегледом свих споменика који се приписују западносрпској црквенословенској рукописној групи.

Након овако постављених уводних оквира, следе поглавља која се баве уже одређеним проблемима и појединачним споменицима. У поглављу које носи наслов „Грецизми Дивошева јеванђеља“ у текстолошком контексту анализирају се лексички грецизми овога јеванђеља, најстаријега сачуваног целовитог споменика западносрпске рукописне гране (око 1330. године). Аутор разликује две категорије грецизама који се јављају у Дивошевом јеванђељу – опште и специјалне. Први тип укључује грецизме који су се распространили у већини споменика са старим текстом и припадају првобитном лексичком слоју, док други тип садржи грецизме који припадају каснијем лексичком слоју, уведеном посебним редакцијама текста и подређеном грчком извору. Специјални грецизми представљају подлогу за дубље разумевање процеса текстолошке адаптације грчког изворног текста на словенски језик, као и за разматрање црквене политике у вези са преводилачким и редакцијским процесима. Различит однос према грецизмима у Словенском јеванђељу сведочи о раном спајању двеју редакција текста. Аутор закључује да финализација текста, механички преписаног у Дивошевом јеванђељу, у суштини припада првој половини XII века, и потиче са исте територије на којој су настали протографи Гршковићева одломка апостола и Мирослављева јеванђеља. То је област византијских охридских епархија Српске земље,

од Призренске до Рашке епархије, где је извршено коначно и доследно ортографско прилагођавање текстова српскоме изговору. То је важно јер показује да Дивошево јеванђеље и њему блиска јеванђеља припадају старом четворојеванђељу анахоретског типа из источних српских области, уобличеном под византијским духовним утицајем. Све то објашњава питање текстолошке хетерогености рукописа западносрпске групе.

На сличан начин, археографски и текстолошки контекстуализује се и фрагмент Патријаршијске библиотеке број 313, који је део Грујићева четворојеванђеља – споменика који аутор датује у крај XIV или почетак XV века. У поглављу „Рукопис Патријаршијске библиотеке 313 и рукописи из истога круга“, након археографског описа, аутор најпре подробно анализира језичке карактеристике овога фрагмента, а потом га и текстолошки позиционира међу другим српскословенским споменицима. У наставку се доноси и издање текста с критичким апаратом, које омогућава даља поређења и пружа доказе за анализу коју је аутор понудио.

У поглављу „Западносрпски уметнути лист у Мокропољском четворојеванђељу“ аутор палеографски, ортографски, језички и текстолошки анализира 30. лист Мокропољскога четворојеванђеља, рукописа насталог средином XIII века у рашким крајевима Српске земље. Као резултат „лечења књиге“, крајем XIV века дописан је и у књигу уметнут недостајући 30. лист, који по својим особинама припада западносрпској рукописној групи. Два су важна закључка у овоме истраживању: аутор показује да је 30. лист Мокропољскога четворојеванђеља настао на приближно истој територији и у приближно исто време као и Чајничко јеванђеље, а важно је и то што овај уметнути лист доказује употребу Нове литургијске тетре из немањићке Србије на територији средњовековне Босне.

Да западносрпски рукописи нису били део неке изоловане и хомогене текстолошке традиције, већ су били резултат динамичног процеса преписивања, комбиновања и адаптације различитих предлогака, показују поглавља која су у већој мери посвећена Чајничком јеванђељу. У поглављу „Чајничко, Никољско, Даничићево и Јеванђеље из Хваловог зборника, према последњој рукописној секцији Чајничкога јеванђеља: Језичко-текстолошка анализа“ аутор задржава методологију којом се и до сада служио – укрштање филолошких, језичких, палеографских, археографских и текстолошких метода – што је у наслову овога поглавља донекле и наглашено. Изнова промишљајући о културноисторијском и филолошком контексту у којем је настало Чајничко јеванђеље, нарочито његов последњи сегмент (л. 129₁₅–167δ), аутор наглашава да се утицај источносрпске, рашке писмености не може ограничити само на географске контакте. Они се, пре свега, морају односити на специфичну културноисторијску ситуацију, која је створена у Босни захваљујући преласку логотета Владоја из Србије у Босну, што је у непосредној вези с крунисањем Твртка круном Немањића за краља Срба, Босне и Приморја (1377). У таквоме окружењу настали су споменици западносрпске рукописне гране. Анализирајући јеванђеља из наслова поглавља, текстолошку хетерогеност аутор објашњава закључком да репрезентативни узорци показују конзервативност западносрпске традиције писмености,

која баштини традицију старијих рашких центара утемељених у климентовској, а потом и широј источнојужнословенској традицији. Истовремено, уочава се и утицај центара оформљених у различитим развојним етапама у немањихкој Србији, повезаних с иновативним атонским преводилачко-редакторским поступцима, као и одједи различитих, географски удаљених, словенских источнохришћанских традиција. У поглављу „Два проблематична записа у Чајничком јеванђељу (у светлости осталих записа)“, палеографским приступом, археографски интонираним, аутор анализира записе у Чајничком јеванђељу који су до сада у науци изазвали највише недоумица. До сада се претпостављало да се у запису исписаном уставном ћирилицом с елементима брзописа, на листу 63б, иза имена „кнеза Ивина“ крије име унука кнеза Павла Раденовића. Аутор палеографским и фонолошким приступом показује да запис ваља читати овако: *ѿдѣренѣ поклонѣни кнезѣ и винѣ* (л. 63б), те да до сада читано име треба разложити на фонетску целину и-винѣ, која у себи садржи старословенски прилог *вѣинѣ* 'стално, непрестано, увек, свагда'. Када се узме у обзир све, може се претпоставити да је писар ових записа свештеномонах и да је Чајничко јеванђеље у XV веку, највероватније, било у монашкој средини. Други запис који анализира и тумачи аутор налази се на листу 92б, управо на доњем рубу хаљине „светога“ Марка Краљевића. Овај брзописни запис личнога карактера аутор чита као обраћање сестрици Милици, које садржи позив на опроштај, вероватно из личних разлога (*ѿѿилюи ми ѿ-стрице ми|ѿице*). На основу ове белешке и других записа овога писара (л. 124б, 145а), аутор закључује да је он био млада и побожна особа која је поштовала култ свете Петке, нарочито распрострањен у српским земљама на прелому између XIV и XV века, и претпоставља да је писар био на служби у дворској администрацији, где се бавио састављањем свечаних писама за кнеза Павла. У прилогу овога поглавља донета су читања свих накнадних ћириличких записа у Чајничком јеванђељу, од XV и XVI века, па све до тренутка када су у текст уведене белешке на новоцрквенословенском језику. У поглављу „Глагољица у Чајничком јеванђељу“ аутор прати интересовање слависта за питање јављања глагољице у томе споменику, још од Ватрослава Јагића, који је глагољске записе у Чајничком јеванђељу објавио у *Analecta romana* (1903), али наглашава да су они дуго били предмет сумње због лошег квалитета цртежа и мешања глагољских и ћирилских слова у тексту. На првим остављеним белинама (л. 89б–90а) написано је неколико записа смешаним писмом са глагољском основом: пробе пера, абецедар и одломак из Јеванђеља по Јовану (15.17–20). Глагољица из Чајничког јеванђеља представља типолошки хибрид обле и глагољице која подсећа на угласту, а стручност и уверљивост руке писара показују да ово није први такве врсте графички експеримент – вероватно су постојали и други слични покушаји истог писара или школе којој је припадао. Одређена слова су у потпуности преузета из ћирилице, док су друга мотивисана актуелним ћириличким словима. Присуство ћирилице омогућава приближно датовање записа – између средине XV века (ако не и нешто раније) и почетка XVI века. На ортографском плану јасни су елементи ресавске традиције, а на фонолошком нивоу најупадљивија

црта су екавизми. Одломак из Јеванђеља по Јовану одговара литургијским, изборним јеванђељима и читан је као 52. зачело (Јн 15.17–16.2). Ова перикопа, вероватно написана на основу памћења, заједно са специфичним покушајем пера с поменима метанија (смерено метание), указује на то да је писар глагољских записа могао бити свештеномонах. Резултати ових трију поглавља показују нам снажну уклопљеност Чајничкога јеванђеља, као целине и у појединостима, у српску позносредњовековну писану културу. Ресавски елементи у западносрпском корпусу у вези су с наглим померањима српскога становништва изазваним турским освајањима, а чак би се могло помишљати на то да је писар глагољских бележака однекуд с простора косовско-ресавског дијалекта. У сваком случају, Чајничко јеванђеље у првим деценијама и столећу свога настанка сабира све српске писане традиције у једном врло немирном времену, када се гасе српске државе, Немањићка, односно Моравска Србија (1371–1459), Босна Котроманића (1463), Херцеговина Косача (1481/1482), о концу и Зета Црнојевића (1496), као последњи изданак некадашње државе Немањића. Аутор подсећа на закључак Вере Јерковић да су између ових двеју српских писаних традиција, босанске и рашке, постојали 'континуитет' и 'узајамна повезаност', без обзира на 'различите политичке и црквене прилике'.

У поглављу „Један лист Вуканова јеванђеља (1196–1202): претходница западносрпских рукописа XIII–XV века“, аутор палеографском и ортографском анализом показује да је 10. лист Вуканова јеванђеља, писан „у пећини у граду Расу“ руком четвртога писара овога рукописног кодекса, претеча свим западносрпским споменицима тзв. „босанскога палеографскога типа“. Ово јеванђеље, које је један од ретких у целости сачуваних јужнословенских пуних апракоса мстиславовскога типа и налази се у групи с већином пуних апракоса, представља важну карику у реконструисању путева преношења књиге и писмености у средњовековну босанску државу. Иако међу проучаваоцима влада сагласје о тзв. „јужном путу“ преношења књига – с простора Охридске архиепископије преко Хума у Босну – сва је прилика, како аутор показује, да је тај пут ишао мало северније. С простора Охридске архиепископије књига је морала ићи прво на тло Призренске, можда и Липљанске епископије, потом на тло Рашке епископије, а затим је преко Полимља стизала и у Босну. Јер, Хум је из државе Немањића припојен босанској држави тек у периоду 1326–1350, након стабилизације писмености у Босни, и он има утицај на каснији облик српске писмености у Босни (пре свега палеографски), а не на њен формативни период (период до XII века и до првих сачуваних рукописних споменика). Аутор подвлачи да појам „јужни пут“ није сасвим адекватан, те да у географскоме и културноисторијском смислу томе боље одговара термин „источни пут“, јер се у предаји древнога јужнословенскога наслеђа налази директан посредник – преднемањићка и немањићка Србија. Аутор уз ово поглавље доноси и издање текста 10. листа Вуканова јеванђеља с критичким апаратом, као и прилог у којем доноси фотографију надгробног споменика монаха Стефана из села Каменица на планини Рудник (код Крагујевца), датованог приближно у 1369–1371. годину и палеографски показује да је споменик

клесан истим типом писма и истом глагољско-ћирилском ортографијом, па чак и с истим језичким појединостима (икавизми), као у епиграфским споменицима из Босне и Хума тога и каснијега времена.

У различитим концептуализацијама културне историје и историје писмености средњовековне босанске државе користили су се различити критеријуми. За разлику од одређивања новијих књижевности, главни критеријум за дефинисање старих словенских књижевности јесте језик којим је она писана. Када је реч о историји писмености, тај критеријум постаје још важнији. У поглављима која су до сада представљена, аутор је на конкретним примерима убедљиво показао присуство и особине српскога и српскословенскога језика у рукописним споменицима с простора средњовековне Босне, и у њеним државним оквирима Хума и Полимља. Иако је аутор и палеографски анализирао појединачна питања и проблеме, у завршном оквирном поглављу „Порекло ћирилице у западносрпским црквеним споменицима“ овај критеријум, који се уз језик убраја као кључни за одређење западносрпске групе, анализира се систематично. Палеографске мистификације, као главни аргумент којим је ова група издвајана из српскога рукописног корпуса, успешно су оспорене анализом 10. листа Вуканова јеванђеља. Као што је било речи, писар тога листа, по свему судећи, припадао је анахоретској традицији и поседовао је конзервативно образовање, с посебним односом према писмености, какав се развијао у средини којој је припадао. Оваквим тумачењем васпостављен је континуитет у црквенословенској писмености на свим српским просторима и објашњена генеза целовите писмености тзв. „босанског палеографског типа“. Стање које је описано за формативни период српске писмености у средњовековној Босни само је додатно оснажено у каснијим вековима. Након припајања Хума, Босна је интегрисала канцеларијски државни апарат и писменост на одређеном степену развоја, који су истоветни у источним српским просторима. Тада или нешто након тога, отворен је пут да утицајни писари с истока српскога културног простора и у својој традицији обуче поједине писаре са територије Босне. Како аутор закључује, писари у средњовековној босанској држави су нови образац само делимично усвојили, не мењајући своју ортографију, утврђену на парадигматској оси. Аутор закључује да је кључна личност у том процесу могао бити логотет Владоје, који је дошао код Твртка I на двор приликом његовог крунисања српском круном (1377), са задатком да новом краљу створи обележја и симболе достојне његових претходника из династије Немањића. У последњих петнаестак година, упоредо с израженим интересовањем за ћириличку писменост на западу бивше Југославије, проширило се оспоравање ставова Грегора Чremoшника, угледног словеначког историчара (1890–1958), да је логотет Владоје у Босну пренео рашки канцеларијски брзопис. Као главни доказ наводи се писмо хумског жупана Санка Милтеновића из 1369. године, у којем се јавља исти тип ћирилице. Међутим, при томе се намерно занемарује чињеница да је Хум до 1326–1350. године, као што је већ речено, непосредно припадао Српској земљи Немањића и да се у њему у време њихове владавине државно-административним путем проширила српска дворска

писменост, много раније него у самој Босни, где се, узгред, дуго исказивао отпор према тој писмености, тако да се и у XV веку јављала извесна регресија. То значи да је логотет Владоје своје сараднике учио не само рашком канцеларијском брзопису, него и рашкој уставној ћирилици. Утисак да је, на пример, Никољско јеванђеље повезано с владарским двором Котроманића сада се додатно учвршћује: врло је могуће да је оно заиста било намењено српском краљу Твртку I Котроманићу, наследнику круне Немањића – те да је настало управо у њему блиском окружењу. Аутор закључује да је на српски културни и етнички запад, целовита црквена ћириличка писменост дошла с истока, у два таласа – први пут као посебан тип анахоретске писмености, а други пут захваљујући преображају дворске канцеларије.

Последње поглавље „Епилог“ својеврсни је резиме свих питања и проблема у вези с појмом западносрпске писмености, као и одговора на њих, датих с историјских, културноисторијских, филолошких, лингвистичких, текстолошких, археографских и палеографских становишта. На тај начин понуђена је нова интерпретација научно доказаних чињеница, оспорене су мистификације које су оптерећивале научну јавност, чиме се отвара могућност васпостављања целовите слике о српској писмености и новој, другачијој концептуализацији српске писмености у западним крајевима српскога културнога и етничкога простора.

Интелектуално и културноисторијско стање које чини свод над српском науком од Цвијићева одговора до ове књиге као да је наглашено и у њеној посвети – „О двестогодишњици рођења Ђ. Даничића (1825–2025)“. Аутор на тај начин затвара круг, тј. актуелизује археографска и филолошка истраживања с почетака проучавања овога корпуса, као и с почетака српске филологије као важне националне дисциплине, и њихове резултате концептуелизује за једно другачије становиште за српску филологију и културну историју српских простора. Он се на тај начин сврстава у ред српских посленика који својим истраживањима померају границе до сада постављених научних оквира и својим тумачењима српске језичке прошлости дају чврсту основу за даља научна истраживања.

НЕБОЈША ЂОРЂЕВИЋ
Институт за српски језик САНУ
<https://orcid.org/0009-0003-4726-7300>

UDC 091=163.41(439)"12/17"(049.32)
091=163.41(439)"12/17"(084.12)(049.32)

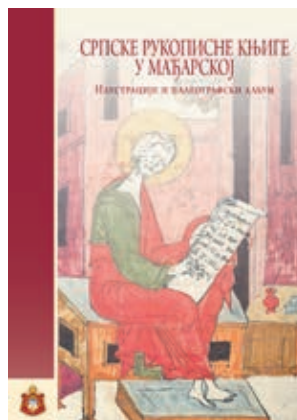
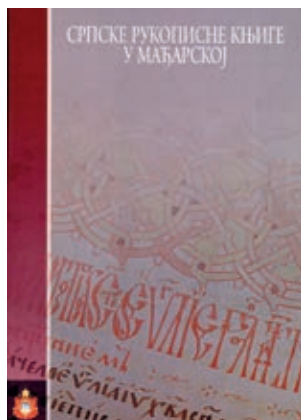
ДВА ИЗДАЊА СРПСКИХ РУКОПИСНИХ КЊИГА У МАЂАРСКОЈ

(Владан Тријић, Бранислав Тодић, Зоран Ранковић, Зоран Ракић.

Српске рукописне књиге у Мађарској. Београд: Библиотека Српске патријаршије, 2025, 466 стр.;
Српске рукописне књиге у Мађарској: илустрације и палеографски албум. Приредио Зоран Ранковић.
Београд: Библиотека Српске патријаршије, 2025, 218 стр.)

У издању Библиотеке Српске патријаршије 2025. године објављене су две публикације посвећене српским рукописним књигама у Мађарској: каталог са археографским описима рукописа под насловом *Српске рукописне књиге у Мађарској* и књига са истим насловом која садржи илустрације и палеографски албум рукописа. Аутори каталога су угледни истраживачи српског средњовековног рукописног стваралаштва др Владан Тријић, археограф саветник и начелник Одељења археологије Народне библиотеке Србије и професори Универзитета у Београду др Бранислав Тодић, др Зоран Ранковић и др Зоран Ракић, а књигу с илустрацијама и палеографским албумом рукописа приредио је др Зоран Ранковић.

Издања су приређена у оквиру пројекта „Истраживање, евидентирање и научни опис српских средњовековних рукописа у иностраним збиркама“ Библиотеке Српске патријаршије, покренутог пре неколико година одобрењем Светог архијерејског синода Српске православне цркве. Пројектом руководи др Зоран Недељковић, управник Библиотеке Српске патријаршије, који је и главни и одговорни уредник новопубликованих књига. Пројекат је дугорочан и обухвата истраживање српских средњовековних рукописних књига у иностраним збиркама и сукцесивно публикавање њихових описа по државама, како би се као крајњи циљ остварио што комплетнији увид у српске рукописне књиге у расејању. Реализација овог пројекта, који је од изузетног националног значаја, спроводи се уз материјалну подршку

Министарства културе Републике Србије. Као резултат досадашњег рада објављени су каталози *Српске рукописне књије у Чешкој* (аутори Ирена Шпадијер, Владан Тријић, Зоран Ракић и Зоран Ранковић, 2015) и *Српске рукописне књије у Словачкој* (аутори Бранислав Тодић и Зоран Ранковић, 2016), а истражене су и српске рукописне књиге у Пољској, Аустрији, Швајцарској, Француској, Ватикану и Италији, чији каталози ће такође бити објављени.

Каталог *Српске рукописне књије у Мађарској* отвара Реч уредника др Зорана Недељковића, с најважнијим информацијама о циљу пројекта, формираној Научној комисији за његову реализацију и досадашњим резултатима на истраживању и објављивању описа српских рукописа. Посебно је истакнуто ангажовање др Владана Тријића у припреми овог издања, а изражена је и захвалност проф. др Ирени Шпадијер, „која је у време непосредног научног истраживања дала свој вредан допринос“.

Следи Предговор где се сажето, систематично, свеобухватно, јасно и веома информативно износе подаци о рукописним књигама у каталогу, њиховој бројности, установама и збиркама у којима се чувају, времену и месту настанка, кретању и судбини. У светлу бурних историјских дешавања током минулих векова наглашава се време пре Велике сеобе Срба 1690. године и после ње, када српски живаљ напушта своје вековно огњиште и масовно насељава угарске пределе у којима је и од раније био присутан, носећи са собом црквене утвари и књиге. Указује се на тематику рукописа, која је претежно богослужбеног карактера, и, ако су познати, истичу се њихови ствараоци, аутори, писари, илуминатори, књиговесци, власници и дародавци. Пружају се и објашњења о методологији и принципима израде археографских описа рукописа и њиховим деловима, као и распореду у каталогу.

У каталогу је описано 106 српских ћириличких рукописних књига, које чине кодекси, одломци и примерци старих српских штампаних књига с обимнијим рукописним додацима. Највећи број налази се у Библиотеци Српске православне епархије будимске у Сентандреји – укупно 78. Ови рукописи припадају разним црквеним збиркама Будимске епархије и у Библиотеци се чувају са ознакама места из којих потичу. Најбројнији су рукописи манастира Грабовца – 42 (ГР). По бројности следе збирке: Сентандрејска црквена општина 19 (СА), Шиклош 4 (ШИК), Епархијска библиотека 3 (ЕР), Стони Београд 3 (СБ), Рацалмаш 2 (РА), Бремен (БР), Ђер (Ђур), Ловра (ЛОВ), Сигет (СИГ) и Титош (ТИТ) по 1 рукопис. Већина осталих књига налази се у Будимпешти: 14 у Земаљској библиотеци „Сечењи“, 6 у Универзитетској библиотеци „Етвеш Лоранд“ и 1 у Библиотеци Мађарске академије наука. У Дебрецину, у Великој библиотеци Реформатског црквеног округа у Затисју и Реформатског колегијума, налази се 1 рукопис, у Стоном Београду 1 је у власништву Бискупске библиотеке, а 2 су у власништву Музеја „Свети краљ Стефан“, 2 припадају цркви Свете Тројице у Медини и 1 је у Библиотеци научне збирке Реформатског колегијума у Шарошпатаку.

Георгије Хужвик (1916–1976), епархијски библиотекар од 1958. године до краја живота, заједно са Чедомиром Шуљцом (1907–1982), секретаром Конзисторије и сентандрејским парохом, сакупио је и донео у Епархијску библиотеку многе књиге из напуштених српских цркава у Мађарској, као што су цркве у Ђеру, Коморану, Стоном Београду, Сигетвару, Баји, Мађардоји, Рацалмашу, Шиклеушу и другим местима, а преселио је и читаву библиотеку манастира Грабовца. У спасавању српских књига из опустелих цркава и манастира Г. Хужвику је помагао и проф. др Димитрије Е. Стефановић (1936–2019) као средњошколски ученик, иначе наш истакнути филолог, који је касније оставио значајан траг у изучавању српске писмености и учинио много у откривању и очувању културног наслеђа Срба у Сентандреји и другим местима некадашње Угарске. Допринос Димитрија Е. Стефановића видљив је и у овом каталогу.

Српски рукописи у Мађарској датирају од XIII до краја XVIII века. Већина их је из времена пре Велике сеобе и они су углавном донети са југа, а мањи број се ту налазио од раније. Најстарији су пергаментски Будимпештански одломци српског праксапостола из друге половине XIII века.¹ Реч је о седам одломака који су пронађени у повезу мађарског рукописног зборника проповеди Јаноша Фоктевија, укорићеног у Вацу 1614/1615. године. Одломци су, дакле, били у Вацу пре Велике сеобе, а судбина књиге из које су потекли остаје непозната. Зборник се чува у Земаљској библиотеци „Сечењи“ од 1887. године, а фрагменти су пронађени приликом његове рестаурације и конзервације.

Скреће се пажња и на Празнични минеј, крај XIII – прва трећина XIV века, исписан на пергаменту, из Велике библиотеке Реформатског црквеног округа у Дебрецину. Пре Првог светског рата налазио се у Народној библиотеци у Београду, а претходно је пронађен у Пиротској цркви. Нестао је током евакуације књига из Народне библиотеке 1915. године, а како је доспео у Дебрецин остаје непознато.

Рукописи Универзитетске библиотеке „Етвеш Лоранд“ у Будимпешти заузимају посебно место по старини јер датирају од XIV до XVII века. Један од њих је Слуџабни минеј за октобар из 1360/1370. године, чији већи део је исписао светогорски писар Роман. По сведочењу Димитрија Е. Стефановића, рукопис је доспео у Универзитетску библиотеку пре 1930. године, а према отисцима печата, раније је припадао библиотеци Католичког универзитета „Петер Пазмањ“ у Будимпешти. Дванаест листова овог кодекса налази се у Народној библиотеци Србије, купљених од приватног лица 1958. године. У Универзитетској библиотеци су и два кодекса за која су аутори утврдили да су некада припадала манастиру Ковиљу, у Смиљевцу под Јавором, а не

¹ Будимпештански одломци српског праксапостола су најстарији рукопис обрађен у каталогу, али, како се испоставило, не и најстарији српски рукопис у Мађарској. У међувремену је установљено да српском рукописном наслеђу припада и тзв. Будимпештански глагољски одломак из треће четвртине XII века (Виктор Савич. „Будапештский глаголический отрывок: новые взгляды.“ *Славянское и балканское языкознание*, вып. 25. Палеославистика – 6. Москва 2025, 13–44).

– како се до сада мислило – манастиру Ковиљу у Бачкој, што је значајно откриће и новина у овом каталогу. У питању су Стиховни пролог за јануар–април и јул–август из 1390/1400. и 1560/1570. године и Јерусалимски типик из друге половине XVI века.

Рукописи из Стоног Београда привлаче нарочиту пажњу по томе што потичу с југа Србије. У кодексу Служба преносу моштију Николаја Мирликијског и Октоих првогласник из 1594. године и с краја XVI – почетка XVII века, чуваном у Бискупској библиотеци, налази се запис о томе да је први део писан у време митрополита призренског Михаила, а 1688. године у њему је забележен податак о похари Новог Пазара. У богато украшеном Стонобеоградском четворојеванђељу из 1590/1600. године у Музеју „Свети краљ Стефан“ главни украс су портрети јеванђелиста, које је насликао познати сликар поп Страхиња из Будимље 1597. године.

О путу књиге са југа на север значајно сведочи Октоих првогласник, писан у Новом Брду, при цркви Светог Стефана (1570), укоричен са делом штампаног Октоиха петогласника Божидара Вуковића из 1537. године и рукописним додатком из друге деценије XVIII века писара Јеротеја Рачанина. Кодекс је био у власништву манастира Раче. После Велике сеобе налазио се у цркви Светог Николаја у Пантелији (Дунајвароши), а затим у Рацалмашу. Са ознаком тога места чува се у Библиотеци Српске православне епархије будимске.

Посни триод, с краја XV – почетка XVI века, једина је српска рукописна књига у Мађарској академији наука у Будимпешти, која се, највероватније, налази ту од 1966. године. Према сачуваним записима, она је 1788. године била у власништву Пријепољца Максима Повића или Поповића, сина протопопа Јована, а у XIX веку припадала је храму Светих апостола Петра и Павла у Жичи, као дар удовице Чачанина Гаврила Ђорђевића.

Библиотека манастира Грабовца има дугу традицију и изузетну културноисторијску вредност. Српске рукописне књиге пореклом из ње по бројности доминирају у каталогу, а о богатству ове манастирске библиотеке сазнаје се из каталога штампаних књига са 1313 каталожских јединица на разним језицима, објављеног 2024. године, који су приредили библиотекари из Библиотеке Матице српске.

У времену пре Велике сеобе манастир Грабовац је био важно духовно средиште Срба, а по укидању манастира Српског Ковина у осмој деценији XVIII века дуго је био и једини живи српски манастир у Угарској. Основали су га српски монаси избегли из манастира Драговића 1587. године. Досељавање монаха из манастира Драговића текло је до 1619. године, када су оданде донете преостале књиге и утвари. У то време у Грабовцу су већ постојале књиге. У милешевском штампаном Псалтиру с последовањем из 1544. године с рукописним делом из треће четвртине XVI века налази се запис из 1618. године о власништву манастира Грабовца, а Грабовачко четворојеванђеље из средине XVI века, за које се верује да је приложено манастиру Драговићу, има раскошан повез, чији оков је израђен по поручбини грабовачког игумана Василија 1663. године. Према стилским одликама, израда окова приписана је познатом златару Вуку из Бечкерека.

Из збирке манастира Грабовца помиње се и Стиховни пролог за јун–август, препис писара Василија у манастиру Кувеждину с храмом Светога Саве, начињен по заповести игумана Захарије 1575. године, када је, према подацима у запису, био земљотрес и велика глад. У кодексу је посведочено власништво манастира Грабовца, али нема података о томе од када се он ту налази.

У манастиру Грабовцу постојала је манастирска школа, а књиге су овде и преписиване за потребе манастира. Изворне податке о преписима у манастиру Грабовцу садрже четири књиге: две Славенске граматике преписивача јеромонаха Данила, од којих је једна завршена 22. јуна 1743. године, а друга 22. јула 1743. године, затим препис Пропедије (катихизиса) Дионисија Новаковића из 1746. године, чији писар је јеромонах Данил (имењак преписивача двеју граматика) и Евхологион, препис Генадија Стефановића из 1774. године. Генадије Стефановић је био пострижник и намесник манастира Грабовца. Он се тако потписивао у записима штампаних књига манастира Грабовца, којих је у његовом власништву било 27. У збирци манастира Грабовца постоји још једна Славенска граматика, датована око средине XVIII века, чији други писар је, према палеографским одликама, јеромонах Данил, који је преписао и поменуто Пропедију. Занимљиво је да све три грабовачке граматике садрже исти састав из синтаксе славенског (рускословенског) језика као у рукописном зборнику јеромонаха Јосафа, пострижника манастира Беочина. Јеромонах Јосаф је исписао зборник у Училишту Петроварадинског Шанца (Новог Сада), 15. јуна 1743. године, у време када је ту био професор Дионисије Новаковић, потоњи будимски епископ (1749–1767). Тај рукопис се налази у Народној библиотеци „Вук Караџић“ у Крагујевцу, а како и када се ту обрео није познато. Као професор Училишта, Дионисије Новаковић је сачинио два вероуочевна приручника – Епитом (1741) и поменуто Пропедију (1744). Епитом је први српски оригиналан уџбеник и најчешће преписивана књига, која има и штампана издања, а три његова преписа постоје и у каталогу српских рукописа у Мађарској.

Посебно се истиче Србљак Антонија Грабовачког, кодекс који није писан у континуитету. Као поменик манастира Раковца, 1759. године започео га је исписивати студенички игуман, архимандрит Константин. Највећи део текста дело је Антонија Грабовачког, из средине и друге половине XIX века, а најмлађе допуне потичу из времена после Антонијевог упокојења (1892).

Међу рукописним књигама манастира Грабовца налазе се и преписи типичних манастирских књига – поменици и општи листови, као и Летопис манастира Грабовца, настао у другој четвртини XVIII века. Летопис је од посебног значаја пошто оригинал, који тече од 1593. године, није сачуван.

Монаси манастира Раче, чувени преписивачи и илуминатори, избегли су у Великој сеоби у Угарску. Већина њих се окупила око патријарха у Сентандреји, која је убрзо постала духовни, књижевни и културни центар. У храму Светога Луке рукописе, претежно богослужбене садржине, стварају последњи Рачани – Кипријан Рачанин, један од најобразованијих монаха, и његови ученици, закључно с Гаврилом

Стефановићем Венцловићем. У Земаљској библиотеци „Сечењи“ чува се Зборник разнородних састава („Цвет Врлина“) из 1679. године, који је Агнеш Каџиба атрибуирала Христофору Рачанину. Рукопис је био део легата Ђуле Теодорескуа и Аранке Хорват. Легат је дарован библиотеци Мађарског музеја 1922. године, а седам година касније доспео је у њено рукописно одељење.

Писар Михаило, „поп духовника Кипријана“ Рачанина, у два маха исписао је Посни триод у Сентандреји, 1698. и 1712. године. Исти писар јавља се у још једном Посном триоду из 1698. године, у којем је други писар Кипријан Рачанин. Обе књиге се чувају у збирци Сентандрејске црквене општине. У тој збирци налази се и осам кодекса у којима се као писар потврђује Гаврил Стефановић Венцловић, најпознатији ученик Кипријана Рачанина и најплодотворнији настављач рачанске традиције у периоду после Велике сеобе. У питању су служабни минеји за месеце октобар, новембар, децембар, јануар, фебруар, март и април, мај и август из прве четвртине XVIII века.

Преписивачка делатност Рачана значајно је допринела умножавању српских богослужбених књига у време њихове велике несташице због престанка рада старих српских штампарија у XVII веку, али је тражња за књигама и даље била велика, те се оне у већој мери прибављају из Русије. Пристизање руских уџбеника и приручника на захтев митрополита Мојсија Петровића и отварање Славенске школе у Сремским Карловцима 1726. године, као и коришћење руских богослужбених књига у складу са Свештеничким правилима митрополита Викентија Јовановића, донетим 1733. године, а чији препис из треће четвртине XVIII века постоји и у Епархијској библиотеци, означили су почетак нове епохе у историји српске писмености, књижевности и културе, када рускословенски језик смењује српскословенски и заузима његово место као књижевни и црквени језик Срба.

У XVIII веку Сентандреја је била и значајан трговачки центар, а с тим у вези помиње се и рукописна Артикула сентандрејског табачког цеха из 1769. године, намењена калфама и шегртима, из збирке Сентандрејске црквене општине. У прилог тематској разноврсности постојећих рукописа иду и две песмарице у Земаљској библиотеци „Сечењи“: Песмарица Ивана Радишића (1769), са 13 религиозних песама и једном љубавном и Песмарица Георгија Антоновића (1794), која садржи духовне и световне песме.

Описи српских рукописа у Мађарској распоређени су у каталогу по местима и збиркама. Рађени су с књигом у руци и, према археографским принципима, садрже следеће делове: Заглавље, Материјални опис, Повез, Време настанка, Писмо и језик, Сликровни украс, Садржина, Маргиналије и записи и Изабрана литература, а по потреби и Напомене.

Каталог је узорно приређен по својој структури и садржини. Уз сагледавање и уважавање резултата досадашњих делимичних истраживања и описа српских рукописа у Мађарској, аутори су обогатили описе и новим подацима, који не само да проширују постојећа знања већ их у неким случајевима и коригују. Посебно се

истичу прикладнији називи рукописа, прилагођени њиховој садржини, бољој препознатљивости, као и прецизнијем језичком изразу.²

Иза каталожских описа дат је богат преглед литературе и филигранолошких референци, потом следе преводи предговора на мађарском и енглеском језику и на крају индекси: Индекс аутора, Индекс садржине, Хронолошки индекс, Индекс личних имена и Индекс географских појмова.

Каталог српских рукописа у Мађарској пружа драгоцене податке о формирању и изгледу српских рукописних кодекса током низа векова, њиховој садржини, историјату, употреби језика, писма, украса, вештини преписивача, илуминатора и књиговезаца, открива налогодавце преписа, власнике, дародавце и чуваре рукописне баштине.

У изради овако свеобухватног каталога, у којем су српски рукописи у Мађарској сабрани на једном месту, уложена су широка знања, огроман напор и ентузијазам сарадника на пројекту, с обзиром на неопходно претходно истраживање места и установа у којима се налазе рукописи, прикупљање литературе, организацију рада у иностранству и сам теренски рад који је био временски ограничен, приређивање и штампање каталога, као и чињеницу да су сарадници на пројекту обављали те послове уз своју редовну делатност.

Непосреднијем и упечатљивијем увиду у изглед српских рукописних књига у различитим историјским етапама њиховог настајања посебно доприноси публикација *Српске рукописне књиге у Мађарској: илустрације и палеографски албум*. Први део ове књиге, са насловом *Илустрације*, садржи одабране репрезентативне репродукције минијатура и сликовног украса рукописа. У другом делу, који чини *Палеографски албум*, налазе се репродукције појединих страница из рукописа, при чему се настојало да из сваке рукописне књиге буду заступљени сви писари. Репродукције су распоређене хронолошки, од најстаријих до најмлађих. У уводном делу књиге дата су кратка објашњења о њеном садржају и начину распоређивања репродукција, а потом долазе *Скраћенице*: А. *Скраћенице* назива установа у којима се чувају рукописи и Б. *Скраћенице* и називи места у сигнатурама. На крају књиге су преводи ових уводних текстова на енглеском језику и списак илустрација на енглеском језику.

2 Поред назива, подаци из старије литературе су исправљени, прецизирани или допуњени посебно у погледу материјалног описа и записа, као и описа садржине, а у мањој мери и у другим деловима. Међу старијим описима, најважнији и најдетаљнији су опис сентандрејске збирке (Н. Р. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси. *Опис рукописа и старих шtamпаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*. Београд – Нови Сад 1991), односно опис збирке Земаљске библиотеке „Сечењи“ (R. Cleminson, E. Moussakova, N. Voutova. *Catalogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library*. Budapest – New York 2006), док је о појединим рукописима била објављена тек понека белешка. Осим тога, скрећемо пажњу на инвентарни преглед српских рукописа у Мађарској, укључујући оне најмлађе који у новом каталогу нису обрађени због постављене временске границе: Д. Е. Стефановић, М. Стефановић Бановић, „Инвентар српских ћириличких рукописа у Мађарској (XIII–XIX век).“ *Археографски њрилози*, 34 (2012), 39–75.

Оба издања су лепо обликована естетски, у складу са садржајем. Ликовно-графичка опрема каталога припада јереју Миловану Парезановићу, а дизајн корица Мирославу Лазићу, који је и реализатор ликовно-графичке опреме друге књиге.

Читав подухват Библиотеке Српске патријаршије има огроман значај за српску културу и од посебне је важности за заштиту и очување српских писаних споменика у расејању, за којима непрестано треба трагати.

Душица Грбић
Библиотека Матице српске

СЕЋАЊА
И
ПОРТРЕТИ

ПРОФ. ДР ХАЈНЦ МИКЛАС (HEINZ MIKLAS, UNIV. PROF. DR. DR. H. C.)
(Грац, 28. октобар 1948 – Беч, 13. децембар 2023)

У Бечу је децембра месеца 2023. године у 75. години умро професор Хајнц Миклас, велики слависта и човек без предрасуда, добронамеран, срдачан и драг према колегама из свих словенских земаља. Хајнц Миклас је рођен непосредно после Другога светског рата у аустријском Грацу (Graz), где је стекао целокупно образовање, и после класичне гимназије окончао студије словенске и енглеске филологије (1968–1971). Славистику је студирао код Линде Садник-Ајцетмилер (1910–1998) и Станислава Хафнера (1916–2006), чувених слависта (Линда Садник је учествовала у оснивању серије Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, Хафнер је био врстан познавалац српскога средњег века), обоје словеначкога порекла, код којих је стекао одлична теоријска и практична знања. Потом се усавршавао на Софијском универзитету (1971–1972), под руководством Кирила Мирчева (1902–1975) и Љубомира Андрејчина (1910–1975). Из финансијских разлога накратко окончава студије и ради у Сједињеним Америчким Државама (1972–1973). Докторску дисертацију посвећену словенској Диоптри радио је три године (1973–1975) на изворној грађи у Бугарској, Совјетском Савезу, Југославији, Румунији и Грчкој, да би је одбранио у Грацу (1975). Као научни сарадник учествује на пројекту издавања словенских језичких споменика на Универзитету у Вирцбургу (Würzburg) у Баварској, где предаје и бугарски језик (1975–1976), прешавши, потом, на Универзитет у Фрајбургу (Freiburg) у немачкој савезној држави Баден-Виртемберг, близу тромеђе са Швајцарском и Француском (1977), уз ангажовање у науци и настави, прошавши кроз различита научна звања. На истоме универзитету одбранио је хабилитацију издањем и анализом Берлинскога зборника, и пошто му је додељена Venia legendi за предмет „Словенска филологија“, изабран је за „приватдоцента“ (1988). Током свих

ових година наставиће повремена усавршавања у Бугарској, Грчкој, Совјетском Савезу и Југославији (касније и у Чешкој); у неколико наврата предаваће славистику и на другим универзитетима у Немачкој и Швајцарској као гостујући професор (Трир, Базел, Цирих). Наслеђује на професорском месту Харалда Јакшеа (1933–2014) на Институту за славистику Универзитета у Грацу (јануара 1993), а затим Франтишека Вацлава Мареша (1922–1994) на Институту за славистику Универзитета у Бечу (јуна 1993). Крајем исте године бива изабран за ванреднога професора на Универзитету у Фрајбургу (1993), а на пролеће наредне године трајно прелази на Универзитет у Бечу као редовни професор (1994), тамо где су некада предавали Франц Миклошич (1813–1891), Ватрослав Јагић (1838–1923), Вацлав Вондрак (1859–1925), Николај Сергејевич Трубецкој (1890–1938), Јосип Хам (1905–1986), Франтишек Вацлав Мареш и други угледни слависти. Ту ће, с управних места, као директор Института и председник Студијске комисије за славистику (1996–2000) у време крупних промена на аустријским универзитетима и у универзитетској славистици дати крупан допринос у преображају програма, увођењем предмета из бугаристике, словакистике и украјинистике. По његовој замисли и на његово залагање одржан је Аустријско-бугарски летњи семинар у Бугарској (1995–2005). Изабран је за члана Балканске комисије Аустријске академије наука (1995), где ће постати замеником председника (2008–2011); постаће чланом надзорних тела Аустријскога института за Источну и Југоисточну Европу (1999–2006) и научним руководиоцем новозаснованог мастер-програма Интердисциплинарних балканистичких студија на Универзитету у Бечу, оствариваног у сарадњи с Институтом за Дунавски регион и Средњу Европу, у чијем ће се управном одбору такође наћи (2007–2012). Бугарска средина, позната по томе што уме да награди истакнуте иностране палеослависте, показујући патерналистички однос према ћирилометодијевистици („старобугаристици“), препознала је и укупан рад проф. Микласа. А могли су то и други, али то нису учинили, нарочито и с много разлога српска научна средина. На Софијском универзитету „Свети Климент Охридски“ додељен му је почасни докторат (1997), нешто касније је изабран и за иностраног члана Бугарске академије наука (2006), а на концу његова живота универзитетски издавач из Софије преузеће и штампаће серију којој је посветио велики део свога рада (*Glagolitica Sinaitica*, Bd. 3–4 (2023); в. ниже и нап. 21–22, уп. 35). Ради вишестраног истраживања, издавања и представљања важних језичких споменика проф. Миклас ће основати Бечки археографски форум (*Wiener Archäographisches Forum*), који ће поред филолога окупити још и историчаре уметности, конзерваторе, хемичаре, микробиологе и информатичаре (2002). Такође, одмах по одласку у пензију (2013), он ће учествовати у оснивању универзитетскога Центра за визуелну и материјалну анализу културнога наслеђа у Бечу, у којем ће, заједно са стручним тимом, радити све до смрти (2014–2023).

Захваљујући своје изузетном образовању и вишедценијском усавршавању, радозналост духу и радној етици, као и важној улози у озбиљним научно-истраживачким установама и нарочито на Универзитету у Бечу – једном од неколико

кључних средишта славистике у целој свету (благодарећи историјским, политичким, географским и економским разлозима), Хајнц Миклас је био у прилици да се, кроз сарадњу с другима, огледа у области старословенистике у више праваца, неретко на драгоцену грађу и у изузетним условима за рад.¹ У својим истраживањима ће се кретати од кодикологије и палеографије до археографије у синтетичком и ширем смислу речи, затим кроз модерне студије графематике усмерене на оба словенска писма, потом кроз истраживања старословенског језичког наслеђа на различитим нивоима, претежно на грађу конкретних извора, до читања и издавања рукописних текстова, увек тежећи целосном обухватању грађе у историјски сагледивом контексту, односно у њеној кореспонденцији с грчким и другим језичким, односно графијским предлошцима.

Хајнц Миклас улази у науку радом на докторској дисертацији у којој је обрадио Диоптру – „Огледало душе“ византијског писца Филипа Пустиняка (Монотропа) из XI века, у словенском преводу из XIV века,² а теми се враћао неколико пута,³ тежећи темељном издању Диоптре,⁴ што је, у сарадњи с колегама, и остварио у два капитална публикацијама.⁵ Недуго потом, он ће се обрести у рукописној збирци светогорског манастира Зографа, радећи на ревизији каталога Григорија Андрејевича Иљинског (1876–1937),⁶ узимајући тада у обзир и податке из прегледа Антона Поп-Стојилова Никова (1869–1928),⁷ што ће штампати у првом броју Старобугаристике, тек покренутога часописа.⁸ Седамнаест година доцније, заједно с искусним бугарским стручњацима, проф. Миклас ће објавити савремени каталог словенских рукописа истога манастира, праћен палеографским албумом.⁹ У међувремену, такође заједно с другим колегама, он ће издати инвентар словенских рукописа у Савезној Републици Немачкој,¹⁰ а исте године када је штампан Зографски каталог, објављен је и обимни Прелиминарни каталог црквенословенских хомилија у словенским рукописима XI–XVI века Татјане Владимировне Черторицке, у редакцији проф. Микласа.¹¹ У првој истраживачком периоду проф. Микласа пажња је усредсређена ка ћириличким рукописима и ћириличком писму, када он покушава да утврди историјске околности, време и место настанка ћирилице и структуру првобитног писма, али и његову типологију и развој до краја средњег века; оваквим темама, разуме се, враћаће се и касније.¹² У Бечу је проф. Миклас после смрти проф. Мареша (1994) наследио пројекат проучавања словенских рукописа који су пронађени на Синају 1975. године,¹³ и од тада почиње његово снажније занимање за глаголицу, у истом кључу, али пре свега из перспективе древних синајских рукописних сведочанстава. Неко време још ће се занимати и ћирилицом и глаголицом – у светлости грчке писмености и њихова међусобног односа, између осталог и на грађу раних химнографских састава (пре свега Азбучне молитве), по потреби дајући и синтезу,¹⁴ да би се потом превасходно усмерио на глагољску проблематику. Његови доприноси у разумевању првобитне глаголице су крупни – од могућног објашњења графичких јединица од којих су изграђене графеме и уопште идеје на којој почива оригинално словенско писмо, до предлога реконструкције графијског система, па чак и смелог датовања

и локализовања глагољских споменика писаних на пергаменту (ово је, ипак, најмање убедљиво), чије досадашње идентификовање почива претежно на палеографији, пре свега захваљујући примени графолингвистичке теорије.¹⁵ Проф. Миклас најпре коауторски издаје накнадно пронађени одломак Синајскога евхологија (1/N, поред главнога дела 37/O и петроградских одломака = 105 + 28 + 1 + 2 + 1 л.),¹⁶ потом редигује издање одломка старијега Синајскога псалтира (2/N, 38/O = 177 + 32 л.),¹⁷ и, у сарадњи са Силвијом Рихтер и Велизаром Садовским, приређује зборник научних радова посвећен историји глагољске писмености током њезина целокупнога трајања, изложених на међународном научном скупу који су организовали Институт за славистику у Бечу и Балканска комисија Аустријске академије наука (1996) – с намером да се продуби и конкретизује рад на накнадно пронађеним глагољским списима у манастиру Свете Катарине на Синају.¹⁸ Потом ће уследити серија радова – најчешће у сарадњи с другим колегама – посвећених конкретним глагољским споменицима или глагољским питањима,¹⁹ на чијем свршетку ће се наћи модерна критичка и фототипска издања млађега Синајскога псалтира (3/N),²⁰ Кијевскога мисала²¹ и наново другога фрагмента Синајскога евхологија (1/N).²² Књиге, приређене у складу с напредним могућностима савремене, вишедисциплинарно устројене науке и чврсто утемељене у најбољим традицијама словенске филологије, сабране су у серији *Glagolitica Sinaitica* (Vd. 1–4).²³ Проф. Миклас је писао о другим, али и о начелним питањима која се тичу мисије светих Ђирила и Методија и њихова наслеђа²⁴ (у ширем смислу речи овамо иду и неколика прилога посвећена „западном фонду“ у црквенословенским месецословима),²⁵ односно о старословенском језику и његовим редакцијама.²⁶ Из правих археографских истраживања чињених ради израде докторске дисертације (в. нап. 2) и у сусрету с рукописном збирком манастира Зографа, из чега се изродио први његов научни прилог у научноме часопису (в. нап. 8), и још понеки ситнији археографски допринос,²⁷ постепено ће – док је радио на Универзитету у Фрајбургу – улазити у проблематику едиционе праксе, дајући прве солидне резултате, опет, кроз сарадњу с другим ауторима. Најпре ће учествовати у узорном приређивању Догматике Јована Дамаскина († око 750), у потпуном словенском преводу из XIV века (на основу српскога, Крушедолскога преписа),²⁸ а затим фототипије Берлинскога зборника (у српској редакцији),²⁹ да би након рада на каталозима (в. нап. 9–11) учествовао у приређивању Догматике Јована Дамаскина у преводу кнеза Андреја Михајловича Курбскога (1528–1583) из друге половине XVI века.³⁰ После поменутога издања последњега дела Синајскога псалтира (2/N), приредио је, опет заједно с колегама, фототипско издање првога црквенословенског штампаног Четворојеванђеља српскога јеромонаха Макарија – у Трговишту у Влашкој (1512),³¹ па издање текста Берлинскога зборника,³² да би уз речена издања Диоптре (нап. 5) и између издања синајских глагољских старина (нап. 20–22) издавао – опет поглавито као члан великих истраживачких тимова – друге важне споменике – Четворојеванђеље цара Ивана Александра, рађено руком чувенога писара Сим(е)она

1356. године,³³ источнословенски Бечки октоих с прелаза XII–XIII века³⁴ и Енински апостол, класични споменик из XI (или с конца X (?)) века.³⁵

Проф. Хајнц Миклас се током већег дела свога радног века, нарочито у последње две деценије, занимао за примену рачунарске, односно дигиталне технологије – у каталошкој обради писаних споменика, њихову снимању, истраживању, бољем разумевању оштећених текстова, дешифровању палимпсеста, (аутоматском) читању рукописних текстова, њихову приређивању и објављивању. Ово изискује претходну систематизацију и ваљану стандардизацију двају словенских писама у оквиру међународног кодног система (Уникод-стандард), што омогућује њихову несметану примену у дигиталним уређајима и на интернету, односно размену података. У овој отвореној и експанзивној интердисциплинарној области објавио је највећи број ситнијих (информативних, прегледних и аналитичких) студија и чланака, углавном кроз иновативну сарадњу с колегама у ширем сарадничком тиму, нарочито са специјалистима из области рачунарске технологије и дигиталне фотографије, а касније и биолошко-хемијских научних дисциплина (ради одгонетања порекла, утврђивања тренутног стања и бољег чувања пергаментна на којем су писани древни словенски споменици).³⁶

Професора Микласа сам упознао у Београду, у току одржавања међународне научне конференције посвећене стандардизацији старословенске ћирилице (октобра 2007). Био је то велики научни скуп у Српској академији наука и уметности, на којем су учествовали угледни стручњаци из различитих земаља, међу којима су се нарочито истакли професори из Аустрије и Русије – пре свега Хајнц Миклас и Виктор Аркадјевич Баранов, али и Јоханес Рајнхарт и Анатолиј Аркадјевич Турилов. Као секретар организационог одбора и сарадник на припреми научних материјала пре и после скупа, заједно с инж. Зораном Костићем, водећим српским типографом и аутором више ћириличких електронских писама, имао сам част блиско сарађивати с проф. Микласом, чије су идеје пресудно утицале на уобличење Стандарда старословенског ћириличног писма, произишлога из завршног заседања на научном скупу (в. нап. 36). Овај предлог за регистрацију у Уникоду у коначном није прошао, јер су га онемогућили они који су сматрали да имају тапију на статус ћирилице у свету рачунарске технологије; тада сам први пут видео до чега може довести сујета у академском свету, тамо где не би требало да је буде. Али, скуп је довео до хомогенизације погледа на изглед, тип и инвентар старословенског електронског слога, и у српској науци и шире прихваћен је као доминантан фонт Монах (односно његови визуелни деривати) – у основи обликован као необележена варијанта Хиландарског устава (нормализована и ослобођена од болда), дизајнираног према калиграфском писму писара Сим(е)она из Четворојеванђеља патријарха Саве IV (1354–1375), што се чува у збирци манастира Хиландара (бр. 13).³⁷ Тада смо из непосредне близине упознали драг карактер проф. Микласа, али и разум и дубоко познавање важне старословенске проблематике. Он је тада остао међу својим западним колегама усамљен, стајући на страну разумних предлога и реалних потреба савремене славистике, нашавши се на истој страни где и стручњаци из Србије и Русије; на другој страни

силовито су наступили стручњаци из Велике Британије, Сједињених Америчких Држава, Немачке и Бугарске (видели смо то врло добро неколико месеци касније у Софији, фебруара 2008). Ипак, захваљујући људској ширини проф. Микласа, све је релативно брзо изглађено и заједно се ишло даље (о свему, посредно, в. ауторе предлога за стандардизацију и допуну стандарда електронских писама 2008–2010. године у нап. 36). Проф. Миклас кога смо тада упознали оставио је непоновљив утисак, и нама који смо се у старословенистици тек развијали својом принципијелношћу и научним резонем, али и отвореношћу за сарадњу, дао је пример који треба следити.³⁸ – Укупним својим делом он је вишеструко задужио славистику; и српска наука као њен део има више разлога да га с посебним поштовањем памти.

ВИКТОР САВИЋ

Филолошки факултет Универзитета у Београду
Институт за српски језик САНУ
<https://orcid.org/0000-0001-7003-3201>

ИЗВОРИ

Милтенова, Анисава. „In memoriam. Хайнц Миклас (1948–2023).“ *Българистика/Bulgarica*, 47 (2023), 157–158.

Редакција на сп. *Palaeobulgarica*, Кирило-Методијевски научен център. „Хайнц Миклас. In memoriam.“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XLVII/4 (2023), 3–9.

Шнитер, Марија. „Публикации на проф. д-р Хайнц Миклас (1975–2023).“ *Старобългарска литература*, 69–70 (2024), 403–419.

Miklas, Heinz. „Schriftenverzeichnis von Heinz Miklas (Stand: März 2008).“ *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 54 (2008), 245–254.

Miklas, Heinz Franz Alfred, Prof. Dr. phil. habil. Dr. h.c. *Curriculum vitae*. https://slawistik.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_slawistik/News_Events/2023/Lebenslauf_Miklas_Heinz.pdf (23. 01. 2026).

Miklas, Heinz. *Schriftenverzeichnis (Stand: September 2023)* https://slawistik.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_slawistik/News_Events/2023/Miklas_Heinz_Schriftenverzeichnis__09.2023_.pdf (23. 01. 2026).

Miklas, Heinz. <http://orcid.org/0000-0003-3873-7705> (26. 01. 2026).

ЛИТЕРАТУРА

Велчева, Боряна. „Миклас, Хайнц.“ *Кирило-методијевска енциклопедија*, Том II, И–О. София 1995, 659–661.

Николова, Светлина, Веселка Желязкова. „Нов чуждестранен член на Българската академия на науките.“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XXX/4 (2006), 78–82.

Шнитер, Марија. „Проф. д-р Хайнц Миклас (1948–2023).“ *Старобългарска литература*, 69–70 (2024), 395–402.

Delikari, Angeliki. „Acta Heinz Miklas.“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XXXII/4 (2008), 96–104.

Newerkla, Stefan Michael. *Heinz Miklas (1948–2023). Nachruf auf O. Univ.-Prof. i. R. Dr. Heinz Miklas*. Universität Wien – Institut für Slawistik, 14. 12. 2023. https://slawistik.univie.ac.at/news-events/einzelansicht/news/heinz-miklas-1948-2023-1/?no_cache=1&cHash=6a04c40e13f2de2fbb54e31eaa174341 (23. 01. 2026).

НАПОМЕНЕ

- 1 С правом поносан на укупан значај бечке славистике, проф. Миклас је у последњем периоду свога живота објављивао прилоге посвећене актуелним приликама и перспективама даљега развоја славистике у Аустрији, али и више историографских прилога посвећених раду бечких и уопште аустријских славистичких институција и слависта: Н. Miklas. „Eine Wiener Schule der Slawistik.“ J. Besters-Dilger, Н. Miklas (red.). *Slawistik an der Universität Wien 1849–1999*. Wien, 1999, 2–13; „Stand und Entwicklungsperspektiven der Slavistik in Österreich.“ V. Vavřínek (ed.). *Current State and Further Perspectives of Slavonic Studies in Central Europe*. Prague, 2000, 37–40; (mit J. Besters-Dilger). „Geleitwort zu 150 Jahre Slawistik an der Universität Wien.“ *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 45 (1999 [2000]), 7–14; „Zur Rolle der Wiener akademischen Institutionen in der Geschichte der Slavistik des 19. Jahrhunderts.“ A. Bernard (dir.). *Histoire de la slavistique. Le rôle des institutions*. Paris, 2003, 17–44; (mit S. Hafner, E. Ertl). „Geschichte der österreichischen Slawistik, 1918–1938.“ Mit einem Anhang von Н. Miklas. G. B. Bercoff u. a. (Hrsgg.). *Beiträge zur Geschichte der Slawistik in den nichtslawischen Ländern*. Wien, 2005, 27–87; (mit R. Sablatnig u. a.). „The Vienna Glagolitic Projects: 'Past and Presence.'“ P. Stankovska in dr. (ur.): *Rajko Nahtigal in 100 let slavistike na Univerzi v Ljubljani*. Ljubljana, 2019, 63–80. – С овиме у вези стоје и зборници радова посвећени појединим иностраним славистима који су окончали своју каријеру у Бечу, у којима се дају и поједина њихова дела и осврти на њихов рад, али и један међународни зборник у којем се сабирају доприноси иностране славистике: F. B. Poljakov (Hrsg.), Н. Miklas (Red. u. Vorw.), Nikolaj S. Trubetzkoy. *Russland–Europa–Eurasien. Ausgewählte Schriften zur Kulturwissenschaft*. Wien, 2005, 479 S.; G. Brogi Bercoff, P. Gonneau, Н. Miklas (éd.). *Contribution à l'histoire de la slavistique dans les pays non slaves*. Wien, Paris, 2005, 571 S.; J. Besters-Dilger, Н. Miklas, G. Neweklowsky, F. B. Poljakov (Hrsgg.). *Wort–Geist–Kultur. Gedenkschrift für Sergej S. Averincev*. Frankfurt a. M. u. a., 2006, 493 S.
- 2 Н. Miklas. *Die Dioptra des Philippos Monotropos im Slavischen. Allgemeine Untersuchung und Text des ersten Buches*. Dissertation. Graz, im April 1975, CVI + 96 Doppels.
- 3 Х. Миклас. „Към въпроса за славянския превод на Филиповото съчинение 'Диоптра.'“ *Старобългарска литература*, 2 (1977), 169–181; „Поглед върху Филипвата 'Диоптра.'“ *Старобългарска литература*, 3 (1978), 56–61.
- 4 Н. Miklas. „Zur Edition der Dioptra des Philippos Monotropos.“ *XVI. Internationaler Byzantinistenkongreß*. Akten, I. Hauptreferate. Beiheft = *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 31/Beiheft (1981), sub 2.1 (5 S.).
- 5 Г. М. Прохоров, Х. Миклас, А. Б. Бильдюг (изд. подг.), М. Н. Громов (отв. ред.). «Диоптра» Филиппа Монотропа: антропологическая энциклопедия православного Средневековья. Москва, 2008, 733 с.; Н. Miklas, J. Fuchsbaauer (Hrsgg.). *Die kirchenslavische Übersetzung der Dioptra des Philippos Monotropos*, Bd. 1. Überlieferung. Text der Programmata und des ersten Buches. Wien: Holzhausen, 2013, 409 S.
- 6 Г. Ильинский. „Рукописи Зографскаго монастыря на Афонѣ.“ *Извѣстія Русскаго археологическаго института въ Константинополь*, XIII (1908), 253–276.

- 7 А. П. Стоиловъ. „Прѣгледъ на славянскитѣ рѣкописи въ Зографския манастиръ.“ *Църковенъ вѣстникъ*, III/7–9 (1903), 117–160.
- 8 Н. Miklas. „Ein Beitrag zu den slavischen Handschriften auf dem Athos.“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, I/1 (1977), 65–75.
- 9 Б. Райков, С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов. *Каталог на славянските рѣкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора*. София, 1994.
- 10 Н. Miklas, J. N. Ščarov, W. R. Veder. „The Slavic Manuscripts in the Federal Republic of Germany.“ *Полата кѣингопнсьнаѣ*, ѿ (1984), 39–58.
- 11 Т. V. Čertorickaja (zus. v.), Н. Miklas (Hrsg.). *Vorläufiger Katalog kirchenslavischer Homilien des beweglichen Jahreszyklus aus Handschriften des 11.–16. Jahrhunderts vorwiegend ostslavischer Provenienz*. Opladen, 1994.
- 12 Н. Miklas. „Zur Struktur des kyrillisch-alkirchenslavischen (altbulgarischen) Schriftsystems. Ein Systematisierungsversuch.“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XII/3 (1988), 52–65; „Paläographische und graphematische Aspekte der kyrillischen Schriftentwicklung in Bulgarien (bis zum 14. Jahrhundert).“ R. Lauer, P. Schreiner (Hrsgg.). *Kulturelle Traditionen in Bulgarien*. Göttingen, 1989, 68–90; „Litterae Palaeoslovenice.“ *Saeculum*, 40/3–4, 1989 (1990), 253–272; „От Преславския събор до Преславската школа. Въпроси на графематиката.“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XVII/3 (1993), 3–12; „Zur Typologie der altkyrillischen kürzenden Graphie.“ *Полата кѣингопнсьнаѣ*, кѣ-кѣ (1995), 37–59; „Westkyrillisch „Derv“ und die Herkunft der nicht-griechischen Elemente der Kyrillica.“ J. Reinhart, T. Reuther (Hrsgg.): *Ethnoslavica*. Festschrift für Herrn Univ. Prof. Dr. Gerhard Neweklowsky zum 65. Geburtstag. Wien, 2006, 171–178; „Eine kirchenslavische Inschrift aus Thrakien.“ B. Symanzik (Hrsg.). *Studia Philologica Slavica*. Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag. Münster, 2006, 447–451.
- 13 За налаз и каталожки опис свих јединица в. I. C. Tarnanidis. *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St Catherine’s Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki, 1988.
- 14 Н. Miklas. „Griechisches Schriftdenken und slavische Schriftlichkeit. Glagolica und Kyrillica zwischen Verschriftung und Verschriftlichung.“ K. Mácha (ed.). *Das slawische Phänomen. FS für Prof. Dr. Antonín Měšťan zu seinem 65. Geburtstag*. Prag, 1996, 117–124 (= Ch. Ehler, U. Schaefer (Hrsgg.). *Verschriftung und Verschriftlichung. Aspekte des Medienwechsels in verschiedenen Kulturen und Epochen*. Tübingen, 1998, 132–155); „Fragen und mögliche Antworten zu den frühesten Zeugnissen des kyrillomethodianischen Schrifttums.“ *Thessaloniki – Magna Moravia*. Proceedings of the International Conference Thessaloniki, 16–19 October 1997. Thessaloniki, 1999, 201–215; „Die slavischen Schriften: Glagolica und Kyrillica.“ W. Seipel (Hrsg.). *Der Turmbau zu Babel. Ursprung und Vielfalt von Sprache und Schrift*. Ausstellungskatalog des Kunsthistorischen Museums, herausgegeben. Bd. IIIa. Wien 2003, 243–249; „Beschreibungen von 11 glag. und kyrill. Denkmälern.“ W. Seipel (Hrsg.). *Der Turmbau zu Babel. Ursprung und Vielfalt von Sprache und Schrift*. Ausstellungskatalog des Kunsthistorischen Museums. Bd. IIIb, Wien 2003, 236–246; „Гимнографические памятники и развитие древнеславянских письменных систем.“ *BraSlav*, 2, 2003 (2004), 54–63.
- 15 Н. Miklas. „Zum griechischen Anteil am glagolitischen Schriftsystem des Slavenlehrers Konstantin-Kyrill.“ *Palaeoslavica*, X/1. For Professor Ihor Ševčenko on his 80th birthday (2002), 281–311; „Jesus-Abbraviatur und Verwandtes: Zu einigen Rätseln der glagolitischen Schriftentwicklung am Material der *Azbučnaja molitva*.“ W. Honselaar et al. (eds.). *Time flies*. Festschrift for William R. Veder on the occasion of his departure as Professor of Slavic linguistics at the University of Amsterdam. Amsterdam, 2003, 171–204; „Какво ни казва графиката за текста и неговия създател.“ *Културните текстове на миналото: носители, символи и идеи*. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 29–31 октомври 2003, Кн. 1. *Текстовете на историята, история на текстовете*. София, 2005, 50–56; „Schrift und Bild: Zur Darstellungsfunktion der

- Glagolica des Slavenlehrers Konstantin-Kyrrill.“ M. Schnitter, E. Vavra, H. Wenzel (Hrsgg.). Ch. L. Diedrichs (red.). *Vom Körper zur Schrift*. Sofia, 2007, 45–75 + I–IV; „По следите на Константиновата глаголица.“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XXXI/1 (2007), 3–26; „Формална структура Константиновой глаголицы.“ А. И. Соболевский и русское историческое языкознание (к 150-летию со дня рождения ученого). Тезисы докладов Международной конференции (Москва, 8–11 июня 2007 г.). Москва, 2007, с. 43; (с Казимир Попконстантинов). „Оловен амулет с глаголически текст.“ *Средновековието в огледалото на един филолог*. Сборник в чест на Светлина Николова. – *Кирило-Методиевски студии*, 18 (2009), 385–398; (mit D. Hürner).
- „A Numerical Approach for Dating and Localising Glagolitic-Old Church Slavonic Documents on Graphemic Grounds.“ И. А. Бодуэн де Куртенэ и мировая лингвистика. Международная конференция. (V Бодуэновские чтения). Казанский федеральный университет, 12–15 октября 2015 г. Труды и материалы, Том 1. Казань, 2015, 14–23; „The Graphemic Coordinates of the Old Church Slavonic Glagolitic Horologion Fragment from Sinai.“ *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XLI/3 (2017), 3–18; „The Glagolica during the time of Clement of Ochrid.“ Св. Куюмджиева (отг. ред.). *Свети Климент Охридски в културата на Европа*. София, 2018, 160–195.
- 16 M. Schnitter, H. Miklas. „Kyrrilomethodianische Miszellen.“ *Anzeiger für Slavische Philologie*, XXII/1 (1994), 141–220.
- 17 P. Fetková, Z. Hauptová, V. Konzal, L. Pacnerová, J. Švábová (praep.), F. V. Mareš † – H. Miklas (red.). *Psalterii Sinaitici pars nova (monasterii s. Catharinae codex slav. 2/N)*. Wien, 1997, XXIII + 201 S.
- 18 H. Miklas (Hrsg.), unter der Mitarbeit von S. Richter, V. Sadovski. *Glagolitica – Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien, 2000.
- 19 H. Miklas. „Zur editorischen Vorbereitung des sog. Missale Sinaiticum (Sin. slav. 5/N).“ *Glagolitica – Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien, 2000, 117–129, XV–XVI; „Zur Relevanz des neuen sinaitischen Materials für die Entwicklungsgeschichte der Glagolica.“ M.-A. Dürrigl i dr. (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb–Crk 2.–6. listopada 2002). Zagreb, 2004, 389–399; „Zum Gang der Erforschung der glagolitischen Neufunde im Katharinenkloster auf dem Sinai.“ W. Moskovich et al. (eds.). *Jews and Slavs*, 20. *The Holy Land and the Manuscript Legacy of Slavs* (2008), 48–59; (mit M. Gau u. a.) „St. Catherine’s Monastery on Mount Sinai and the Balkan-Slavic Manuscript-Tradition.“ H. Miklas, A. Miltenova (eds.). *Slovo: Towards a Digital Library of South Slavic Manuscripts*. Proceedings of the international conference 21–26 February 2008, Sofia, Bulgaria. Sofia, 2008, 13–36; „Mount Sinai and the Cyrillo-Methodian Heritage.“ К. Νιχωριτης κ. άλλ. (εκδ.). Σπαράγματα Βυζαντινοσλαβικής κληρονομιάς. Χαριστήριος τόμος στον καθηγητή Ιωάννη Χρ. Ταρνανίδη. Θεσσαλονίκη, 2011, 35–53; (mit D. Hürner, M. Gau).
- „Nachträge zum glagolitisch-alkirchenslavischen *Menaеum Sinaiticum* (Cod. Sin. slav. 4/N).“ *Библистика. Славистика. Русистика*. К 70-летию заведующего кафедрой библистики профессора Анатолия Алексеевича Алексеева. Санкт-Петербург, 2012, 187–210; „Синайская глаголическая псалтырь Димитрия.“ *Старобългарска литература*, 49–50 (2014), 11–27; (mit D. Hürner).
- „Westliche Elemente in den sinaitischen glagolitischen Handschriften.“ V. Badurina Stipčević i dr. (ur.). *Hrvatsko glagoljaštvo u Europskom okružju*. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta Crk, 5. i 6. listopada 2012. Zagreb, 2015, 301–320; (with M. Gau, D. Hürner). „Preliminary Remarks on the Old Church Slavonic *Psalterium Demetrii Sinaitici*.“ A. Kulik et al. (eds.). *The Bible in Slavic Tradition*. Leiden, Boston, 2016, 21–88; (with A. Diamandopoulos). „Plants with Diuretic Action According to Dioscurides. *Materia medica* in the Glagolitic Old Church Slavonic Medical Folia from Sinai.“ *Nephrology Dialysis Transplantation*, 31, Issue suppl. 1 (1 May 2016), p. i341; „Researching the Old Church Slavonic-Glagolitic manuscripts from the New Finds.“ *Sinaiticus*. The Bulletin of the Saint Catherine Foundation (2019), 12–15; (И. Димитрова). „Глаголическите изследвания – съвременно състояние и перспективи.“ А. Тотоманова, Т. Славова (ред.). *Седми междунаро-*

- ден колоквиум по старобългаристика. Сборник доклади. Софија, 2020, 230–238; „Excavating the Palimpsests in the Glagolitic Manuscripts from Sinai.“ C. Rapp et al. (eds.). *New Light on Old Manuscripts. The Sinai Palimpsests and Other Advances in Palimpsest Studies*. Vienna, 2023, 217–230.
- 20 М. Gau et al. (praep.), H. Miklas (red.). *Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N), adiectis foliis medicinalibus*. Wien, 2012, 301 pp.; H. Miklas et al. (praep.), H. Miklas et al. (red.). *Psalterium Demetrii Sinaitici et Folia Medicinalia (Monasterii sanctae Catharinae codex slavicus NF 3)*. Editio critica. Wien, 2021, 540 pp.
- 21 H. Miklas, D. Hürner (Hrsgg.), mit Beiträgen von S. Brenner u. a. *Die Kiever Blätter (Sacramentarium glagoliticum Sinaiticum) der Vernads'kyj-Nationalbibliothek der Ukraine (Cod. F. 301, Nr. 328 P)*. Faksimile-Edition mit kyrillischer Transliteration und Paralleltexten. Sofia, 2023, 230 pp.
- 22 H. Miklas. u. a. (Hrsgg.), K. Ackermann u. a. (Mitw.). *Euchologii Sinaitici pars nova (monasterii sanctae Catharinae codex slav. NF 1)*. Sofia, 2023, 188 S.
- 23 У мањим прилозима и посебним издањима повремено се говори о географском простору с којег су потекли поједини писари и о традицијама којима они припадају. Аутори се у почетку нису изјашњавали о српскоме пореклу неких од њих, задовољивши се уопштеним констатацијама (нпр. о подручју Далмације, Диоклије, Травуније итд.), на основу којих се могу изводити различити закључци, у зависности од становишта читалаца, али не и историјских чињеница. Па ипак, битан је то помак у односу на радове ранијих истраживача, међу којима је било и оних који су свесно избегавали могућност да се ова изузетна грађа, макар и посредно, веже за српско писано наслеђе. У каснијим прилозима заслуга је самога проф. Микласа што је уважено и цитирано и савремено српско гледиште. О уделу српске компоненте у реченој грађи в. В. Савић. „Редакцијске одлике прве стране Кијевских листића.“ Ј. Радић, В. Савић (ур.). *Свети Кирило и Методије и словенско њисано наслеђе: 863–2013*. Београд, 2014, 277–308; „Димитрије Синаит је најстарији српски књижевник.“ *Политика*, год. СХП, бр. 36615 (17. октобар 2015), 1, 8; *Српска књижевна реч у својим првим стиловима*. Подгорица, Ниш, 2019, 15–18, 57–110; N. Glibetić. „The ‘New Finds’ Glagolitic Manuscripts as Sources for Medieval Serbian Liturgical History.“ А. Јефтић и др. (прир.). *Вера и мисао у вртлогу времена*. Међународни зборник радова у част митрополита Амфилохија (Радовића) и епископа Атанасија (Јевтића). Београд, Подгорица, Фоча, 2021, 187–199; В. Савић. „Српски међу словенским рукописима у манастиру Свете Катарине на Синају (XI–XII век).“ *Црквене студије*, 19 (2022), 15–43.
- 24 H. Miklas. „Kyrillomethodianisches und nachkyrillomethodianisches Erbe im ersten ostslavischen Einfluß auf die südslavische Literatur.“ K. Trost u. a. (Hrsgg.). *Symposium Methodianum. Beiträge der Int. Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des heiligen Method.* Neuried 1988, 437–472; „Materialien zur Erforschung des Werkes Methodos und seiner Schüler.“ E. Konstantinou (Hrsg.). *Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos. Beiträge eines Symposiums der Griechisch-deutschen Initiative Würzburg im Wasserschloß Mitwitz vom 25.-27. Juli 1985 zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Methodios*. Münsterschwarzach, 1991, 65–81; „Мисията на Кирил и Методиј и обединението на Европа.“ *Българистика/Bulgarica*, 8 (2004), 9–18; „Zur Orientierung der Mission von Methodios und Kyrillos.“ E. Konstantinou (Hrsg.). *Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension*. Frankfurt a. M. u. a., 2005, 53–71.
- 25 X. Miklas, M. Шнитер. „Имена и дати – предварителни резултати на изследването на т.нар. „западен фонд“ в славјанските месецослови.“ А. Милтенова (ред.). *Медиевистика и културна антропологија*. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. Софија, 1998, 27–36; M. Schnitter, H. Miklas. „Kyrillomethodianische Miszellen. Westliche Einträge in den ältesten kirchenslavischen Kalendarien.“ E. Hansack u. a. (Hrsgg.) *Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag*. München, 1999, 259–288; И. Чекова, X. Миклас. „Западният фонд’ светци в църковнославјанските Стишни синаксари.“ J. Besters-Dilger u. a. (Hrsgg.). *Wort – Geist – Kultur*. Gedenkschrift für Sergej S. Averincev. Frankfurt a. M. u. a., 2006, 47–125.

- 26 „Klassisch und kanonisch im Altkirchenslavischen.“ Stefano Aloe (Hrsg.). *Die slavischen Grenzen Mitteleuropas*. Festschrift für Sergio Bonazza. *Die Welt der Slaven*. Sammelbände, 34. München 2008, 131–148; H. Miklas, V. Sadovski. „Die Struktur des Altkirchenslavischen.“ K. Gutschmidt u. a. (Hrsgg.). *Die slavischen Sprachen*. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung, Bd. 2. Berlin: De Gruyter Mouton, 2014, 1253–1275.
- 27 H. Miklas. „Zwei russische liturgische Gebrauchskodizes aus privatem Besitz.“ *Die Welt der Slaven*, XXIV/1 (N. F. III.1) (1979), 185–190; „Ein interessanter Neuerwerb der Universitätsbibliothek Freiburg i. Br.“ *Die Welt der Slaven* XXIV/2 (N. F. III.2) (1979), 298–307; „Eine athonische gottesdienstliche Sammelhandschrift in Basel.“ *Археографски ирилози*, 9 (1987), 125–146.
- 28 E. Weiher (Hrsgg.), unter Mitarbeit von F. Keller, H. Miklas. *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der kirchenslavischen Übersetzung des 14. Jahrhunderts*. Freiburg i. Br., 1987, LX + 816 S. + 23 Taf.
- 29 H. Miklas (Hrsg.), V. M. Zagrebin (Ahn.). *Berlinski Sbornik. Vollständige Studienausgabe im Originalformat von Ms. (slav.) Wuk 48 aus dem Besitz der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, und von Ms. o. p. I.15 der Staatlichen Öffentlichen Bibliothek „M. E. Saltykov-Ščedrin“, Leningrad*. Graz, 1988, 115 S. + 367 Taf. Издавању је претходно текст: H. Miklas. „Einige Bemerkungen zum sogenannten ‚Berlinski Sbornik.‘“ *Die slawischen Sprachen*, 1 (1982), 39–41.
- 30 J. Besters-Dilger, E. Weiher, F. Keller, H. Miklas (Hrsgg.). *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der Übersetzung des Fürsten Andrej M. Kurbskij (1528–1583)*. Freiburg i. Br., 1995, LXXX + 928 S. + 26 Taf.
- 31 H. Miklas (bes. u. eingel.), Ş. Godorogea, Ch. Hannick (Mitw.). *Das Tetraevangelium des Makarije aus dem Jahre 1512*. Der erste kirchenslavische Evangeliendruck. Faksimile-Ausgabe. Paderborn, 1999, XLVIII S. + 291 Taf.
- 32 X. Миклас, Л. Тасева, М. Ђовчева (подг.). *Берлински сборник. Среднобългарски паметник от началото на XIV век, с допълнения от други ръкописи*. София, Виена, 2006, 456 с.
- 33 Т. Попова, X. Миклас (изд.). А. Алберги и др. (изслед.). *Четириевангелие на цар Иван Александър (British Library Add. Ms. 39627)*. Виена, 2017, 930 с.; Е. Мусакова, X. Миклас. *Четириевангелие на цар Иван Александър*. Коментарно издание. София, 2018, 64 с.; Пълно фототипно издание. София, 2018, 566 с.
- 34 *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37*. Видання факсиміл’ного типу. Київ, 2019, 608 с.
- 35 I. Christova-Šomova et al. (praep.), S. Brenner et al. (diss.), I. Christova-Šomova, H. Miklas (red.). *Apostolus Eninensis (Bibliothecae Nationalis Bulgaricae codex 1144). Editio nova*. Sofia, Wien, 2022, 280 S.
- 36 По свему судећи, ово занимање се рађа на међународном научном скупу *International Data Bases for Medieval Manuscript Studies* (1987), с којег су објављена излагања у Полати књигописној (концем исте године) – H. Miklas. „CIP und ISBN Codes zur Erfassung von Manuskripten?“ *Полата књигописнага, 2-и* (1987), 85–87, и обнавља се с учешћем на научном скупу *EVA 2004 Moscow Conference*, где проф. Миклас излаже на тему: „Analysis of Traditional Written Sources with the Aid of Modern Technologies“ (2004). Остали чланци су: H. Miklas. „Glagolitic Alphabet in Unicode: Proposals for the Perfection of Slavonic Ranges.“ В. А. Баранов (отв. ред.). *Современные информационные технологии и письменное наследие: от древних рукописей к электронным текстам*. Материали међународной конференцији: Ижевск, 13–17 јула 2006 г. Ижевск, 2006, 114–117; (with M. Lettner et al.). „Registration of Multi-spectral Manuscript Images as Prerequisite for Computer Aided Script Description.“ М. Grabner, Н. Grabner (eds.). *12th Computer Vision Winter Workshop*, St. Lambrecht, 2007, 51–58 (= (with M. Lettner et al.). „Digital Image Analysis for the Investigation of Ancient Manuscripts.“ А. Posluschny et al. (eds.). *Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*. Berlin, Germany, April 2–6, 2007. *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, 10. Bonn, 2008,

171–177); (with M. Lettner et al.): „Investigation of Medieval Manuscripts by Multispectral Imaging.“ V. Cappellini, J. Hemsley (eds.). *Electronic Imaging and the Visual Arts*. Florence, 2008, 100–105; (with M. Gau) „New Technical Methods for the Study of Damaged Manuscripts (demonstrated on Glagolitic material from Mt. Sinai).“ В. А. Баранов (отв. ред.). *Современные информационные технологии и письменное наследие: от древних текстов к электронным библиотекам*. Материалы Международной научной конференции Казань, 26–30 августа 2008 г. Казань, 2008, 177–180; (с В. А. Баранов, З. Костић, В. Савић). *Стандард старословенској ћириличној писма*. Коначни предлог. Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, Београд, 2008, 24 с. (= кратка верзија: Г. Јовановић и др. (ур.). *Стандардизација старословенској ћириличној писма и њејова рејисирација у Уникоду*. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 15. до 17. октобра 2007. године. Београд, 2009, 225–243); (with F. Kleber et al.): „Multispectral Acquisition and Analysis of Ancient Documents.“ M. Ioannides et al. (eds.): *Proceedings of the 14th International Conference on Virtual Systems and Multimedia (VSMM 2008)*. Dedicated to Cultural Heritage. Project Papers. Limassol, 2008, 184–191; (with F. Kleber et al.). „Ruling Estimation for Degraded Ancient Documents Based on Text Line Extraction.“ R. Sablating et al. (eds.). *Digital Cultural Heritage – Essential for Tourism*. Proceedings of the 2nd EVA 2008 Vienna Conference, Vienna, August 25–28, 2008. Vienna 2008, 79–86; (with M. Lettner et al.): „Registration and Enhancing of Multispectral Manuscript Images.“ J.-Ph. Thiran et al. (eds.). *16th European Signal Processing Conference (EUSIPCO08)*. Lausanne, Switzerland, August 25–29, 2008, 5 pp. (CD publication); (with M. Lettner et al.): „Contrast Enhancement in Multispectral Images by Emphasizing Text Regions.“ K. Kise, H. Sako (eds.). *Proceedings of the 8th IAPR International Workshop on Document Analysis Systems*. September 16–19, 2008, Nara, Japan. Nara, 2008, 225–232; (with F. Kleber et al.): „Ancient Document Analysis Based on Text Line Extraction.“ *The 19th International Conference on Pattern Recognition (ICPR)*. December 8–11, 2008, Tampa, Florida, USA. Tampa, 2008, 4 pp. (CD publication); „Проблеми стандартизације старославјанских писмених система.“ Г. Јовановић и др. (ур.). *Стандардизација старословенској ћириличној писма и њејова рејисирација у Уникоду*. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 15. до 17. октобра 2007. године. Београд, 2009, 121–127; (with M. Everson, V. Baranov, A. Rabus). „Proposal to encode nine Cyrillic characters for Slavonic.“ <https://escholarship.org/uc/item/5rg669sc> (2010–01–21), 13 pp.; (with M. Gau et al.). „A Toolbox for Manuscript Analysis.“ B. Frischer et al. (eds.). *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*. Making History Interactive. *Proceedings of the 37th International Conference*, Williamsburg, Virginia, United States of America, March 22–26, 2009. Williamsburg, Virginia. Oxford, 2010, 86–92; (with V. Baranov, D. J. Birnbaum, R. Cleminson, A. Rabus) „Proposal for a unified encoding of Early Cyrillic glyphs in the Unicode Private Use Area.“ A proposal prepared on behalf of the Commission for Computer Processing of Slavic Manuscripts and Early Printed Books to the International Committee of Slavists.“ *Scripta & e-Scripta*, 8–9 (2010), 9–26; (with Z. Kostić). „Proposal for the Transliteration of the Old Slavonic Scripts.“ *Scripta & e-Scripta*, 8–9 (2010), 39–46; (with M. Diem et al.). „Recognizing Degraded Handwritten Characters.“ F. Fischer et al. (eds.): *Codicology and Palaeography in the Digital Age*, 2. Norderstedt, 2010, 295–306; (with M. Gau et al.). „Image Acquisition & Processing Routines for Damaged Manuscripts.“ *Digital Medievalist*, 6 (2011), <https://journal.digitalmedievalist.org/article/id/6977/>; (with F. Kleber et al.). „Technical Approaches to Manuscript Analysis and Reconstruction.“ P. Engel et al. (eds.). *New Approaches to Book and Paper Conservation-Restoration*. Horn, Wien, 2011, 533–558; (with F. Hollaus et al.). „Digitalization of Ancient Manuscripts with the Aid of Multi-Spectral Imaging and Image Processing Techniques.“ A. Bienert, D. Haffner (eds.). *Proceedings of EVA Berlin – Electronic Media and Visual Arts*. Berlin, Germany, 7–9 November 2012, 94–100; (with F. Hollaus et al.). „Modern Technologies for Manuscript Research.“ В. Баранов и др. (ред.). *Информационне технологије и писмено наслеђе (EManuscript-2012)*. Материјали IV међународној научној конференцији. Петроза-

водск, 3–8 септември 2012 г. Петрозаводск–Ижевск, 2012, 57–63; (with M. Gau et al.). „New Technical Methods for the Study of Manuscripts Demonstrated on Glagolitic Material from Mt. Sinai.“ Ж. Л. Левшина (ред.). *Синайскиот кодекс и споменици на древната христијанска писменост: традиции и иновации во современни истражувања*. Труды Международной научной конференции «Синайскиот кодекс. Рукописи во современно информативно пространство» (Петте Загребински читања). Санкт-Петербург, 12–13 ноември 2009 г. Санкт-Петербург, 2012, 149–168; (with A. Andreev, Y. Shardt). „Proposal to Encode Additional Glagolitic Characters in Unicode (Ponomar Project, Slavonic Computing Initiative).“ <http://www.unicode.org/L2/L2014/14087-glagolitic.pdf>. (2014–04–23), 17 pp.; (with A. Andreev, Y. Shardt). „Proposal to Encode Combining Glagolitic Letters in Unicode (Ponomar Project, Slavonic Computing Initiative).“ <https://www.ponomar.net/files/glagolitic.pdf>. (2014–07–05), 18 pp.; (with C. Rapp et al.). „The Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage (CIMA) in Vienna and Its Present Activities.“ В. Баранов и др. (ред.). *Писменото наследство и информативните технологии (EManuscript–2014)*. Материали од V меѓународна научна конференција. Варна, 15–20 септември 2014 г. Софија, Ижевск, 2014, 120–122; (with C. Rapp). „The Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage (CIMA) in Vienna and its Current Activities. Part I: Introduction and Philology.“ *Palaeobulgaria/Cĭтародѣлѣарисѣика*, XXXIX/1 (2015), 3–17; (with A. Ćamba). „CIMA (Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage), Vienna.“ *Comparative Oriental Manuscript Studies Bulletin*, 1/1 (April 1, 2015), 50–51; (with F. Hollaus et al.). „Readability Enhancement and Palimpsest Decipherment of Historical Manuscripts.“ О. Duntze et al. (eds.). *Codicology and Palaeography in the Digital Age*, 3. Norderstedt, 2015, 31–46; „Дигитализација на повредени рѣкописи.“ А.-М. Тотоманова, Т. Славова (ред.). *Информатика, граматика, лексикографија*. Сборник доклади и материали од заклучителната конференција Софија, 29–30. 06. 2015. Софија, 2015, 118–122; (С. Бреннер, Р. Саблатниг). „Мултиспектрална сѣмка за дигитална реставрација на древни рукописи: устројства, методи и практички аспекти.“ *Историска информатика* (2017/3), 116–134; 111. „The Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage (CIMA).“ М. Griesser et al. (eds.). *Heritage Science Days*, 22–24 November 2017. Vienna. Vienna, 2017, 49–50; (with B. Fruehmann et al.). „Research and Investigation of Cultural Heritage within the Interdisciplinary CIMA Project.“ *Global Journal of Archaeology and Anthropology*, 3/3 (2018), 0051–0053; (with F. Hollaus, S. Brenner). „The Images of the Dragotin Palimpsest Provided by the Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage.“ И. Христова-Шомова. *Драготин Миней. Бѣлгарски рѣкопис од почетокот на XII в., запазен како палимпсест во Драготинија апостол (НБКМ 880)*. Софија, 2018, 737–742; (mit B. Fruehmann u. a.). „Interdisziplinäre Studien mittelalterlicher Handschriften im CIMA-Projekt.“ *Restauratorenblätter*, 35 (2018), 7–30; „Experiences in the Analysis of Manuscripts at CIMA.“ А. Милтенова и др. (съст. и ред.). *Дигитални и аналитични подходи към писменото наследство*. Материали од 7-мата меѓународна конференција EManuscript „Писменото наследство и информативни технологии“, 2018. Софија, 2019, 154–168; (with S. Brenner). „Multispectral Imaging of Degraded Manuscripts in the Ivan Vazov National Library in Plovdiv.“ *Годишник на Народната библиотека „Иван Вазов“ (2014–2018)* (2019), 32–48; (G. Piñar et al.). „Decoding the biological information contained in two ancient Slavonic parchment codices: an added historical value.“ *Environmental Microbiology* 22/8 (2020), 3218–3233; (S. Brenner et al.). „Virtual Conservation and Restoration via Multispectral Imaging and Spectroscopy.“ М. В. Корогодина (отв. ред.). *Истражување и реставрација на рукописи*. Материали на конференцији – 2019 [Санкт-Петербург, 17–18 септември 2019 г.]. Санкт-Петербург, 2020, 15–27; (Ф. Голлаус, С. Бреннер). „Фотоматериали на Кодексот на Ганкенштајна (Codex Vindobonensis Slavicus 37), надарени Центром за анализа на споменици и материали во културно наследство.“ Л. Гнатенко (відп. ред.). *Виденскиот Октоих. Codex Vindobonensis Slavicus 37*. Дослѣдження. Меѓународна колективна монографија. Киѣв, Виден, 2021, 57–60. (в савторство со F. Hollaus, S. Brenner); (with P. Engel et al.). „Interdisciplinary Analyses of the

- Codex Marianus, Vienna part (Cod. Vind. slav. 146).“ *Scripta & e-Scripta*, 21 (2021), 23–40; (F. Cappa et al.). „The Kiev Folia: An interdisciplinary approach to unravelling the past of an ancient Slavonic manuscript.“ *International Biodeterioration & Biodegradation journal*, 167 (February 2022) 105342, 1–11; (G. Piñar et al.). „Complementary Strategies for Deciphering the Information Contained in Ancient Parchment Documentary Materials.“ *Applied Sciences* 12 (20) (17 October 2022), 10479, 1–26. – Неки од наведних текстова су, нажалост, објављени само на интернету, тако да међу њима има и оних који данас, како смо утврдили, нису доступни. Поред ситнијих прилога, проф. Миклас је учествовао и у приређивању зборника из истих области: Н. Miklas, А. Miltenova (eds.). *Slovo: Towards a Digital Library of South Slavic Manuscripts*. Proceedings of the international conference 21–26 February 2008, Sofia, Bulgaria. Sofia, 2008, 300 pp.; А. Милтенова, В. Баранов, Х. Миклас и др. (съст. и ред.). *Дигитални и аналитични подходи към писменото наследство*. Материали от 7-мата международна конференция Е’Manuscript „Писменото наследство и информационни технологии“, 2018. София, 2019, 314 с. – Објављена, напред помињана издања на којима је проф. Миклас радио, такође су изложена на интернету у оквиру Електронске колекције синајских глагољских споменика (Electronic collection of Sinaitic Glagolitic Manuscripts), на порталу Удмуртскога државнога универзитета у Ижевску („Манускрипт“), у оквиру електронскога корпуса средњовековних словенских рукописа, који је формирао проф. Виктор Аркадјевич Баранов, руководиоца лингвистичке катедре на овоме руском универзитету: Psalterium Demetrii Sinaitici, Fragment of Glagolitic Tropologion or early Festal Menaion, Glagolitic medical folia, Glagolitic Horology-Fragment, Euchologii Sinaitici pars nova, Glagolitic Liturgiarium sive Euchologium secundum (olim “Missale”) Sinaiticum, Fragment of the Glagolitic Liturgiarium sive Euchologium secundum („Sinaitic Sluzhebnik“, „Folia of Krylov and Uspenskij“) Sinaiticum (http://mns.udsu.ru/mns/portal.main?p1=55&p_lid=2&p_sid=1).
- 37 Писар Сим(е)он за собом је оставио књиге српске и бугарске језичке редакције, између осталог и напред поменуто Четворојеванђеље цара Ивана Александра и чувени Томићев псалтир, а учествовао је као помоћни писар и у преписивању Јеванђеља Николе Стањевића. О руци овога писара и његовом руком рађеним књијним целинама в. М. Харисијадис. „Раскошни византијски стил у орнаментици јужнословенских рукописа из XIV и XV века.“ В. Ј. Ђурић (ур.). *Моравска школа и њено доба*. Научни скуп у Ресави 1968. Београд, 1972, 211–227 + 22 сл.; Л. Цернић. „О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа.“ Д. Богдановић (ур.). Међународни научни скуп *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*, 14–16. новембра 1977. Београд, 1981, 335–424.
- 38 Некако, у томе времену, нашао сам се на прекретници (2008/2009), када је требало да пријавим тему докторске дисертације, што из неколико крупних разлога нисам више желео учинити на своме матичном факултету. Проф. Миклас ме је стога неколико пута звао да студије наставим у Бечу и да докторирам (на грађи синајских рукописа) код њега лично – нешто што сваки научник може само пожелети. Професору сам срдечно захвалио на пажњи и најбољим намерама, као и на указаноме поверењу, али сам ипак, без много двоумљења, одлучио да усавршавање наставим у својој земљи, у Новоме Саду, где је, такође, постојала озбиљна палеославистика. Знао сам да ако се тада усмерим на Аустрију да је то више од пукога школовања – да ћу тамо највероватније једнога дана и остати, а ја сам, ипак, пре свега желео да служим науци у својој земљи. Овај гест је учврстио моје поштовање према проф. Микласу.

ПРОФ. ДР ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

(29. јануар 1940 – 17. мај 2024.)

Професор др Гордана Јовановић је рођена 29. јануара 1940. године у Деспотовцу, где је завршила основну школу. Гимназију је похађала у Ђуприји. На групи за руски и пољски језик и књижевност на Филолошком факултету у Београду дипломирала је 1963. године. Наредне две године је радила као лектор за руски језик на тек формираном Филозофском факултету у Приштини. Поставши стипендиста југословенске савезне владе, одлази на усавршавање у Пољску. На Јагјелоњском универзитету у Кракову, под менторством знаменитог проф. Витолда Ташицког, докторирала је на тему *Studia nad językiem Pamiętników Janczara* 1969. године. По повратку из Пољске (1972) запослила се на Старословенистичком одсеку Института за српскохрватски језик, а касније је и руководила тим одсеком до 2010. године. У то време Гордана Јовановић је почела хонорарно да предаје Савремени пољски језик и Историју пољског језика на Одсеку за славистику Филолошког факултета у Београду. Звање доцента стекла је 1978. године, када и прелази на Филолошки факултет, а 1989. је постала редовни професор. Професор др Гордана Јовановић упокојила се 17. маја 2024. године у Београду.

Захваљујући својим организационим способностима, а пре свега својим стручним и научним залагањима, допринела је раду многих институција: Научном већу Института за српскохрватски језик (председник), Савету Међународног славистичког центра, Југословенском славистичком комитету (председник), Славистичком друштву Србије (председник), Старословенском одбору САНУ, Одбору за изворе српског права САНУ, Одсеку за славистику (управник) и Центру за постдипломске студије (управник). Представљала је нашу земљу као почасни члан Комисије за црквенословенске речнике при Међународном комитету слависта. Професор др Гордана Јовановић је била и председник програмског одбора *Дана српскога духовног иредображења* у Деспотовцу и уредник серије зборника са тих научних скупова под

називом *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*. За свој научни рад добила је награду Славистичког друштва Србије, која се додељује у част професора Радована Кошуте (1866–1949).

Научни рад проф. др Гордане Јовановић везан је за проучавање дијахроније – с посебним интересовањем за текстолошка и лексичка испитивања српских средњовековних јеванђеља. Из ове области потиче и највећи број њених научних радова.

Најзначајнији резултат рада проф. др Гордане Јовановић и њен посебан, изузетан допринос старословенистици јесте приређивање критичког издања Мирослављевог јеванђеља (заједно са Николом Родићем).¹

Професор др Гордана Јовановић бавила се и проучавањем историје српскога књижевног и народног језика. Остваривала је изузетне резултате у језичким и правописним истраживањима појединих српских писаних споменика, богатећи на тај начин наша сазнања о српском народном и књижевном језику. Радови проф. др Гордане Јовановић о српским средњовековним повељама садрже важне прилоге за осветљавање многих питања везаних за нашу историјску дијалектологију и пружају врло значајне историјске податке који се тичу прошлости Србије после Косовског боја, а посебно за време Стефанове Српске деспотовине.²

Овом приликом желимо да се са осећањем дубоког поштовања присетимо проф. др Гордане Јовановић као великог и цењеног пријатеља археографа из Народне библиотеке Србије. Скоро од самог почетка њеног ангажовања на Старословенистичком одсеку³ започиње једна успешна и добра сарадња са сарадницима Археографског одељења⁴: академиком Димитријем Богдановићем, Љубицом Штавланин-Ђорђевић, Биљаном Јовановић-Стипчевић, Луцијом Цернић, Љупком Васиљев, Мирјаном

1 *Мирослављево јеванђеље. Критичко издање*. [Приредили] Н. Родић, Г. Јовановић. Београд 1986.

2 У међувремену су објављена три некролога, као и потпуна лична библиографија: 1. Петар Буњак. „Гордана Јовановић (29.1.1940 – 17.5.2024).“ *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, LXVII/2 (2024), 153–155; 2. Марина Љ. Спасојевић. „Проф. др Гордана Јовановић (Деспотовац, 29. јануар 1940 – Београд, 17. мај 2024).“ *Наш језик*, LV/1 (2024), 127–130; 3. Виктор Д. Савић. „Проф. др Гордана Јовановић (Деспотовац, 29. јануар 1940 – Београд, 17. мај 2024).“ *Јужнословенски филолој*, LXXXI (2025), 141–152, са детаљним прегледом научног опуса проф. др Гордане Јовановић; 4. „Библиографија проф. др Гордане Јовановић“. Приредили Виктор Д. Савић, Марија С. Ђинђић, Марина Љ. Спасојевић. *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, XV. Научни скуп. Деспотовац–Манасија, 20–21. август 2024. Дани српскога духовног преображења, XXXII. Деспотовац – Београд, 2025, 323–345.

3 Говорећи о десетогодишњем раду Старословенистичког одсека на пројекту *Речника ойшће-словенској (црквенословенској) књижевној језика*, Димитрије Стефановић („Десет година Старословенистичког одсека Института за српскохрватски језик.“ *Јужнословенски филолој*, XXXVII (1980), 213–219) истиче плодну сарадњу са колегама Археографског одељења Народне библиотеке Србије.

4 Касније је преименовано у Одељење за археографију НБС.

Гроздановић-Пајић, Катарином Мано-Зиси, академиком Иреном Грицкат, академиком Александром Младеновићем, проф. др Иреном Шпадијер, Радоманом Станковићем, проф. др Татјаном Суботин-Голубовић – а касније и са млађим археографима. Увек је давала неизмерну подршку научницима и истраживачима Одељења за археологију и била њихов искрени пријатељ. Са поносом се сећамо њених речи: „Захваљујући великој групи научника, и оних који су започели рад на археолошким истраживањима и оних који данас настављају њихов рад Археолошко одељење постало је значајан центар у који радо долазе не само српски научници, него и многи иностранци“.⁵

У часопису Археолошки прилози проф. др Гордана Јовановић је објавила своја два драгоцене рада о српским јеванђељима.⁶ Била је и члан уређивачког одбора за научни скуп и зборник радова – *Дечани у светлу археолошких истраживања* – који је одржан поводом педесетогодишњице постојања Одељења за археологију (новембар 2011). Приредила је две књиге радова нашег цењеног археолога и текстолога Биљане Јовановић-Стипчевић.⁷ Тим књигама је Одељење за археологију започело едицију „Археолошке студије“.

Професор др Гордана Јовановић је код нас увек дочекивана са радошћу и дужним поштовањем. Приликом наших сусрета и у разговорима са њом осећала се једна спонтаност, искреност и добронамерност. А све то је увек било проткано само њој својственим смислом за хумор. У професору др Гордани Јовановић смо имали доброг, стрпљивог учитеља и саговорника. Свакоме од нас је посвећивала посебну пажњу: распитивала се о задацима и темама на којима радимо, давала нам корисне савете, подстицала нас.

Одлазак професора др Гордане Јовановић из земаљског живота дубоко је погодио њене многобројне пријатеље, сараднике и колеге. Српска наука изгубила је једног цењеног старословенисту, полонисту, текстолога, историчара српског књижевног и народног језика. Професор др Гордана Јовановић је резултатима својих научних истраживања на материјалу старог српског рукописног наслеђа задужила српску науку о језику, а као текстолог, можемо слободно рећи и српску археологију.

ЈАСМИНА М. НЕДЕЉКОВИЋ
Народна библиотека Србије

5 Предговор у: Биљана Јовановић-Стипчевић. *Сџари српски рукописи*, 1. *Трајом њоеџике*. Београд 2017, 9.

6 Гордана Јовановић. „Неколико речи о проучавању лексике старословенских јеванђеља.“ *Археолошки прилози*, 2 (1980), 183–188; „Од ћирилометодијевског до вуковског превода Новог Завета.“ *Археолошки прилози*, 33 (2011), 79–101.

7 Биљана Јовановић-Стипчевић. *Сџари српски рукописи*, 1. *Трајом њоеџике*; 2. *Археологија, џексџолоџија, језик*. Београд 2017.

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА

ДР МАРИЈА ВАСИЉЕВИЋ

научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд

ДР ТОМИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

редовни професор у пензији, Филолошки факултет Универзитета у Београду

ДР КРИСТИНА МИЛОРАДОВИЋ

научни сарадник, Институт за историју уметности, Београд

ДР АЛЕКСАНДЕР НАУМОВ

професор емеритус, Универзитет Ка Фоскари, Венеција
Супрасаљска академија, Супрасаљ

ДР НЕБОЈША ПОРЧИЋ

ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду

ДР ЉИЉАНА И. ПУЗОВИЋ

научни сарадник, Народна библиотека Србије, Београд

ДР ВИКТОР САВИЋ

редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду
научни саветник, Институт за српски језик САНУ, Београд

ДР ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ

редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду

ДР БРАНИСЛАВ ТОДИЋ

редовни професор у пензији, Филозофски факултет Универзитета у Београду

ДР СВЕТЛАНА ТОМИН

редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

ДР ВЛАДАН ТРИЈИЋ

научни сарадник, Народна библиотека Србије, Београд

ДР МИЛАНКА УБИПАРИП

научни сарадник, Народна библиотека Србије, Београд

ДР ИРЕНА ШПАДИЈЕР

редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

ДР НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд

REVIEWERS

TOMISLAV JOVANOVIĆ, DR SC.

Retired Full Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

KRISTINA MILORADOVIĆ, PhD

Research Associate, Institute of Art History, Belgrade

ALEXANDER NAUMOW, DR SC.

Prof. em., Ca' Foscari University of Venice, Venice

The Supraśl Academy, Supraśl

NEBOJŠA PORČIĆ, DR SC.

Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

LJILJANA I. PUZOVIĆ, PhD

Research Associate, National Library of Serbia, Belgrade

VIKTOR SAVIĆ, DR SC.

Full Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

Principal Research Fellow, Institute for the Serbian Language of SASA, Belgrade

IRENA ŠPADIJER, DR SC.

Full Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, DR SC.

Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

NEBOJŠA ŠULETIĆ, PhD

Research Associate, Institute for Balkan Studies of SASA, Belgrade

BRANISLAV TODIĆ, DR SC.

Retired Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

SVETLANA TOMIN, DR SC.

Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

VLADAN TRIJIĆ, PhD

Research Associate, National Library of Serbia, Belgrade

MILANKA UBIPARIĆ, PhD

Research Associate, National Library of Serbia, Belgrade

MARIJA VASILJEVIĆ, PhD

Research Associate, Institute for Balkan Studies of SASA, Belgrade

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ
ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

Издавачи/Publishers

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ

Скерлићева 1, 11000 Београд, Србија

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

Кнеза Михаила 36/1, 11000 Београд, Србија

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

1, Skerlićeva St. 11000 Belgrade, Serbia

INSTITUTE FOR THE SERBIAN LANGUAGE OF SASA

36/1, Knez Mihaila St. 11000 Belgrade, Serbia

За издаваче/For Publishers

ЈАСМИНА НИНКОВ, в. д. управника

ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ, в. д. директора

JASMINA NINKOV, Acting Director

VLADAN JOVANOVIĆ, Acting Director

Лектура и коректура/Proofreading

ВИКТОР САВИЋ

КАТАРИНА ШТЕТИЋ

ДРАГАНА ДУКИЋ-БОЈИЋ

VIKTOR SAVIĆ

KATARINA ŠTETIĆ

DRAGANA ĐUKIĆ-BOJIĆ

Превод на енглески/English Translation

ЈЕЛЕНА ВИТЕЗОВИЋ

JELENA VITEZOVIĆ

Технички уредник/Publishing Editor

МИРОСЛАВ А. ЛАЗИЋ

MIROSLAV A. LAZIĆ

Штампа/Printed by

RETRO PRINT, БЕОГРАД

RETRO PRINT, BELGRADE

Тираж/Circulation

300

Часопис излази једном годишње.
Објављени радови, као и Упутство за припремање рукописа за штампу и Упутство за рецензенте,
доступни су на интернет-страници Народне библиотеке Србије: nb.rs/arheografski-prilozi/

Рукописе за штампу слати на адресу:
Народна библиотека Србије
Одељење за археографију
(за Археографске прилоге)
Скерлићева 1, 11000 Београд
Телефон: +381112452662
e-mail: arheografskipriloz@nb.rs

Original texts for publication should be sent to the following address:
Narodna biblioteka Srbije
Odeljenje za arheografiju
(za Arheografske priloge)
Skerlićeva 1, 11000 Beograd
Phone: +381112452662
e-mail: arheografskipriloz@nb.rs

ISSN ISSN 0351-2819

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

09(497.11)

АРХЕОГРАФСКИ прилози = Archeographical papers /
уредници Владан Тријић, Мирослав А. Лазић. – 1979,
бр. 1– . – Београд : Народна библиотека Србије : Институт за српски
језик САНУ, 1979– (Београд : Retro print). – 26 cm

Годишње. – Текст на српском језику и на неколико светских језика. –
Друго издање на другом медијуму:
Археографски прилози (Online) = ISSN 1452-2233
ISSN 0351-2819 = Археографски прилози (Штампано изд.)
COBISS.SR-ID 15982082

YU ISSN 0351-2819
UDK 091